

Hatalmi önkény és társadalmi ellenállás..... 5

Analízis

Wolfgang Streeck: Hogyan lesz vége a kapitalizmusnak?

A kapitalizmus látszólag minden ellenségét legyőzte, állapota mégis egyre válságosabb. Talán az egyre fokozódó turbulencia éppen a rendszer ellensúlyainak, fékeinek eltávolításából adódik? Az egyre növekvő jövedelmi és vagyoni egyenlőtlenségek, a kontrollálhatatlanná váló pénzügyi spekuláció és a belőle fakadó válságok, a fejlett országok gazdasági stagnálása és a korábban a társadalom mégis valamilyen szintű érdekreprezentációját megvalósító polgári demokratikus intézményrendszer kiüresedése és totálissá váló dominációja a nagyvállalati szektor által: ezek az egymást erősítő válságjelenségek egy teljesen zárt ördögi kört látszanak alkotni. Vajon megjelenik-e egy olyan társadalmi ellenerő, ami megállítaná a tőkés rendszer önmagát, az emberi erőforrásokat és az ökoszisztémát elpusztítani látszó tendenciáját? 9

Samir Amin: Egyiptom, Törökország, Irán: az elvetélt „feltörekvés”

A neves szerző és politikai aktivista a mai „instant” politikai elemzésekben (agyon)használt jelzős szerkezet, a „feltörekvő államok/piacok” (emerging states/markets) fogalmát kívánja valós politikai gazdaságtani jelentéssel fölrüházni: a Közel-Kelet három legnagyobb gazdasági, demográfiai és (geo)politikai súlyú állama, Egyiptom, Törökország és Irán példáján keresztül mutatja be, miféle gazdasági, szociális, politikai és kulturális átalakulások együttesének megléte esetén lehet valamely állam, nemzet vagy nép „feltörekvéséről” beszélni. A megvizsgált három ország közül – Amin szerint – egyik sem felel meg ezeknek a kritériumoknak..... 39

Változatok egy témára

Jevgenyij Csernih: Olajár és geopolitika. A legfőbb szankció az, amelyet meg se hirdettek – interjú Jelena Larinával

Az interjúalany az információs technológiák terén tevékenykedő vállalkozó, az Információs rendszerek akadémiaján oktató, az Izborszki Klub szakértője, *A XXI. század kiberháborúi. Amiről Edward Snowden nem beszélt* című könyv szerzője, az orosz hatalmi politika egyik képviselője..... 61

Chris Hann: A NATO expanziója és Eurázsia összezsugorodása

Az ukrajnai válság Nyugat-Európában a kritikátlan atlantista „reflexek” áttörését hozta, egy egységes oroszellenes NATO-frontot kialakítva. Miközben a szerző szerint a NATO agresszív lépései aligha fogják megfordítani a hosszú távú geopolitikai trendet, amelynek során a világ gazdaság és világrendszer súlypontja

lassan Peking felé vándorol, ez a külpolitika tragikus módon összekapcsolódik az európai jóléti államok amerikai mintára való szétrombolásával. Az európai vezetők az eurázsiai nagytérség államaival együttműködve megpróbálhatnák kiterjeszteni a piacokat korlátozó szociális állam elveit az egész térségre – ehelyett ők átengedik Ázsia „kezelését” az amerikai geopolitikának, aminek tragikus következményei lehetnek..... 67

Történelem

Ignác Károly – Szabó Balázs: **Választási eredmények Budapest történelmi munkásnegyedeiben, 1994–2014**

A tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogyan alakultak a pártpreferenciák a korábbi budapesti munkásnegyedekben az 1989-es rendszerváltást követő választásokon. Létezett, létezik-e baloldali főlény, és ha igen, mekkora ennek a mértéke? Kimutatható-e egyfajta baloldali tradíció, folytonosság a még a XX. század elején kialakult fővárosi (illetve korábban főváros környéki) „vörös övezetben”, és van-e különbség e régi munkástelepek és a szocializmusban épült lakótelepek között? A nyugat-európai folyamatokhoz hasonlóan lehet-e értelmezni a szélsőjobboldal 2010-es előretörését a munkásnegyedekben? 75

Konok Péter: **...a múltat végképp eltörölni... A jobboldali politika szimbolikus térfoglalása Budapesten. Utcák – terek – szobrok**

Sokan úgy vélik, az utcanevek megváltoztatása, a sajátos ideológiai és esztétikai „értékeket” közvetítő emlékművek és társaik csupán a kormányzat regnálásának sokkal súlyosabb aspektusairól hivatottak a figyelmet elterelni. A cikk mellett érvel, hogy mindez sokkal átfogóbb hadművelet; egy új köztér (és a mű-emlék-történelem) megteremtésének igénye 99

Jakab Attila: **„Megszentelt” antiszemitizmus. Eucharisztikus Világkongresszus és első zsidótörvény Magyarországon 1938-ban**

Az 1938-as esztendő mindent elárul a Horthy-korabeli társadalomról; mindekelőtt annak egyházi és politikai elitjéről. Ebben az évben ugyanis egységre forrott a politikai katolicizmus és a faji antiszemitizmus. A magyar társadalom szinte egyházi hozzájárulással és áldással lépett rá arra az útra, amely a valószínűleg teljes elvesztéséhez vezetett 111

Önigazgatás – önszerveződés

John Bellamy Foster: **Előszó Mészáros István: A társadalmi öntevékenység rendszerének szükségessége című könyvéhez**

Mészáros István könyvéhez írt előszavában az amerikai szerző összefoglalását adja a Mészáros életműve által alkotott gondolatmenetnek. Ennek fő elemei a tőkerendszer (nem egyszerűen a kapitalizmus), a „társadalmi anyagcserellenőrzés” és a „másodrendű közvetítések” egymással összefüggő fogalmai. Mészáros szerint a tőkés újratermelés elválasztáson és kizsákmányoláson alapuló alapstruktúrájából következik az ehhez kapcsolódó „másodlagos közvetítések” (tőkés állam, nukleáris család, világpiac, imperializmus) rendszerének antagonisztikus és végső soron pusztító jellege. A tőke meghaladásának meg kell haladnia nemcsak az újratermelés alapstruktúráját (a tőkeviszonyt), hanem a másodlagos közvetítések egész rendszerét is 123

Terbe Teréz: **Ökofalu, családi birtok – Oroszország határain innen és túl**
A mai Oroszországban elterjedőben van a szabad családi földbirtokhasználat, amely nemzetközi kapcsolódási pontokat is magában rejt. A kisközösségi tulajdon államtól és tőkétől független működtetése alternatív lehetőségeket is magában rejt a modern tőkés kizsákmányolással szemben. Az ilyen típusú közösségi tulajdon életképessége azonban ki van szolgáltatva társadalmi és politikai feltételek változásának. Harcuk a túlélésért nem dől el..... 141

Asszociációk

Szigeti Péter: **Maffiaállam? – passzív forradalmi konszolidáció? – vagy valami más**

2010 és 2014 nyomán újra kibontakozik a vita a hazai gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok jellegének megítéléséről. Mi van itt? Keresztény-nemzeti konzervatív rezsim, maffiaállam, vagy inkább Orbán Viktor passzív forradalma az alaptörvénnyel és politikai rendszerváltásával? Állaspontokat ütköztet a szerző, azonban eltérően a politikai életvilág nyelvezetétől, elméleti megalapozottságuk felől láttatja a legitimációs csatatér megoldásait..... 159

Katona Brigitta: **Az olasz maffiajelenség politikai vetületeinek nyomában**

A szicíliai bűnszövetkezet és az olasz politikai élet egyes szereplői közötti összefonódások vetik fel a kérdést, hogy nevezhető-e ez maffiaállamnak? A definíció használatát nehezíti, hogy ahol felüti a fejét a korrupció, ahol kartellszerű megállapodásokat kötnek vagy családtagokat, barátokat hoznak előnyösebb helyzetbe, ott az érintettekről mint maffiáról beszélnek, miközben ehhez olyan lényeges összetevők hiányoznak, mint a védelmi pénzek rendszere, lövöldözések, gyilkosságok a tagok beavatási szertartása nyomán, a becsületkódex érvénye, vagy az omertà, a vérbosszú törvénye..... 170

Olvasójel

Bezsenyi Tamás: **Egy kritikai szemlélet kritikája**

Kritikai városkutatás (Szerkesztette: Jelinek Csaba, Bodnár Judit, Czirfusz Márton, Gyimesi Zoltán) Társadalomelméleti könyvtár. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013. 182

Timm Grassmann: **Marx és egyéb négybetűs szavak**

Thomas Piketty: *Das Kapital im 21. Jahrhundert*. C. H. Beck Verlag, 2014. ... 194

Másképp – más kép

Tütő László: **Kizsákmányoló proletár?**

Számos ország kizsákmányolt bér munkássága egyúttal haszonélvezője is bizonyos kizsákmányolásoknak. Többek között azért, hogy állama polgáraként részesedik különböző nemzetgazdaságokban képződő tőkés értéktöbbletekből..... 200

Címlap: A Sziriza párt szimpatizánsai Athénben

Következő számunk tartalmából:

- Antiszemitizmus és nemzetiszocializmus
- A szélsőjobboldal: a tőke patológiája
- Marx-konferencia a Corvinuson
- Mérlegen Latin-Amerika
- Nigériai marxizmus

E számunk megjelenését támogatta:

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Budapest Bank Budapestért Alapítvány

és a Lukács György Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Hatalmi önkény és társadalmi ellenállás

A rendszerváltás 25. évfordulóján az európai hatalmi elit ünneplő hangulatát nemcsak az ukrainai, hanem a magyarországi események is megrontották. Magyarország, amelyet nemrégig még a rendszerváltás sikertörténeteként reklámoztak, mára nyilvánvalóan az egyik legsikertelenebb ország a régióban. 2014 őszén társadalmi mozgalom bontakozik ki a szemünk láttára a tekintélyelvű elnyomó hatalom ellen. A válság minden formában jelen van. Mészáros István „a tőke strukturális válságáról” megfogalmazott gondolatai a maguk globális összefüggéseiben tükröződnek a mai Magyarország állapotaiban. Mindezt súlyosbítja az a tény, hogy a nacionalista kormányhatalom nemzetközileg olyan mértékben elszigetelődött, amely már megintgatja Magyarország korábban elfoglalt helyzetét az Európai Unióban – mégpedig anélkül, hogy bármilyen más szövetségi rendszer felé tájékozódni tudna vagy akarna.

Annak ellenére, hogy a Fidesz 2014-ben megnyert három egymást követő választást, társadalmi támogatottsága érezhetően visszaesett. Fogy a jobboldal előnye, erősítve az egyre növekvő bizonytalanok táborát és némiképp a magyar szélsőjobboldal pártját, a Jobbikot. Az új korszak nyitásával hivalkodó regnáló rezsim nemhogy nem felelteti teljesítményével a rendszerváltás csődjét, hanem mindennemű várakozást alulmúl: négymilliós szegénység, másfél millió mélyszegény, milliárdos korrupciós ügyek, a polgári demokratikus, hatalommegosztó jogállam felváltása „az állam MI vagyunk” abszolútizmusával. Felzárkózás és utolérés helyett Magyarország nemcsak a világrendszer domináns nemzeteitől távolodik el, hanem a többi közép-kelet-európai országtól is leszakad gazdaságilag. A magát keresztény-nemzetinek tituláló, neokonzervatív és neohorthysta szellemiségű, tekintélyuralmi rezsim egyre kevésbé és kevesebbek számára hordozza a jövő reményét, sokkalta inkább a magyar konzervativizmus két világháború közötti fiasokjára kezd emlékeztetni.

A 2008-as válságot a válságtudat mérhetetlen felerősítésével a maga javára fordító orbáni vonalvezetés roppant hatásos volt: „az egyszerű kell győzni, de nagyon” stratégiájához következetes taktikát párosított. Ezzel a közvélemény jelentős részének szemében – magán kívül – mindenkit és mindent lejáratott. Az ún. Nemzeti Együttműködés Rendszere hordozta remény azonban csalfa illúziónak bizonyult. A tények nem igazolják a felkeltett reményeket, a nemzeti

megújulás gondolatának felhajtó ereje mára jelentősen meggyengült. Már csak a közvetlen haszonélvezők, az egyházak befolyása alatt (is) álló törzsválasztók és a javíthatatlan nacionalisták szemében nem vesztette el hitelét – miközben saját soraiban is feszültségek tapasztalhatók: érdekharok és nézeteltérések egyaránt. Miközben a gazdaság teljesítőképessége stagnál, a társadalmi egyenlőtlenségek tovább nőnek, a szegénységet kriminalizálják, a hatalmi posztokat és az intézményeket – kihasználva teljhatalmukat – teljes mértékben saját kádereikkel töltötték fel, a vezérdemokrácia vezére rá idáig nem jellemző, súlyos és visszafordíthatatlan stratégiai hibát követett el. Ahelyett, hogy négy év átalakító-birtokba vevő kormányzása után stabilizálta volna hatalmát, mérsékelt jobboldali politikát folytatva az „aki nincs ellenünk, az velünk van” konszenzuseresése jegyében, elveszítve realitásérzékét, az ország totális kisajátítására törekszik, az „aki nincs velünk, az ellenünk van” szellemiségében. Ahogy ez a magyar politikatörténetben Rákosi Mátyásnak sem sikerülhetett 1949 és 1953 között, azonképpen az Orbán vezette „centrális erőternek” sem fog. Beindultak a társadalmi ellenállás erői, egyre több önvédelmi reflexet mutat fel a magyar progresszió, tiltakozások, sztrájkok és a közbeszéd legkülönbözőbb formáiban: „a fehér asztalok demokráciáját” és a „nem félünk!” kiállításának nyílt demokratizmusát egyaránt láthatjuk. Ezeknek az energiáknak a felszabadulásától egyelőre nem szabad és nem is kell mást várnunk, mint az *uralkodó tekintélyuralmi rezsimmel szembeni ellenállás egyre izmosodó, „negatív egységének” a megszerveződését és öntudatosodását*. Fogy a konzervatív-kirekesztő nacionalizmus felhajtó ereje – egyre kirívóbbak a hatalommal való visszaélés tényei, fosztogatások és osztogatások (föld- és trafikpolitika, a magánnyugdíjpénztárak vagyonának felélése, a szerencsejáték-ipar ügyei, a kulturális alapítványok működtetése körüli botrányok, a szimbolikus javakkal való atavizmusok stb.). Mintha csak Mikszáth és Móricz Magyarországá tért volna vissza...

Az, hogy a politikai osztály, benne a parlamenti ellenzék jelentős csoportjai sem nézik jó szemmel az igazi hazafiak efféle politizálódását, nagyon is jól érthető: egyfelől saját tehetségtelenségük és tehetetlenségük vezetett az orbáni hatalom kétharmados győzelmeihez, másfelől pedig a politikai önreflexió teljes hiánya miatt nem tudták az országot új, szociálisabb, igazságosabb, kevésbé oligarchikus pályára állítani. Ezért intett búcsút társadalmunk a két nagy rendszerváltó pártnak, az MDF-nek és az SZDSZ-nek. Amit az önmagukat még mindig ünneptetni kívánó liberális és „nemzeti” rendszerváltók nem tudnak, azt pontosan tudják az elégedetlen fiatalok és a plebejus-demokratikus érületű emberek. Mégpedig azt, hogy a privatizáció, a kárpótlási törvények és az államilag irányított jövedelemátcsoportosítás révén végbevitt „eredeti tőkefelhalmozás” hihetetlen társadalmi egyenlőtlenségeket szült, lerombolta a közsférát, az oktatási és egészségügyi

ellátó rendszert és szűk felső csoportoknak teremtett privilegizált helyzetet, kialakítva az úrgazdagok, az oligarchák uralmát a (piac)gazdaságban, a politikában és a kultúrában. A huszonöt év, a kapitalizmus második magyarországi kiadásának eredménye az is, hogy a magyar parlamentben egy antiszemita és cigánygyűlölő politikai erő legálisan berendezkedhetett.

Hogy az ellenállás feltörő energiái képesek lesznek-e valóban új, a társadalmi egyenlőtlenségek bővülő újratermelése helyett emelkedő mobilitási pályákat nyitó, humánusabb, demokratikus és szociális politikai irányt életre kelteni, és ha igen, mikor – pontosan nem tudhatjuk. De egy dolog nyilvánvaló, amit a tekintélyuralmi rezsim híveinek is látni kell: ez már a vég kezdete...

Mik lehetnének egy új kibontakozás baloldali programjának alappillérei?

1. A rendszerváltás során teljesen eltorzult tulajdonosi szerkezet, mindenekelőtt a földtulajdonviszonyok „demokratizálása”, vagyis a Fidesz politikájával szöges ellentétben a társadalom szélesebb csoportjainak szabadabbá tenni a gazdasági tevékenységet, plurális(abb) tulajdoni szerkezetet létrehozva: a szövetkezés szabadsága („A föld azé, aki megműveli”), munkahelyteremtés azokból a költségvetési forrásokból, amelyeket a kormány elherdált, és a jövőben is kénytelen lesz támogatás, szavazategyűjtés stb. céljából elherdálni. A stadionprogram helyett, az egyházak állami eltartása helyett, a rokonok, haverok, párttársak és általában a klientúra feltőkésítése helyett, valamint a kényszerközmunka helyett valódi közmunka-lehetőségek, közcélú állami építkezések (például közösségi szociális és kulturális infrastruktúra stb.), az állami egészségügy és (felső)oktatás területén olyan beruházások végrehajtása, amelyek valóban új munkahelyeket eredményeznek. (Ma ezzel szemben a felsőoktatásban az a divat, hogy minél kevesebb tanárra minél több diák jusson.) Nem államosítani, hanem éppen kiszélesíteni az önkormányzatok munkahelyteremtő szükségleteit és képességeit.
2. Szociális téren az alsó osztályokhoz tartozó négymillió ember létbiztonságának megerősítése. A nacionalizmus, a rasszizmus, az etnikai téboly helyett a lakosság kulturális felemelkedésének támogatása, a magyar történelmi hagyományban fellelhető civil, „népi” oktatási struktúrák, önképző körök politikától független erősítésével, mindenekelőtt infrastrukturális beruházásokkal. Ez olcsóbb és kifizetődőbb, mint állami, a hatalmat kiszolgáló (ál) tudományos intézetek sokaságának létrehozása az egyetemekkel, akadémiai intézetekkel szemben, amelyek még őriznek valamit autonómiájukból.

3. Jogi téren a társadalmi önszerveződés intézményeit kellett volna (kellene) előnyben részesíteni az állami centralizációval szemben. A jogállam fogalmát kiegészíteni a szociális állam fogalmával, minden elnyomott kisebbség felkarolása, különösképpen a romák felemelkedésének és a nők társadalmi szerepének erősítése. A 2010-es tekintélyuralmi rendszer és kirekesztő alkotmányának elutasítása.
4. A baloldali politika alapelve, hogy törekvéseiben fő támaszul a szakszervezeteket és a civil önszerveződéseket tekinti, mert ha a baloldal mindenekelőtt nem a bérből élők, a munkavállalók és a munkanélküliek szószólója, akkor önmagát számolja fel egy olyan félperifériás kapitalizmus oltárán, amely semmiféle perspektívát nem nyújt a magyar és a kelet-európai társadalmak döntő többségének. Nemhogy a rendszerváltás nagy ígéretéről, a nyugati centrumországok utoléréséről nincsen szó, hanem ellenkezőleg, a leszakadás új tendenciái figyelhetők meg.

Bármily vázlatos és töredékes legyen is ez a felsorolás, magában hordozza annak lehetőségét, hogy a politikai baloldal valódi tartalommal töltsen fel magát, visszaszerezze hitelességét egy ilyen tendenciájú, részleteiben is megalapozott program képviselte és majdani megvalósítása során. E baloldali követelések a politikai baloldal programjának fő csomópontjai lehetnének, melyeket még az a baloldal is képviselhetne, amely nem hisz a kapitalizmusban, amely „a tőkén túli” rendszerben gondolkodik, s melyhez e sorok szerzői is tartoznak.

A szerkesztőség

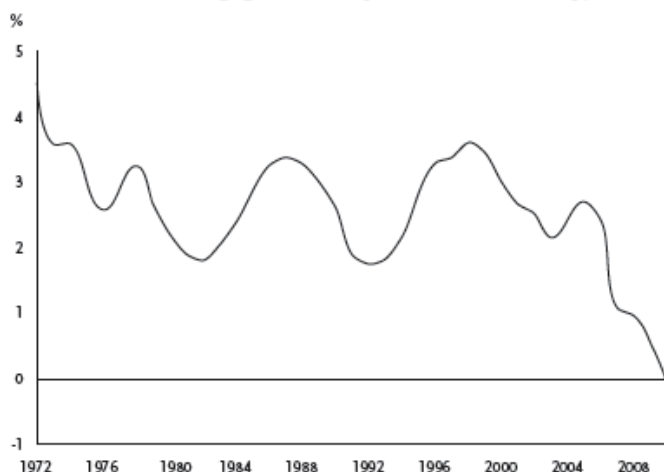
2014. december

Hogyan lesz vége a kapitalizmusnak?

Széles körben elterjedt vélemény napjainkban, hogy a kapitalizmus kritikus állapotban van, sokkal inkább, mint bármikor a második világháború óta.¹ Visszatekintve, a 2008-as krach csak a legutóbbi volt a politikai és gazdasági rendellenességek hosszú sorában, amelyek a háború utáni gazdasági fellendülés véget értével kezdtek el megjelenni az 1970-es évek derekán. A rá következő válságok egyre súlyosabbnak bizonyultak, tágabb körben és gyorsabban terjedtek szét az egyre inkább integrált globális gazdaságban. Az 1970-es évek globális inflációját a magasba szökő államadósságok követték az 1980-as években, a fiskális konszolidációt pedig az 1990-es években a magánszektorban meredeken emelkedő eladósodás kísérte.² Most már lassan négy évtizede annak, hogy az egyensúlytalanság többé-kevésbé normális állapotává lett a „fejlett” ipari világnak, mind nemzetállami, mind globális szinten. Valójában, ahogy telt-múlt az idő, az OECD-országok kapitalizmusának háború utáni válságai olyannyira mindent átható jelenséggé váltak, hogy egyre elterjedtebbé vált az érzés, hogy ez már több, mint pusztán gazdasági természetű válság, mintegy újra fölfedeztetve sokakkal a tőkés társadalom régi fogalmát, emlékeztetve mindannyiunkat, hogy a kapitalizmus olyan társadalmi rend és életforma, amelynek léte a magántulajdonban lévő tőke megszakítatlan fölhalmozásától függ.

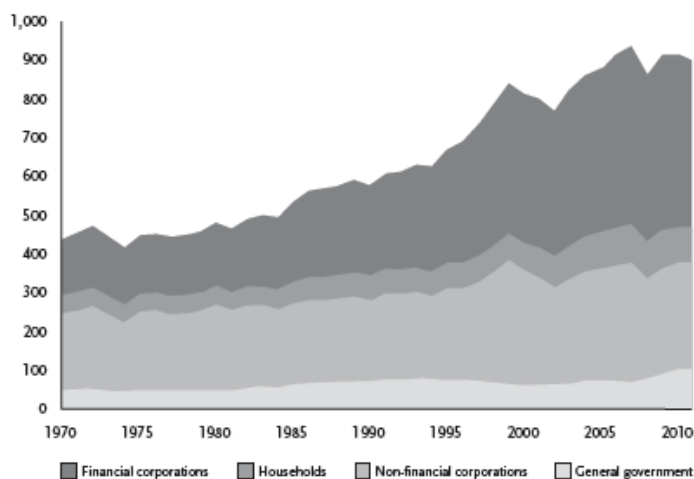
A válságtünetek számosak, de közülük is kiemelkedik három hosszú távú trend a gazdag, iparosodott – jobban mondva egyre inkább dezindusztrializálódó – kapitalista országokban. Az első a gazdasági növekedés rátáinak makacs süllyedése, amit a közelmúltban tovább súlyosbítottak a 2008-as események (1. ábra). A második, amely összefügg az elsővel, az általános eladósodás éppoly makacs emelkedése a legfejlettebb tőkés országokban, ahol a kormányok, a magánháztartások és a nem pénzügyi, valamint a pénzügyi vállalkozások egyaránt bő negyven éve folytatják pénzügyi kötelezettségeik felhalmozását (az USA adatait lásd a 2. ábrán). A harmadik a gazdasági egyenlőtlenség – mind a jövedelmeké, mind a vagyonoké – több évtizede tartó emelkedése (3. ábra), miközben az adósságállomány mindenhol nő és a növekedés üteme csökken.

FIGURE 1: Annual average growth rates of 20 OECD countries, 1972–2010*

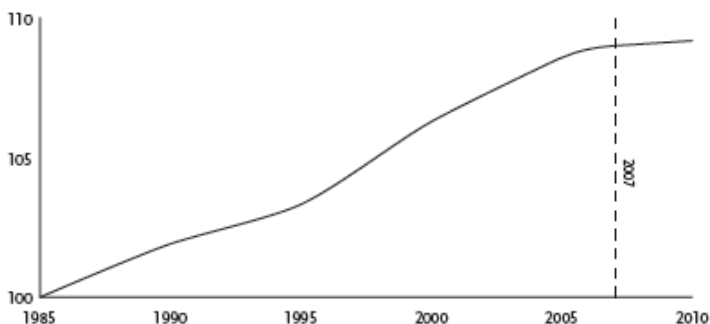
1. ábra. Átlagos éves GDP-növekedés 20 OECD-államban, 1972–2010
(ötéves mozgó átlag)

FIGURE 2: Liabilities as a percentage of US GDP by sector, 1970–2011

2. ábra. Szektoronkénti adósságállomány az USA-ban a GDP százalékában, 1970–2011

FIGURE 3: Increase in Gini coefficient, OECD average

Source: OECD Income Distribution Database.

3. ábra. A Gini-koefficiens növekedése, OECD-átlag

Az egyenletes növekedés, a stabil pénz, némi társadalmi egyenlőség, a kapitalizmus által megteremtett gazdagság részleges szétterítése a tőke nélküliek között – ezeket hagyományosan előfeltételeknek tekintették ahhoz, hogy a kapitalista politikai-gazdasági rendszer rendelkezzen a szükséges legitimitással. Ami a leginkább riasztó ebből a perspektívából nézve, az az, hogy az említett három kritikus trend kölcsönösen erősítheti egymást. Temérdek bizonyíték szól amellett, hogy a növekvő egyenlőtlenség lehet az egyik oka növekedés lassulásának, minthogy az egyenlőtlenség egyrészt visszafogja a produktivitás emelkedését, másrészt gyöngíti a keresletet. Az alacsony növekedés pedig a maga részéről fölerősíti az egyenlőtlenséget azáltal, hogy intenzívebbé teszi az elosztási konfliktusokat, a szegényeknek tett engedmények egyre költségesebbé válnak a gazdagok számára, így a gazdagok egyre makacsabban ragaszkodnak a piac „Máté elvéhez”: „Mert mindenkinek, a kinek van, adatik, és megszorítottatik; a kinek pedig nincsen, attól az is elvétetik, a mije van.”³ Továbbá, a növekvő adósságtömeg, miközben nem segít a gazdasági növekedés lelassulásán, tovább erősíti az egyenlőtlenséget a „finanszírozással” együtt járó szerkezeti változások miatt – miközben a finanszírozás célja elvileg épp a bérből élők és fogyasztók kompenzálása lett volna a növekvő jövedelmi egyenlőtlenségért, amit a stagnáló bérek és a közszolgáltatások megnyirbálása okoz.

Lehetséges mármost, hogy a káros trendeknek ez az ördöginek látzó köre örökké folytatódik? Vannak-e ellenerők, amelyek megtörhetik – s mi fog történni, ha nem történik meg ilyen ellenerők megjelenése, mint ahogy az utóbbi négy évtizedben sem? A történészek arról tájékoztatnak bennünket, hogy válságok nem jelentenek semmi újdonságot

a kapitalizmusban, s lehet, hogy ennek a rendszernek még szüksége is van rájuk hosszú távú egészségéhez. De amiről ők beszélnek, azok ciklikus mozgások vagy véletlenszerű sokkok, amelyek után a tőkés gazdaságok újra egyfajta egyensúlyi állapotba jutnak, legalábbis időlegesen. Amit viszont ma látunk, az visszatekintve egy folyamatos és fokozatos hanyatlásnak tűnik, amely bár elhúzódó, de annál inkább megállíthatatlan. Más dolog kilábalni az alkalmi *Reinigungskrise*-ből (tisztító válság), és megtörni egy számos összefonódó tényezőtől fakadó hosszú távú trendet. Ha azt tesszük föl, hogy az egyre alacsonyabb növekedés, egyre magasabb egyenlőtlenség, és ezek mellett az egyre följebb ívelő adósság nem tartható fenn a végtelenségig, s mindez együttesen egy olyan válságba torkolhat, amelyik rendszerszintű – de aminek a jellegét még elképzelnünk is nehéz –, vajon láthatjuk-e jeleit egy közelgő irányváltásnak?

Egy újabb szükségmegoldás

Erre nézvést nem jók a hírek. Hat év telt el 2008, a háború utáni válságok szekvenciájának eddigi csúcspontja óta. Amíg a szakadékba zuhanás emléke még friss volt, bőségesen jelentkeztek a követelések és tervek „reformokra”, hogy megóvják a világot egy ilyen csapás megismétlődésétől. A különböző nemzetközi konferenciák és csúcstalálkozók egymást követték, de most, fél évtizeddel később már világos, hogy gyakorlatilag semmi sem sült ki belőlük. Közben a pénzügyi szektor, ahonnan a katasztrófa elindult, a teljes felépülés jeleit mutatja: a profitok, osztalékok, fizetések és bónuszok visszakúsztak oda, ahol korábban voltak, az ígért „re-reguláció”, az új szabályozások belefulladtak a nemzetközi alkudozások és az államokon belüli lobbizás mocsarába. A kormányokat, legfőképpen az Egyesült Államokét, szilárdan markában tartja a pénzügyi szektor. S miután ez utóbbit bőkezűen ellátták a semmiből megteremtett olcsó pénzzel, a jegybankokban dolgozó jó barátok – akik közül kiemelkedett a Goldman Sachs korábbi embere, Mario Draghi, az ECB élén –, a pénzügyi óriások egyszerűen ráültek az így megszerzett forrásokra vagy az államadósságba fektették be őket. A növekedés vérszegény maradt, ahogy a munkaerő-piaci kereslet is; a soha nem látott likviditás nem indította be a gazdaságot; s az egyenlőtlenség még megdöbbentőbb magasságokat ér el, mivel azt a csekély növekedést, ami van, kisajátította és kisajátítja a csúcsjövedelmeket bezsebelők egyszázaléknyi társasága – a zsákmány oroszlanrészét pedig még közülük is csak egy kicsiny rész kaparintja meg.⁴

Úgy látszik, csakugyan kevés okunk van derűlátásra. Jó ideje már, hogy az OECD-országok kapitalizmusát a pénzkínálat bőkezű injekciói tartják mozgásban. Folytatódik a monetáris expanzió politikája, bár tervezői mindenki másnál jobban tudják, hogy ez nem mehet így örökké.

Valóban, 2013-ban Japánban és az USA-ban történt is néhány próbálkozás szakítani ezzel a gyakorlattal. De mielőtt a részvényárfolyamok zuhanni kezdtek, a monetáris expanzió befagyasztása, a „*tapering*” későbbre halasztódott. Június közepén a bázeli BIS (Nemzetközi Fizetések Bankja) – minden központi bank anyabankja – bejelentette, hogy a „kvantitatív enyhítésnek” (*quantitative easing*) véget kell vetni. Éves beszámolójukban kiemelték, hogy a jegybankok kénytelenek voltak, válaszul a válságra és a lassú kilábalásra, kibővíteni mérlegszámláikat, „*amelyek most már együttesen nagyjából háromszorosára emelkedtek válság előtti szintjüknek – és tovább növekednek*”.⁵ Erre szükség volt, hogy „*elejét vegyék a pénzügyi összeomlásnak*”, ám most már a cél más kell hogy legyen: „*visszaállítani erős és fenntartható növekedési pályára a még stagnáló gazdaságokat*”. Ez azonban meghaladta a központi bankok lehetőségeit, merthogy:

„nem képesek végrehajtani azokat a strukturális és pénzügyi reformokat, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a gazdaságok visszatérjenek a reálgazdasági növekedés ösvényére, amit mind a hatóságok, mind a közvélemény kívánnak és várnak. Amit a központi bankok tettek a recesszióból való kilábalás alatt, az segített időt nyerni [...] De ezt az időt nem jól használták ki, mivel a továbbra is alacsony kamatlábak és a nem-konvencionális politikai lépések megkönnyítették a magánszektorban, hogy elhalasszák az adósságkezelést, könnyűvé tette a kormányok számára a deficit finanszírozását, a hatóságok pedig könnyűszerrel elodázhatták a reálgazdaságban és a pénzügyi rendszerben esedékes reformokat. Végtére is az olcsó pénzzel könnyebb kölcsönözni, mint megtakarítani, könnyebb költeni, mint adózni, könnyebb ugyanolyannak maradni, mint változtatni.”

Látszólag ezt a nézetet osztotta a Bernanke vezette Federal Reserve is. 2013 nyarának végén úgy látszott, a jegybank annak bejelentésére készül, hogy lejárt a könnyű pénzek ideje. Szeptemberben azonban ismét csak elmaradt a várt visszatérés a magasabb kamatlábakhoz. Indokul az hangzott el, hogy „a gazdaság” kevésbé tűnik „erősnek”, mint amire számítottak. A globális tőzsdeárfolyamok azonnal megindultak fölfelé.

A valódi oka, persze, amiért a visszatérés a konvencionálisabb monetáris politikához annyira nehéz, olyasmí, amit egy nemzetközi intézmény, mint amilyen a BIS, könnyebben kimondhat, mint az – ez idő szerint legalábbis – politikailag sebezhetőbb jegybankok. A dolgok úgy állnak jelenleg ugyanis, hogy az egyedüli meglévő alternatívája a kapitalizmus korlátlan monetáris expanzióval való életben tartásának a neoliberális gazdasági reformokkal való újraélesztési kísérlet, vagy ahogyan elegánsan benne foglaltatik a BIS 2012–13. évi beszámó-

lójának második alcímében: „Fokozni a rugalmasságot: a kulcs a növekedéshez”. Más szóval, keserű orvosság sokaknak, magasabb ösztönzők keveseknek.⁶

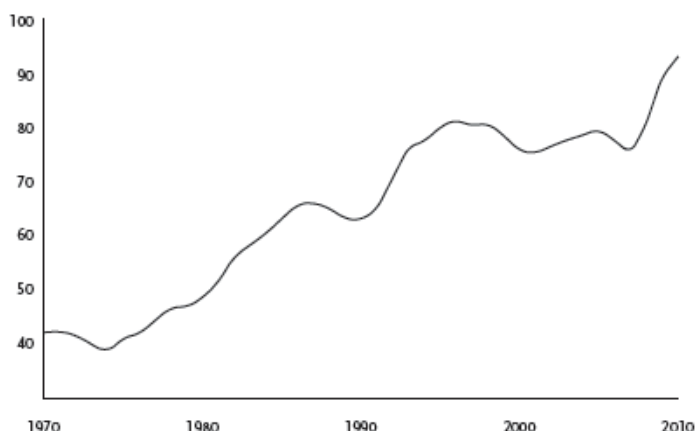
A probléma a demokráciával

A modern kapitalizmus válsága és jövője megvitatásának itt rá kell térnie a demokratikus politika kérdésére. A kapitalizmust és a demokráciát hagyományosan egymás ellenségeinek tekintették, mígnem a háború utáni társadalmi kiegyezés úgy tűnt, hogy összebékítette a kettőt. A tőketulajdonosok még a XX. század jelentős részében is attól féltek, hogy a demokratikus politikával kialakuló többség megszüntetheti a magántulajdont, miközben a dolgozók és szervezeteik avval számoltak, hogy a kapitalisták előjogaik védelmében az autoritárius kormányzashoz való visszatérést támogatják majd adott esetben. Csak a hidegháborús világban tűnt úgy, hogy a kapitalizmus és a demokrácia egymás szövetségeseivé váltak, ahogy a gazdasági fejlődés elfogadtatta a munkásosztály többségével a szabadpiaci, magántulajdonosi rezsimet. Az a benyomás alakulhatott ki így, hogy a demokratikus szabadság elválaszthatatlan a piac és a profitcsinálás szabadságától, sőt függ is attól. Mára viszont visszatértek a súlyos kétségek azt illetőleg, hogy a kapitalista gazdasági rendszer és a demokratikus politika összefér-e egymással. A köznép körében manapság általánosan elterjedt vélemény, hogy az ő életükben a politika nem képes jelentős változásokat elérni, hiszen az általános tapasztalat az állandósult patthelyzet, az inkompetencia és a korrupció. Az egyre inkább belterjes és csak önmagát kiszolgáló politikai osztályt összeköti a „nincs más alternatíva” jelszava. Ezen egyszerre értendő az általuk folytatott politika és ők maguk alternatívánélkülisége. Ennek egyik eredménye a választók távolmaradása, a szavazótáborok erős labilitásával kombinálva, ami egyre nagyobb mérvű választói fragmentálódást produkál, a „populista” protestpártok és az állandó kormányzati instabilitás miatt.⁷

A háború utáni demokrácia legitimációja azon a premisszán nyugodott, hogy az államok képesek közbeavatkozni a piacokon, és a polgárok érdekében korrigálni azok működését. A növekvő egyenlőtlenség évtizedei, majd a kormányok teljes tehetetlensége 2008 előtt, alatt és után erősen kétségbe vonták mindezt. A kormányok és a politikai pártok az OECD-demokráciákban – miközben ez utóbbiak a globális piacgazdaság egészében egyre jelentéktelenebbé válnak – lényegében tétlenül nézték végig, ahogyan „a demokratikus osztályharc”⁸ posztdemokratikus politikai szórakoztatóparrá züllött. Időközben különösebb fönnakadások nélkül lezajlott a kapitalizmus politikai gazdaságtanának átalakulása a háború utáni keynesianizmusból a neoliberais hayekizmussá: azaz a gazdasági növekedés egy olyan formulájából,

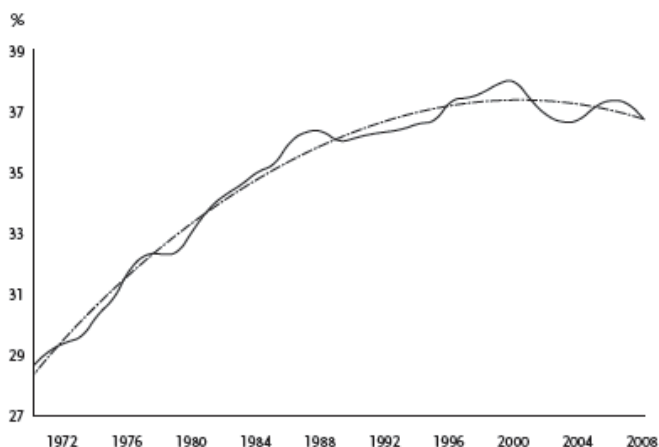
amely a fölülről lefelé való újraelosztástól várta a növekedést, eljutottunk egy olyanba, amelyik az *alulról fölfelé* irányuló újraelosztástól várta ugyanezt. A hayekizmus az egalitárius demokráciát, amelyet a keynesianizmus idején még gazdaságilag produktívnek láttak, a hatékonyságot aláásó tehernek tekinti, mivel ez utóbbi a piacok – és a velük járó kumulatív előnyök – újraosztó politikai torzító-mechanizmusoktól való elszigeteléséből vezeti le a növekedést.

A divatos antidemokratikus retorika központi témája a modern állam fiskális válsága, ami az államháztartás adósságának elképesztő növekedésében tükröződik 1970 óta (4. ábra). Ezért a választói többséget okolják, ami állítólag lehetőségei fölött él,⁹ a társadalom „közös erőforrásait” felélve; és persze az opportunisták politikusokat, akik rövidlátó szavazóik támogatását olyan pénzen vásárolják meg, amivel nem is rendelkeznek valójában. Hogy a fiskális válságot aligha okozhatta az újraelosztó demokrácia túltengése, az belátható abból az egyszerű tényből, hogy az államadósság fölhalmozása egybeesett a választói részvétel csökkenésével, különösképp a jövedelmi skála alsó végén, és együtt haladt a zsugorodó szakszervezeti tagszámokkal, a sztrájkok eltűnésével, a jóléti állam visszanyesésével és a robbanásszerűen növekvő jövedelmi egyenlőtlenséggel. Ami ezzel szemben valóban összefüggött a közpénzügyek megroggyanásával, az az általános adózási szint csökkenése (5. ábra) és az adórendszer fokozódóan regresszív jellege volt, a csúcsjövedelmek és a nagy társaságok adói „reformjainak” eredményeképpen (6. ábra). Továbbá, a kormányok azáltal, hogy az adóbevételeket adósságokkal helyettesítették, elősegítették a további egyenlőtlenséget, amennyiben biztos befektetési lehetőségeket kínáltak azoknak, akiknek a pénzét már nem akarták vagy tudták (adókkal) elvonni, ehelyett így kölcsönöket kellett felvenni az utóbbiaktól. A kormányok által kibocsátott kötvények vásárlói, nem úgy, mint az adófizetők, továbbra is tulajdonosai azoknak az összegeknek, amiket az államnak befizetnek, és még kamatot is szednek érte, amit az állam tipikusan egy egyre kevésbé progresszív adórendszer bevételeiből finanszíroz – és mindezeket a befektetett vagytonokat még át is örököthetik gyermekeikre. Emellett a fölgylemlő államadósságot politikailag érvként lehetett használni arra, hogy visszavágják az állami kiadásokat és privatizálják a közszolgáltatásokat, tovább korlátozva az újraelosztó demokratikus beavatkozást a tőkés gazdaságba.

FIGURE 4: *Government debt as a percentage of GDP, 1970–2011**

* Countries included in unweighted average: Austria, Belgium, Canada, France, Germany, Italy, Japan, Netherlands, Norway, Sweden, UK, USA. Source: OECD Economic Outlook: Statistics and Projections.

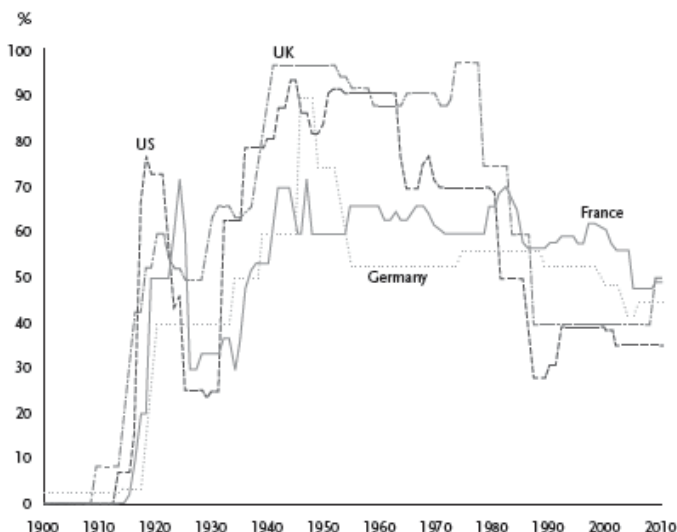
4. ábra. Államadósság a GDP százalékában megadva, 1970–2011 (súlyozatlan átlag)

FIGURE 5: *Total tax revenue as percentage of GDP, 1970–2011†*

† Countries in unweighted average: Australia, Austria, Belgium, Canada, Denmark, Finland, France, Germany, Greece, Ireland, Italy, Japan, Netherlands, Norway, Portugal, Spain, Sweden, Switzerland, UK, USA. Source: Comparative tables, OECD Tax Statistics Database.

5. ábra. Teljes adóbevétel a GDP százalékában, 1970–2011 (súlyozatlan átlag)

FIGURE 6: Top marginal income tax rates, 1900–2011

Source: Facundo Alvaredo et al, 'The Top 1 per cent in International and Historical Perspective'.

6. ábra. Legmagasabb személyijövedelemadó-kulcsok, 1900–2011

A piaccgazdaság intézményes védelme a demokratikus közbeavatkozás ellen jócskán előrehaladt az utóbbi évtizedekben. A szakszervezetek mindenütt hanyatlóban vannak, és számos országban, mindenekelőtt az USA-ban, egyenesen a gyökerestől való kiirtásuk volt a cél. A gazdaságpolitika rendszerint átkerült a „független” – azaz demokratikusan elszámoltathatatlan – központi (jegy)bankokhoz, amelyek mindenekelőtt a pénzpiacok egészségével és ügyfélkörével törődnek.¹⁰ Európában a nemzetállami gazdaságpolitikát, beleértve a bérpolitikát és a költségvetés készítését, mindinkább nemzetek fölötti intézmények irányítják, mint amilyen az Európai Bizottság és az Európai Központi Bank, amelyek a populáris demokrácia hatókörén kívül esnek. Ez hatékonyan de-demokratizálja az európai kapitalizmust – anélkül, persze, hogy de-politizálná.

Mégis vannak kétségek a profitfüggő osztályok körében azt illetően, hogy vajon a demokrácia, még kiherélt jelenkori változatában is, lehetővé teszi-e a gazdasági rezsimjük gyógyulásához szükséges neoliberális „strukturális reformokat”. Az átlagpolgárokhoz hasonlóan, bár ellenkező okokból, az elítéltek is elvesztették hitüket a demokratikus kormányzásban és ennek alkalmasságában arra, hogy átalakítsák a társadalmakat a piac parancsainak megfelelően. Az ún. Közösségi Választások elméletének (*Public Choice theory*) lesújtó véleménye

a demokratikus politikáról, mint amelyik opportunisták politikusként és klienseik szolgálatában eltorzítja a piac igazságát, közhellyé vált az elit közönség körében – ahogy az a hiedelem is, hogy a demokratikus politikától megtisztított piaci kapitalizmus nemcsak hatékonyabb, de erényesebb és felelősebb is.¹¹ Dicsérik az olyan országokat, mint Kína, autoritárius politikai rendszerükért, merthogy egy ilyen politikai rendszer úgy mond sokkal alkalmasabb arra, hogy megbirkózzék a „globalizáció kihívásaival”, mint az egalitárius hajlamú többségi demokrácia. Ez a retorika kezd föltűnően hasonlítani ahhoz, ahogyan a tőkés elit a két világháború között a német és az olasz fasizmust (sőt még a sztálini kommunizmust is) méltatta, ezeknek szemlátomást magasabb rendű gazdaságirányításáért.¹²

Manapság a neoliberális főáramlatú politikai utópia egy „piackonform demokrácia”, megfosztva a piackorrigáló erőktől, és megtámogatva az alulról fölfelé irányuló, „öszöntő-kompatibilis” újraelosztással.¹³ Habár ez a projekt már jócskán előrehaladt mind Nyugat-Európában, mind az Egyesült Államokban, előmozdítói továbbra is azért aggódnak, hogy a háború utáni kompromisszumból örökölt politikai intézményeket esetleg visszafoglalhatja a társadalmi többség, hogy az utolsó percben mégis meggátolják a válság neoliberális típusú megoldását. Az elit nyomása az egalitárius demokrácia gazdasági semlegesítéséért ennél fogva változatlanul folytatódik; Európában ez azt jelenti, hogy folytatódik a politikai-gazdasági döntéshozatal áthelyezése a nemzetek fölötti intézményekhez, mint az Európai Központi Bank vagy a kormányfők csúcstalálkozója.

Kapitalizmus a szakadék szélén?

Leáldozóban a kapitalizmus napja? Az 1980-as években azt a gondolatot, hogy a „modern kapitalizmus” működtethető „vegyes gazdaságként”, amit egyszerre technokrata módon irányítanak és demokratikusan ellenőriznek, elvetették. Később, a neoliberális forradalomban a társadalmi és gazdasági rendet új módon úgy kezdték el felfogni, mint ami a „piaci erők szabad játékából” születik meg. De a 2008-as krachhál az önszabályozó piac ígérete, amely önmagától egyensúlyi állapotba kerül, szintén diszkreditálódott, anélkül, hogy elfogadható új formula bukkant volna föl a politikai-gazdasági kormányzásra. Ez önmagában véve is tekinthető egy rendszerszintűvé vált válság tüneteinek, amely annál mélyebb, minél jobban elhúzódik.

Nézetem szerint itt a legfőbb ideje a csökkenő növekedés, fokozódó egyenlőtlenség és növekvő eladósodás évtizedeinek – valamint az 1970-es évek inflációja, az ezt követő államadósság-válságok és végül a pénzügyi válságok egymás követő agóniái – fényében ismét úgy felfogni a kapitalizmust, mint történeti jelenséget, amelynek nemcsak

kezdeté, de vége is van. Ehhez szakítanunk kell a társadalmi és intézményi változás félrevezető modelljeivel. Amíg úgy képzeljük, leninista módon, hogy a kapitalizmus vége mintegy rendeletileg kimondható, valamiféle kormány vagy központi bizottság által, addig örökkévalónak kell vélnünk a kapitalizmust. (Valójában a Moszkva központú kommunizmus volt az, amelyiknek rendeletileg lehetett és lett is vége.) Más a kép, ha ahelyett, hogy azt képzelnénk, valamilyen kollektív döntéssel gondviselészerűen eltervezett új rendet állítanak majd a kapitalizmus helyébe, megengedjük annak a lehetőségét, hogy a kapitalizmus egyszerűen magától összeomoljon.

Úgy vélem, meg kell tanulnunk úgy gondolkodni a kapitalizmus eljövendő végéről anélkül, hogy magunkra vállalnánk a felelősségét, hogy megválaszoljuk a kérdést, milyen rendszert állítunk majd a helyébe. Marxista – vagy jobban mondva modernista – előítélet, hogy a kapitalizmus mint történelmi korszak csak akkor fog véget érni, amikor egy új, jobb társadalom van a láthatáron, és azt egy forradalmi szubjektum kész bevezetni az emberiség haladása érdekében. Ez az elképzelés olyan fokú politikai kontrollt feltételez saját közös sorsunk fölött, amiről még csak nem is álmodhatunk a kollektív ágensek (sőt a kollektív ágensek *reményének*) a neoliberális-globalista forradalomban történt lerombolása után. Sem valamilyen alternatív jövő utópikus látomása, sem emberfölötti előrelátás nem szükségeltetik ahhoz, hogy igazoltnak lássuk a vélekedést: a kapitalizmus a maga *Götterdämmerung*-jához érkezett. Én hajlok rá, hogy komolyan ez utóbbit proponáljam, annak teljes tudatában, hogy sokszor nyilvánították már holtta a kapitalizmust a múltban. Tény, hogy a kapitalizmus minden nagy teoretikusa megjósolta ennek közelgő kimúlását, amióta csak e fogalom használatba jött az 1800-as évek derekán. Nemcsak olyan radikális kritikusairól van itt szó, amilyen Marx vagy Polányi, de olyan polgári teoretikusokról is, mint milyen Weber, Schumpeter, Sombart vagy Keynes.¹⁴

Az azonban, hogy valami egy ideig nem történt meg, ellentmondva számos korábbi ésszerű jóslatnak, nem jelenti azt, hogy sohasem fog megtörténni; itt nem létezik induktív bizonyítás. Hiszem, hogy ezúttal más a helyzet, ennek egyik tünete, hogy maguknak a kapitalizmus vezető technikai szakértőinek sincs semmiféle elképzelésük, hogyan lehetne a rendszert újra működőképesé tenni – lásd például a Federal Reserve igazgatótanácsa 2008-as üléseinek nemrég közzétett jegyzőkönyveit,¹⁵ vagy a központi bankok apparátusainak kétségbeesett keresését, hogy mikor is lenne helyes véget vetni a „kvantitatív enyhítésnek”. Ez azonban csupán a probléma felszíne. Emögött az a sokkal súlyosabb probléma húzódik meg, hogy a tőkés haladás mára szétmorzszolt többé-kevésbé minden politikai ágenset, amely épp a tőke korlátozása által képes volt stabilizálni azt. Hiszen a kapitalizmus mint társadalmi-gazdasági rendszer stabilitása azon alapszik, hogy *Eigendynamik*-ját korlátozzák és határok között tartásuk ellene ható

erők – kollektív érdekek és intézmények, amelyek a tőkefelhalmozást társadalmi fékek és ellensúlyok rendszerének vetik alá. Egyszóval, a kapitalizmus saját magát épp azzal aknázhajta alá, hogy túl sikeres. Ezt a pontot alább részletesebben tárgyalom.

A bennem élő kép a kapitalizmus végéről – s hiszem, hogy ez a vég már részben itt van és benne élünk – egy olyan társadalmi rendszer képe, amely krónikus lepusztulás állapotában van, amit saját természete okoz, függetlenül attól, hogy nem dereng föl semmilyen járható alternatíva. Miközben nem tudjuk, pontosan mikor és hogyan fog eltűnni a kapitalizmus, ami súlyosan nyom a latban, az az, hogy nincs a láthatáron olyan erő, amelyiktől azt lehetne várni, hogy megfordítja a fent leírt trendeket (és ezek egymást kölcsönösen erősítő jellegét) a gazdasági növekedést, a társadalmi egyenlőtlenségeket és a pénzügyi stabilitást illetően. Ellentétben az 1930-as évekkel, ma nincs a láthatáron olyan politikai-gazdasági formula, akár bal-, akár jobboldali, amely a kapitalista társadalmaknak koherens új szabályozással és – az *l'école de la régulation* teoretikusainak értelmében – *régulationnal* szolgálhatna. A társadalmi integráció és a „rendszer-integráció” visszafordíthatatlan kárt szenvedni látszik, és további romlás vár rá.¹⁶ A legvalószínűbb, hogy az idő múlásával folytatódik a kis és nem is olyan kis funkciózavarok halmozódása; önmagukban véve ezek egyike sem halálos, de a legtöbbjük kijavíthatatlan, annál is inkább, mivel túl sok lesz belőlük ahhoz, hogy egyenként kezelni lehessen őket. Ebben a folyamatban az egész részei egyre kevésbé és kevésbé illeszkednek egymáshoz; szaporodnak a mindenféle súrlódások; előre nem látható következmények bukkannak föl mindenütt, egyre homályosabb oksági kapcsolatokon keresztül. A bizonytalanság egyre fokozódik; ilyen-olyan válságok – legitimációs, termelékenységi vagy mind a kettő – követik egymást gyors egymásutánban, miközben a kiszámíthatóság és kormányozhatóság egyre inkább eltűnik (ahogy már évtizedek óta látjuk). Alighanem az ezernyi időleges szükségmegoldás, amit a rövid távú válságkezelésre agyaltak ki, össze fog omlani a napi katasztrófák súlya alatt, amelyeket egy mély, anóimikus zűrzavarba süllyedt társadalmi rend produkál.

A kapitalizmus végének folyamatként, nem pedig eseményként való fölfogása fölveti a kérdést, hogyan definiáljuk a kapitalizmust. A társadalmak komplex entitások, amelyek nem halnak meg úgy, ahogyan az organizmusok: a totális kihalás ritka kivételeivel a diszkontinuitás mindig bele van ágyazva valamilyen kontinuitásba. Ha azt mondjuk, hogy vége egy társadalomnak, úgy értjük, hogy organizációjának bizonyos vonásai, amelyeket lényegesnek tartunk, eltűntek; mások ugyanakkor továbbélhetnek. Azt javasolom, annak megállapításához, hogy a kapitalizmus él-e, haldoklik-e, vagy máris halott, határozzuk meg ezt a rendszert mint modern társadalmat,¹⁷ amelyik kollektív újratermelését a tőkefelhalmozást célzó, egyénileg ésszerű, kompetitív profitmaxima-

lizálásnak *szándéktalan mellékhatásaként* valósítja meg, egy olyan „munkafolyamat” révén, amelyik egyesíti a magántulajdonban lévő tőkét az áruvá tett munkaerővel, beteljesítve Mandeville ígéretét a magánbűnök közjótéteményekké változtatásáról.¹⁸ Azt állítom, hogy ezt az ígéretet a jelenkori kapitalizmus nem tudja többé betartani – befejezve történeti létezését mint önreprodukáló, fönntartható, kiszámítható és legitim társadalmi rend.

Az ekképpen definiált kapitalizmus kimúlása nem valószínű, hogy szorosan követné bárkinek a terveit vagy forgatókönyvét. Ahogy a hanyatlás előrehalad, óhatatlanul politikai tiltakozásokat és mindenféle kollektív beavatkozási kísérletet vált ki. De ezek hosszú ideig alighanem megmaradnak afféle *luddita* kísérleteknek: helyiek, elszórtak, összehangolatlanok és „primitívek” – hozzájárulnak a káoszhoz, miközben képtelenek megteremteni egy új rendet, legfőljebb szándéktalanul segítve annak létrejöttét. Azt gondolhatná az ember, hogy egy efféle hosszan tartó válság számos lehetőséget kreál a reformista vagy forradalmi ágensek számára. Mégis úgy látszik, hogy a bomló kapitalizmus nem csupán magát bomlasztja szét, hanem a vele szembeni ellenállást is, megfosztva attól a képességétől, hogy akár legyőzze, akár megmentse a kapitalizmust. Így tehát a kapitalizmusnak ahhoz, hogy vége legyen, gondoskodnia kell saját elpusztításáról – és érvelésem szerint pontosan ennek vagyunk ma tanúi.

Pirruszi győzelem

De hogyan lehet a kapitalizmus, akármilyen problémákkal is küzd, egyáltalán válságban, ha már nincs komolyan vehető ellenzéke? Amikor a kommunizmus 1989-ben összeroppan, ezt széles körben úgy tekintették mint a kapitalizmus végső győzelmét, mint „a történelem végét”. Még ma, 2008 után is mindenütt a kihalás szélére sodródva tengődik a „rég” baloldal, miközben egy valóban új újbaloldal mindmáig nem jelent meg. A szegények és hatalomtól megfosztott tömegek éppúgy, mint a viszonylag tehetősek, úgy látszik, rendíthetetlenül a fogyasztói életmód gyakorlóit és foglyait, kollektív javak, míg a kollektív cselekvés és kollektív szerveződés mindenütt kiment a divatból. Ha valóban nincs alternatívája, miért ne folytatódhatna tovább a kapitalizmus, ha másért nem is, egyszerűen azért, mert semmilyen ellenfél nem jelenik meg? Első ránézésre csakugyan sok minden szól az ellen, hogy holttá nyilvánítsuk a kapitalizmust, még ha látjuk is az „írást a falon”. Ami az egyenlőtlenséget illeti, a társadalom egyszerűen hozzászokhat, különösen a tömegszórakoztatás és a politikai elnyomás segítségével. Továbbá, bőségesen van példa arra, hogy olyan kormányokat válasszanak újra, amelyek megvágják a szociális kiadásokat, és privatizálják a közszolgáltatásokat, hogy biztosítsák a stabil pénzt a tőketulajdo-

nosok számára. A környezetrombolás viszonylag lassan halad előre az emberi élet hosszához képest, így letagadható, miközben meg is tanulunk együtt élni vele. További technológiai újításokat, amelyekkel időt nyerhetünk, mint amilyen a hidraulikus-rétegrepesztéses palagáz-kitermelés (*fracking*), sosem lehet kizárni, s ha vannak is talán határai a fogyasztói életstílus pacifikáló hatásának, világos, hogy még igen távol vagyunk tőlük. Az időnkét és életünket mind jobban felélő munkarezsimekhez való alkalmazkodás kompetitív kihívásnak is tekinthető, amely lehetőség újabb személyes teljesítményekre. A jó élet kulturális definíciói mindig is igen rugalmasak voltak, és még tovább lehet őket nyújtani, hogy megfeleljenek az egyetemes áruvá változtatás tendenciájának, legalábbis ameddig el lehet fojtani, nevetségessé tenni vagy másképpen marginalizálni a kapitalista szellemű átnevelés ellen irányuló radikális vagy vallási kihívásokat. Végül, a mai stagnáláselméleteket csak a Nyugatra, vagy akár csak az Egyesült Államokra lehet alkalmazni, de nem Kínára, Oroszországra, Indiára vagy Brazíliára – azokra az országokra, ahova a gazdasági növekedés frontja áttelepülni látszik, ahol hatalmas szűzföldek várnak, hogy hozzáférhetővé tegyék őket a kapitalista „haladás” számára.¹⁹

Mindezekre a felvetésekre azt válaszolnám: az ellenállás, a rendszerellenzék hiánya valójában inkább probléma a kapitalizmus számára, nem pedig előny. A társadalmi rendszerek a belső heterogenitástól fejlődnek, a szervező elvek pluralizmusától, amelyek megóvják őket attól, hogy teljesen egyetlen célnak rendeljenek alá mindent, kirekesztve a többit, amelyekre szintén szükség volna a rendszer fönntarthatóságához. A valóságos kapitalizmus sokat nyert a profit és a piac uralma *elleni* mozgalmak megjelenéséből. A szocializmus és a szakszervezetek, azáltal, hogy féket jelentettek a mindent áruvá változtatás tendenciájával szemben, megóvták a kapitalizmust attól, hogy lerombolja a maga nem kapitalista alapjait – a bizalmat, a jóhiszeműséget, az altruizmust, a családon és a közösségeken belüli szolidaritást és efféléket. A keynesianizmus és a fordizmus alatt a kapitalizmus több-kevésbé lojális ellenzéke biztosította és stabilizálta az aggregált keresletet, különösen recessziók idején. Ahol a körülmények kedvezők voltak, a munkásosztály szerveződése még segített is emelni a termelékenységet, rákényszerítve a tőkét, hogy fejlettebb termelési koncepciók irányában haladjon előre. Ebben az értelemben mondotta Geoffroy Hodgson, hogy a kapitalizmus csakis addig képes életben maradni, ameddig nem teljesen kapitalista – amíg *nem* tisztította meg önmagát vagy a társadalmat, amelyen belül létezik, a „szükségyszerű tisztátalanságoktól”.²⁰ Innen nézve, az, hogy a kapitalizmus vereséget mért ellenzékére, pírusszi győzelem lehet, megszabadítva a rendszert azoktól az ellensúlyt képező erőktől, amelyek olykor kényelmetlenségeket okoztak számára, de ténylegesen támaszaiként funkcionáltak. Lehet, hogy a győzedelmes kapitalizmus saját legádázabb ellenségévé vált?

E lehetőség vizsgálata végett szeretnék visszatérni Polányi Károly gondolatához a piaci terjeszkedés társadalmi korlátairól, ami megalapozza nála a három „fiktív árucikk” – a munkaerő, a föld (vagy a természet) és a pénz – fogalmát.²¹ Egy fiktív áru úgy definiálható, mint egy olyan erőforrás, amelyre a kínálat és kereslet törvényei csak részben és nehezen alkalmazhatók, ha egyáltalán alkalmazhatók; így áruként csak gondosan definiált és szabályozott keretek között kezelhető, mert a teljes kommodifikáció elpusztítja vagy használhatatlanná teszi. A piacoknak azonban az a bennük rejlő tendenciájuk, hogy eredeti területükön, az anyagi javakkal való kereskedésen túlra is áttérjenek, benyomuljanak az élet minden szférájába, tekintet nélkül arra, hogy alkalmasak-e az áruvá változtatásra – vagy Marx kifejezésével, hogy alá vessék ezeket a tőkefelhalmozás logikájának. A piaci terjeszkedést tehát, hacsak nem fogják vissza korlátozó intézmények, állandóan az a veszély fenyegeti, hogy aláaknázza saját magát, s egyben az egész tőkés gazdaság és társadalmi rendszer életképességét is.

Ma valóban úgy tűnik, a piaci terjeszkedés elérte a kritikus szintet Polányi mindhárom fiktív árucikkének vonatkozásában, minthogy az intézményes biztosítékok, amelyek arra szolgáltak, hogy megóvják ezeket a teljes piacosítástól, súlyosan erodálódtak. Alighanem erről van szó a fejlett kapitalista társadalmakban az új munkaidőrezsím után folyó keresés esetében (munkaerő áru), különösen az időnek a társadalmi és a gazdasági viszonyok és tevékenységek között való új allokációját tekintve; illetve a fönnttartható energiarezsím (a természet mint áru), valamint a stabil pénzügyi rezsim – amely megoldaná a pénz és termelés allokációját – utáni kutatás esetében. A társadalmak mindhárom téren új, hatékony korlátozások után tapogatóznak, amelyeket a terjeszkedés logikájára szabnának ki,²² amely logika a privát meggazdagodás lehetőségeként intézményesült, s ekképpen alapvető a tőkés társadalom számára. Ezek a korlátozások azokat az egyre megterhelőbb igényeket céloznák meg, amelyeket a munkáltatói rendszer támaszt az emberi munka iránt, a tőkés termelési és fogyasztási rendszer a véges természeti erőforrások iránt, s a pénzügyi és bankrendszer a pénz, hitel és adósság egyre bonyolultabb piramisában az egymás közötti bizalom iránt.

Ha egyenként szemügyre vesszük a Polányi megjelölte három válságzónát, azt kell látnunk, hogy a pénz túlzott mérvű áruvá tétele vitte padlóra a globális gazdaságot 2008-ban: az olcsó hitel korlátlan kínálatának átalakítása egyre követhetetlenebb pénzügyi „termékké” fújta föl az ingatlanpiaci buborékot mindaddig elképzelhetetlenül és példátlanul nagyra. Az USA pénzügyi piacainak az 1980-as években indult deregulációja eltörölte a korlátozásokat, amelyeket a pénzárú magántermelése és piacosítása elé állítottak a nagy világgazdasági

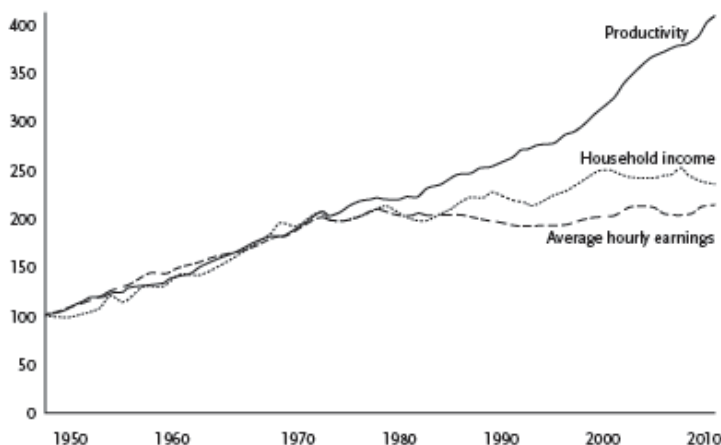
válság után. A „financializáció” néven ismeretessé vált folyamat látszott az egyetlen megmaradt eszköznek arra, hogy helyreállítsák a globális kapitalizmus hegemonja gazdaságának további növekedését és profitabilitását. Az elszabadult pénzügyi szektor azonban óriási erőforrásainak jó részét lobbizásba fektette, a megfontolt szabályozás további lebontásáért, nem is szólva arról, hogy ahol csak lehetett, minden még megmaradt szabályt kijátszott. Utólagos bölcsességgel könnyű belátni, milyen hatalmas kockázattal járt a régi $M-C-M'$ (pénz – tőke – több pénz) rezsiméről áttérni az új $M-M'$ (pénz – több pénz) rezsimre, mint ahogy azt is, hogy az egyre fokozódó egyenlőtlenség összefügg a bankszektor aránytalan növekedésével.²³

A természetet illetően növekszik az aggodalom a végtelen terjeszkedés tőkés elve és a természeti erőforrások véges kínálata közti feszültség – amelyet egyre többen észlelnek – miatt. A különféle elnevezések alatt futó neomalthusi értekezések az 1970-es években váltak népszerűvé. Gondoljunk ezekről bármit – némelyiket közülük túl korai riasztásnak tartjuk ma már – komolyan senki sem tagadhatja, hogy a gazdag kapitalista társadalmak energiafogyasztási mintáit nem lehet kiterjeszteni a világ többi részére az emberi élet lényegi előfeltételeinek lerombolása nélkül. Versenyfutás kezd kialakulni egyfelől a természeti erőforrások előrehaladott kimerülése, másfelől pedig a technológiai innováció között – szintetikus anyagokkal helyettesíteni a természeteseket, megelőzni vagy helyrehozni a környezeti károkat, menedékhelyeket kötölni a bioszféra elkerülhetetlen lepusztulása elől. A kérdés, amelyre, úgy látszik, senki sem tud választ adni: hogyan lehet mozgósítani az ehhez potenciálisan megkövetelt, hatalmas kollektív erőforrásokat az olyan társadalmakban, amelyeket – C. B. MacPherson kifejezésével – a „posszesszív individualizmus” kormányoz.²⁴ Milyen szereplők és intézmények biztosíthatnák egy élhető környezet közjóját a versengő termelés és fogyasztás világában?

Harmadszor, kritikus pontra jutott az emberi munkaerő árucikké változtatása. A munkaerőpiac deregulációja a nemzetközi verseny uralma alatt semmivé tett minden hajdani kilátást a munkaórák általános korlátozására.²⁵ Emellett magát a munkaviszonyt is bizonytalanabbá (*precarious*) tette a népesség mind nagyobb része számára.²⁶ A nők növekvő munkaerő-piaci részvételével, ami részben a „családi bér” eltűnésének köszönhető, megnőtt a családok által a munkáltatóknak eladott órák száma, míg a bérek lemaradtak a termelékenység mögött, a legnagyobb mértékben a tőkés világ szívében, az USA-ban (7. ábra). Ugyanakkor a dereguláció és a szakszervezetek szétverése ellenére, jellemző módon nem alakult ki teljes foglalkoztatás, s a 7–8 százalékos „reziduális” munkanélküliség számít normálisnak még olyan országokban is, mint Svédország. A *sweatshop*ok tovább terjeszkedtek számos ágazatban, beleértve a szolgáltatóipart, de főleg a globális periférián: a hatóságok és a kapitalista centrumban megma-

radt szakszervezetek ható- és a fogyasztók látókörén kívül. Mihelyt az ilyen munkahelyeken kizsigerelt alkalmazottak a történetileg erős munkavédelemmel rendelkező országok munkásaival kelnek versenyre, az előbbieket munkaföltételei tovább romlanak, az utóbbiak számára pedig endemikussá lesz a munkanélküliség. Közben sokasodnak a panaszok, hogyan hatol be a munka a családi életbe, miközben fokozódik a munkaerő-piaci nyomás, hogy az emberek vegyenek részt a „humántőke fejlesztése” soha véget nem érő versenyében. Emellett, a globális mobilitás képessé teszi a munkáltatókat, hogy a vonakodó helyi munkásokat készséges bevándorlókkal helyettesítsék. Ez egyben kompenzálja a reprodukciós szint alatti fertilitást, ami részben épp a meg nem fizetett és a megfizetett munka s a nem piaci és a piaci fogyasztás megváltozott egyensúlyának a következménye. Az eredmény a társadalmi ellenmozgalmak tartós meggyöngyülése, amit az osztály- és a társadalmi szolidaritás elvesztése okoz, és amelyet az etnikai sokféleség ürügyén kirobbant, bénító politikai konfliktusok kísérnek, még olyan hagyományosan liberális országokban is, mint Hollandia, Svédország vagy Norvégia.

FIGURE 7: *The broken social contract, US, 1947–present*

Source: Thomas Kochan, 'The American Jobs Crisis and the Implications for the Future of Employment Policy', *International Labor Relations Review*, vol. 66, no. 2, 2013.

7. ábra. Az eltört társadalmi egyezség az USA-ban, 1947-től máig

Az a kérdés, hogy miképpen és hol kell korlátozni a tőkefőlhalmozást avégett, hogy megóvják a három fiktív árucikket a totális áruvá tételtől, a kapitalizmus egész története során vita tárgya volt. De a

jelenlegi egyidejű globális válság mindhárom „határzónában” már más kategória: ez a minden korábbinál gyorsabban terjeszkedő piacok látványosan sikeres támadásából ered, minden olyan intézmény és aktor ellen – származzanak azok akár a múltból, vagy hosszú politikai küzdelmekből a kapitalizmuson belül –, amelyek bizonyos ideig és valamilyen mértékben a kapitalizmus előmenetelét társadalmilag beágyazva tartották. A munkaerő, a föld és a pénz egyidejűleg váltak válságövezetekké, miután a „globalizáció” soha nem tapasztalt képességgel ruházta föl a piaci viszonyokat és a termelési láncokat arra nézve, hogy átlépjenek a nemzetek politikai és joghatósági határain. Az eredmény azoknak az ágenseknek az alapokig hatoló szétzilálása, amelyek a modern korban többé-kevésbé sikeresen domesztikálták a tőke „egészséges életerejét” (*animal spirits*), a társadalom egészének, valamint magának a kapitalizmusnak az érdekében.

Nem csupán a fiktív árucikkek vonatkozásában állítható az, hogy a tőkefőlhalmazás saját korlátaiba ütközött. A felszint tekintve, tovább növekszik a javak és szolgáltatások fogyasztása, s a modern közgazdaságtan implicit premisszája – hogy az ember vágya és képessége a fogyasztásra határtalan – könnyűszerrel bizonyítottnak látszik, ha meglátogatjuk akármelyik bevásárlóközpontot. Mégis, a profitfüggő termelők közül valósággal kiirthatatlan a félelem attól, hogy a fogyasztói javak piacai egy bizonyos ponton telítődnek, esetleg az emberi aspirációk az áruk vásárlásától való valamiféle posztmaterialista elválása miatt. Ez maga is azt a tényt mutatja, hogy a fogyasztás az érett kapitalista társadalmakban már rég elszakadt az anyagi szükségletektől.²⁷ Ma a fogyasztási kiadások oroszlánrészét – méghozzá gyorsan gyarapodó részét – nem a javak használati értékére fordítják, hanem szimbolikus értékükre, „aurájukra”. Ez az oka, hogy az ipari vállalkozók egyre többet fizetnek a marketingért, beleértve nemcsak a hirdetéseket, hanem a termékdiszajnt és -innovációt is. Mégis, az egyre kifinomultabb árupromóciós technikák dacára, az immateriális kulturális tényezők nehezen megjósolhatóvá teszik a kereskedelmi sikert – jóval nehezebben, mint abban a korban, amikor stabil növekedést lehetett elérni azáltal, hogy egyenletes kínálattal elláttak minden háztartást egy mosógéppel.²⁸

Öt rendellenesség

Az ellenzék nélküli kapitalizmus magára maradt saját eszközeivel, amelyek közt nem szerepel az önkorlátozás. A kapitalista profithajszra nyílt (*open-ended*) folyamat, s nem is lehet más. Az az elgondolás, hogy a kevesebb több lehet, nem olyan elv, amelyet a kapitalista társadalom betarthatna; ezt az elvet rá kell kényszeríteni, máskülönben sosem fejeződik be, a végül akár saját magát is fölemésztő „haladás”.

Nézetem szerint már jelenleg is megfigyelhetjük a kapitalizmus kimúlását, aminek az oka épp az, hogy széttűzta a vele szembeni ellenállást – a rendszer haldoklik, mondhatni saját magától túlادagoltan. Ennek szemléltetéseképpen mutatok rá a mai fejlett kapitalizmus öt rendellenességére; ezek mindegyike valamilyen módon a kapitalizmus expanziójának hagyományos intézményi és politikai korlátozásainak meggyöngyüléséből ered. Ezek: stagnálás, oligarchikus újraelosztás, a köztulajdon kirablása, korrupció és globális anarchia.

Hat évvel a Lehman Brothers összeomlása után a hosszú távú gazdasági pangás prognózisai mindenhol ott vannak. Kimagasló példája ennek Robert Gordon sokat vitatott tanulmánya, aki azt fejtegette, hogy csak egyszer kerülhetett sor olyan alapvető újításokra, amelyek az 1800-as évek óta hajtották előre a termelékenységet és a gazdasági növekedést. Ilyen újítások voltak a szállítási sebességek felgyorsítása, vagy a vízvezetékek kiépítése a városokban.²⁹ Ezekhez képest az információs technológia mostanában történt elterjedése csak kisebb hatással van a termelékenységre, ha egyáltalán eredményezett ilyesmit. Jóllehet Gordon érvelése némiképp technológiai determinizmusnak tetszhet, annyi elfogadhatónak látszik, hogy a kapitalizmus csakis akkor remélheti, hogy eléri a tőketulajdon nélküli – és *mások* tőkefelhalmozását lehetővé tevő – munkásosztályt pacifikáló növekedési szintet, ha a technológia mindig újabb lehetőségeket tár föl a termelékenység fokozására. Mindenesetre, mintegy utógondolatként, Gordon azzal is alátámasztja az alacsony vagy semmilyen növekedésről szóló jóslatát, hogy fölsorol hat nem technológiai tényezőt („ellenszeleknek” nevezi ezeket), amelyek hosszú távú pangást idéznének elő „még ha folytatódna is az innováció [...] olyan ütemmel, mint a 2007 előtti két évtizedben”.³⁰ E tényezők közé számít két olyat is, amelyek szerintem bizonyos idő óta egybefonódtak az alacsony növekedéssel: az egyenlőtlenséget és „a túlzott fogyasztói és kormányzati eladósodást”.³¹

Ami meghökkentő: mennyire közel járnak a fölkapott stagnáláselméletek az 1970-es és 1980-as évek marxista alulfogyasztás-elméleteihez.³² Nemrégiben nem más, mint Lawrence „Larry” Summers – a Wall Street jó embere, Clinton alatt a pénzügyi dereguláció „vezető tervező-mérnöke”, majd Obama első választottja a Federal Reserve elnökségére, mígnem visszalépni kényszerült a kongresszusi ellenállás miatt³³ – csatlakozott a stagnálásteoretikusokhoz. Múlt év november 8-án az IMF gazdasági fórumán vallotta be Summers: földadta a reményt arra nézve, hogy a zéró közeli kamatlábak jelentős gazdasági növekedést eredményezhetnek a közeljövőben, egy olyan világban, amely érzése szerint a tőke túlságos bőségétől szenved.³⁴ Summers jóslata a „tartós pangásról” mint „új normálállapotról” meglepően széles körben talált helyeslésre közgazdász társainál, beleértve Paul Krugmant is.³⁵ Amit Summers csak futólag említett: a látványos kudarc, hogy alacsony,

akár negatív, reálkamatlábakkal fölélesszék a befektetési kedvet, az egyenlőtlenség hosszú távú növekedésével esett egybe az USA-ban és másutt. Pedig mintha már Keynes is tudta volna, hogy a jövedelem koncentrációja a csúcson óhatatlanul visszafogja a hatékony keresletet, és arra kényszeríti a tőketulajdonosokat, hogy spekulatív profitlehetőségek után nézzenek a „reálgazdaságon” kívül. Ez csakugyan egyik okozója lehetett a kapitalizmus „finanszírozási válságának”, ami az 1980-as években kezdődött.

A globális kapitalizmus hatalmi elitjei, úgy látszik, mintha már beletrórdtak volna az összességében alacsony vagy nulla növekedésbe a belátható jövőt illetően. Ez nem zárja ki a hatalmas profitokat a pénzügyi szektorban, lényegében a központi bankok kínálta olcsó pénzzel való spekulatív kereskedelemről. Kevesen látszanak attól félni, hogy az a pénz, amit abból a célból generáltak, hogy elejét vegye a stagnálás deflációba fordulásának, inflációt okozhat, hiszen a szakszervezetek, amelyek részesedést követelhetnének ebből a pénzből, már nem léteznek.³⁶ Ténylegesen most inkább a kevés, semmint a túl sok infláció okoz gondot, lévén a kialakulóban lévő általános bölcsetség újabb az, hogy egy egészséges gazdaságnak legalább évi 2 százalékos inflációra van szüksége, ha nem többre. A kilátásban levő egyedüli infláció azonban csakis az árbuborékoké, és Summers vette is a fáradságot, hogy fölkészítse hallgatóságát: sok ilyenre számítsanak.

A tőkések és kiszolgálóik számára a jövő határozottan rögzös útnak látszik. Az alacsony növekedés nem szolgáltat számukra pótlólagos erőforrásokat ahhoz, hogy elsimítsák az elosztási konfliktusokat, és lecsillapítsák az elégedetlenséget. A különböző árbuborékok hirtelen szétpukkanása elkerülhetetlen, s nem biztos, hogy az államok viszszerzik arra való képességüket, hogy idejében gondoskodjanak az áldozatokról. A kialakulóban levő pangó gazdaság korántsem lesz stacionárius vagy egyensúlyi (*steady state*) jellegű: ahogy a növekedés lehanyatlík, s a kockázatok megnövekednek, egyre keményebb lesz a túlélésért folyó harc. Ahelyett, hogy visszaállítanák a védőkorlátokat az áruváltózatás köré, amelyeket elavulttá minősített a globalizáció, újabb módokat keresnek a természet kizsákmányolására, a munkaidő kiterjesztésére és a munka intenzitása fokozására, és bátorítani fogják azt, amit a zsargon kreatív pénzügynek nevez, abbéli kétségbeesett erőfeszítésükben, hogy sínen tartsák a profitszerzést és a tőkefőlhalmozást. A „pangás, buborékokkal” várható forgatókönyvét kézenfekvő úgy elképzelni, mint a mindenki csatája mindenki ellen, alkalmi pánikkötörésekkel és a népszerű időtöltéssé váló végjáték-stratégiák térnyerésével.

Rátérve a második rendellenességre, nincs jele annak, hogy a nagyobb gazdasági egyenlőtlenség felé tartó hosszú távú trend megszakadna hamarosan, vagy egyáltalán valaha is. Az egyenlőtlenség megfojtja a növekedést, a Keynes taglalta és egyéb okokból. De a könnyen elérhető pénz, amelyet jelenleg állítanak elő a jegybankok, hogy beindítsák a növekedést – könnyen elérhető a tőkének, de persze nem a munkának –, tovább erősíti az egyenlőtlenséget, tovább hízalja a pénzügyi szektort, és inkább spekulatív befektetésekre, semmint termelő beruházásokra sarkall. Így a felfelé irányuló újraelosztás oligarchikussá válik, nemhogy kollektív érdekeket szolgálna a gazdasági haladásban – ahogy a neoklasszikus közgazdaságtan ígérte –, hanem átcsap az erőforrások kiszivattyúzásába a fokozatosan elszegényedett, hanyatló társadalmakból. Az országok, amelyek itt eszünkbe ötlenek, Oroszország és Ukrajna, de ugyanígy Görögország és Spanyolország és mind nagyobb mértékben az Egyesült Államok. Az oligarchikus újraelosztásban elszakadt a keynes-i kötelék, amely a gazdagok profitját a szegények béreihez kötötte, eloldozva a gazdasági elit sorsát a tömegektől.³⁷ Ezt előlegezték meg a Citibank hírhedt „plutonómia” elemzései 2005-ben és 2006-ban, amelyeket a leggazdagabb ügyfeleik kiválasztott körében terjesztettek, biztosítva őket arról, hogy az ő jólétük többé már nem függ a bérből-fizetésből élőkétől.³⁸

Az oligarchikus újraelosztás és a plutonómia felé vezető trend, azokban az országokban is, amelyeket még demokráciának tartanak, olyan elitek lidércnyomását idézi föl, amelyek abban bíznak, hogy túlélnek a társadalmi rendszert, amelyik gazdaggá tette őket. A plutonóm kapitalisták megtehetik, hogy ne törődjenek a nemzetgazdaság növekedésével, lévén, hogy az ő transznacionális vagyonaik enélkül is növekednek; innen érthető a csúcsgazdagok kivonulása az olyan országokból, mint amilyen Oroszország vagy Görögország, akik fogják a pénzüket – vagy honfitársaik pénzét –, és elköltöznek vele, lehetőleg Svájcba, Nagy-Britanniába vagy az Egyesült Államokba. A lehetőség, amelyet a globális tőkepiac kínál a maguk és a családjaik kimentésére azáltal, hogy vagyonukkal egyetemben kivándorolhatnak, a lehető legerősebb csábítás a gazdagok számára, hogy végjátéküzemmódba kapcsoljanak – pénzt bezsebelni, hidakat fölégetni, és semmit sem hagyni hátra, csak fölperzselt földet.

Szorosan ehhez kapcsolódik a harmadik rendellenesség, a köztulajdon kifosztása, alulfinanszírozás és privatizálás révén. Másutt nyomon követtem az 1970-es évek óta tartó kétütemű átmenetet: adószedő államból először adósságcsináló államba, majd végül a fiskális konszolidáció vagyis az örökös megszorítások államába. Ennek az elmozdulásnak a legfőbb okozói azok az új lehetőségek voltak, amelyeket a globális tőkepiac kínált az 1980-as évek óta az adók elől külföldre

menekülésre, adóelkerülésre (részben adóparadicsomokban való cégbejegyzésekkel), és a nagyvállalatok, illetve a magas jövedelmet húzók által a kormányoktól kizsárolt adókedvezményekre. Az államháztartási deficit megszüntetésére tett kísérletek szinte kizárólag a kormányzati kiadások megnyirbálására alapoztak: ez érintette mind a társadalombiztosítási kiadásokat, mind az infrastruktúrába és a „humántőkébe” történő befektetéseket. Miközben a jövedelemnövekedés egyre inkább a felső egy százalékra korlátozódott, a tőkés nemzetgazdaságok köztulajdona folyton csak zsugorodott, olykor drámaian, ahogy egyre inkább kiéhezették, a globálisan mobilis oligarchikus vagyonoknak kedvezve. E folyamat része volt a privatizáció, amelyet arra való tekintet nélkül hajtottak végre, hogy a termelékenység és a társadalmi kohéziót növelő közberuházások milyen mértékben járulhattak volna hozzá a gazdasági növekedéshez és a társadalmi méltányossághoz.

Még 2008 előtt is általánosan elfogadott tétel volt, hogy a háború utáni államok fiskális válságát kiadáscsökkentéssel kell megoldani adóemeléssel, különösen a gazdagok megadóztatása helyett.

Az állami kiadások konszolidációja megszorító intézkedésekkel: ez a recept, amit rákényszerítettek és rákényszerítenek a társadalmakra, még ha ez nyilván fékezi is a növekedést. Ez ismét egyik jele annak, hogy az oligarchák gazdasági léte elszakadt a köznépétől, minthogy a gazdagok többé nem gondolják, hogy meg kellene fizetniük az árát bármilyen mértékben annak, hogy jövedelmüket a nem gazdagok rovására maximalizálják, vagy annak, hogy a saját érdekeik érvényesítését a gazdaság egészével fizettetik meg. Itt mintha kiütközne a Marx által leírt feszültség egyfelől a termelés fokozódóan társadalmi természete között egy fejlett gazdaságban és társadalomban, másfelől pedig a termelési eszközök magántulajdona között. Mihelyt a termelékenység növekedése több közbefektetést és közszolgáltatást követel, kezd összeférhetetlenné válni a profit magánjellegű fölhalmozásával, s a kettő közti választásra kényszeríti a kapitalista elitet. Az eredmény az, amit ma látunk: gazdasági stagnálás oligarchikus újraelosztással kombinálva.³⁹

Rozsdafoltok a vasketrecen

A hanyatló gazdasági növekedés, a fokozódó egyenlőtlenség s a köztulajdon magánkézbe adása mellett a korrupció a negyedik rendellenessége a jelenkori kapitalizmusnak. Max Weber abbéli próbálkozásában, hogy etikai alapvetésének föltárásával rehabilitálja a kapitalizmust, éles választóvonalat húzott a kapitalizmus és a kapzsiság [greed] között, rámutatva, hogy – hite szerint – a tőkés rend eredete a protestantizmus vallási hagyományában gyökerezik. Weber szerint a kapzsiság mindenütt és mindenkor létezett; nemcsak nem megkülönböztető jegye

a kapitalizmusnak, hanem az utóbbi képes volt még alá is temetni az előbbit. A kapitalizmus nem a meggazdagodás vágyán alapul, hanem önfegyelmén, módszeres erőfeszítésen, felelős sáfárkodáson, józan elhivatottságon és az élet ésszerű megszervezésére irányuló odaadáson. Weber számolt azzal, hogy a kapitalizmus kulturális értékei majd elhomályosulnak, mielőtt érett korszakába lép, és „vasketreccé”¹ változtatják a rendszert, amelyben a bürokratikus szabályozás és a versenykénszerek foglalják el azoknak a kulturális eszméknek a helyét, amelyek eredetileg azt szolgálták, hogy elválasszák a tőkefőlhalmozást a hedonista, anyagi fogyasztástól éppúgy, mint a primitív főlhalmozó ösztönöktől. Amivel viszont nem számolt, az a neoliborális forradalom volt a XX. század utolsó harmadában, s azok a korábban nem látott lehetőségek, amelyeket ez kínált föl a meggazdagodásra.

Pace Weber, de a csalás és a korrupció valójában mindig is kísérője volt a kapitalizmusnak. Jó okunk van azt hinnünk, hogy a pénzügyi szektor uralomra jutásával a gazdaságban olyannyira mindenhova beférkőztek ezek, hogy Weber etikai védőbeszéde a kapitalizmus mellett ma már mintha egy teljesen más világra vonatkozna. A pénzügy egyfajta „ipar”, ahol az innovációt nehéz megkülönböztetni a szabályok csűrés-csavarásától vagy a szabályszegéstől; ahol a féllegális vagy illegális tevékenységek megfizetése különösen magas fokú; ahol a szakértelem és fizetésben a cégek és szabályozó hatóságok közötti gradiens szélsőséges; ahol az akadálytalan átjárás az utóbbi kettő között végtelen lehetőségeket kínál a körmönfont vagy nem is annyira körmönfont korrumpálásra;⁴⁰ ahol a legnagyobb cégek nemcsak túl nagyok ahhoz, hogy csődbe jussanak, de ahhoz is túl nagyok, hogy (vezetőik) rács mögé jussanak, lévén oly fontosak a nemzeti gazdaságpolitika és az adóbevétel szempontjából; és ahol a határvonal a magántársaság és az állam között sokkal inkább elmosódott, mint bárhol másutt, ahogy megmutatta ezt a 2008-as állami mentőakció, vagy a pénzügyi cégek (volt vagy leendő) alkalmazottainak óriási száma az amerikai kormányban. Az Enron és a WorldCom esete után sokan úgy vélték, hogy a csalás és a korrupció világrekordot ért el az Egyesült Államok gazdaságában. De ami 2008 után került napvilágra, az minden csúcst megdöntött: a toxikus értékpapírok kibocsátói hitelminősítőket fizettek le, hogy a legmagasabb minősítést kapják meg tőlük; illegális offshore bankszámlák, pénzmosás és nagyméretű adóelkerülésben nyújtott segítség mint a legnagyobb bankok normális ügylete a legfontosabb ügyfelekkel; olyan részvények eladása gyanútlan vásárlóknak, amelyeket úgy konstruáltak, hogy más részvényesek fogadást tehessenek ellenük; vezető bankok világszerte csalárd úton rögzítenek kamatlábakat és az aranyárat és így tovább. Az utóbbi

* *Iron cage*, Webernél: *stahlhartes Gehäuse*. (A ford.)

években jó néhány óriásbank több milliárd dolláros bírság megfizetésére kényszerül efféle tevékenység miatt, s alighanem még több efféle fejlemény várható a közeljövőben. De ami első látásra roppant jelentős szankciónak látszik, apróságnak bizonyul, mihelyt összevetjük ezeket a bankok mérlegbeszámolóival – nem is szólva arról, hogy az esetek mindegyikében peren kívüli megegyezés történt, mivel a kormányzatok nem óhajtottak vagy nem tudtak pert indítani.⁴¹

A kapitalizmus erkölcsi hanyatlásának lehet némi köze gazdasági hanyatlásához, és a megmaradt profitlehetőségekért vívott küzdelem napról napra durvább, s igazán gigászi méretekben változik át spekulációs „vagyonkimazsolázássá” (*asset stripping*). Ha így van, ha nincs, a kapitalizmus közkeletű megítélése ma mélységesen cinikus, a többség az egész rendszert egyszerűen piszkos trükkök világának látja, amelyek célja annak garantálása, hogy a már gazdagok még tovább gazdagodhassanak. Senki sem hisz már a kapitalizmus erkölcsi újjászületésében. A weberi próbálkozás, hogy elejét vegye a kapzsisággal (*greed*) való összemosásának, végképp kudarcot vallott, mivel a kapitalizmus inkább mint valaha, a korrupcióval lett azonos jelentésű.

Kizökkent világ

Elérkeztünk végül az ötödik rendellenességhez. A globális kapitalizmusnak szüksége van egy központra ahhoz, hogy rendet tartson a peremvidékeken, és stabil monetáris rezsimről gondoskodjék. Az 1920-as évekig Nagy-Britannia játszotta ezt a szerepet, majd 1945-től az 1970-es évekig az Egyesült Államok; a köztes évek, amikor nem létezett központ, s különböző hatalmak aspiráltak ilyen szerepre, a káosz évei voltak, gazdaságilag éppúgy, mint politikailag. A tőkés világ gazdaságban részt vevő országok valutái közötti stabil kapcsolatok létfontosságúak a nemzeti határokon át folyó kereskedelemhez és tőkeáramláshoz, ami viszont a tőkefőlhalmazáshoz létfontosságú; szükséges tehát, hogy végső instanciaként valamilyen „globális bankár” ellenjegyezze őket. Egy hatékony központ ahhoz is szükséges, hogy támogatni lehessen azokat a periférián berendezkedett rezsimeket, amelyek hajlandók közreműködni a nyersanyagok olcsó kiaknázásában. A helyi rezsimek kollaborációja emellett ahhoz is elengedhetetlen, hogy féken tartsák a tőkés „honfoglalás” (*Landnahme*) tradicionalista ellenzékét a fejlett világon kívül.

A jelenkori kapitalizmus egyre inkább globális anarchiába süllyed, mivelhogy az Egyesült Államok nem képes már betölteni háború utáni szerepét, s egy sokpólusú világrend képe sehol sem tűnik föl a láthatáron. Nagy hatalmi összecsapások (egyelőre?) nincsenek ugyan, de megkérdőjeleződik a dollár mint nemzetközi tartalékdeviza – s ez nem is lehet másképp, tekintettel az amerikai gazdaság hanyatló

teljesítményére, az amerikai állam- és magánadósság növekvő szintjére, s több, fölötté romboló hatású pénzügyi válság közelmúltbeli tapasztalatára. Nemzetközi alternatíva keresése, talán valamilyen valutakosár formájában, semmivé foszlott, miután az USA nem képes lemondani előjogáról, hogy saját pénznemében adósodhat el. Mi több, a nemzetközi szervezetek által Washington utasítására meghozott stabilizáló intézkedések egyre inkább destabilizáló hatást fejtenek ki a rendszer peremvidékén, mint Brazília és Törökország esetében, ahol a centrumban bevezetett „kvantitatív könnyítés” inflációs buborékokat okoz.

Katonailag az USA mostanra az 1970-es évek óta folytatott három nagyszabású szárazföldi háborújában vagy vereséget szenvedett, vagy zsákutcába került, s a jövőben alighanem vonakodva fog majd beavatkozni helyi konfliktusokba szárazföldi csapatokkal. Az erőszaknak új, kifinomultabb eszközeit alkalmazzák inkább, hogy biztosítsák a kormányzatok együttműködését, s fönntartsák a bizalmat az USA mint az oligarchikus tulajdonjogok védelmezője, s mint az oligarchikus családok és vagyonuk részére menedéket biztosító ország iránt. Az ilyen eszközök sorába tartozik a szigorúan titkos „különleges erők” bevetése, hogy potenciális ellenségeket kutassanak föl célzott megsemmisítéseket végrehajtva; a pilóta nélküli hadirepülőgépek, amelyek képesek szinte bárhol és bárkit megölni; ismeretlen számú ember bezárása és kínvallatása titkos börtöntáborok világméretű rendszerében; és a potenciális ellenzék átfogó megfigyelése mindenütt a „big data” technológiája segítségével. Hogy vajon ez elég lesz-e a globális rend helyreállításához, kiváltképp Kína – mint Amerikának effektív gazdasági és kisebb mértékben katonai vetélytársa – fölemelkedése fényében, az viszont kétséges.

Összegezve, a kapitalizmus, amelyet mint társadalmi rendet a vég nélküli kollektív haladás ígérete tartott egyben, kritikus állapotban van. A növekedés permanens pangásnak adott helyet, ami a gazdasági fejlődésből még megmaradt, azon egyre kevésbé és kevésbé osztozik mindenki; s a tőkés pénzgazdálkodásba vetett bizalom egyre halmozódó követeléshegyekkel igyekszik megbirkózni, amelyeket alighanem egyre kevésbé lehet behajtani. Az 1970-es évek óta a kapitalista centrum három egymást követő válságon esett át: az infláció, a közpénzek és magánadósság válságain. Ma, egy válságos átmeneti szakaszban, a rendszer túlélése a központi bankoktól függ, amelyek korlátlan mesterséges likviditást biztosítanak neki. A kapitalizmus 1945 óta tartó kényszerházassága a demokráciával öltésről öltésre foszlik szét. Az egyetemes áruvá változtatás három frontján – munkaerő, természet és pénz – a szabályozó intézmények, amelyek a kapitalizmus előretörését a saját érdekében visszafogták, összeomlottak, s a kapitalizmus ellenségei fölött aratott végső győzelme után semmilyen politikai erő nem látszik képesnek ezeket újra fölépíteni. A kapitalista

rendszer jelenleg legalább öt, egyre súlyosbodó rendellenesség sújtja, amelyekre nincs kéznél semmilyen gyógyír, ezek: a csökkenő növekedés, az oligarchizálódó társadalom, a közszféra elsorvadása, a korrupció és a nemzetközi anarchia. Ami a kapitalizmus közelmúltbeli történetének alapján várható, az a hosszú és fájdalmas végromlás időszaka: fokozódó sűrűlódások, törékenység és bizonytalanság, valamint „normális balesetek” állandóan egymásra következő sora – nem feltétlenül, de nagyon is lehetséges módon az 1930-as évek globális összeomlásának nagyságrendjében.

Jegyzetek

- ¹ E szöveg változata az Anglo-German Foundation égisze alatt tartott előadás-ként hangzott el a Brit Akadémián 2014. január 23-án.
- ² Ezeket az érveket alaposabban is megvizsgáltam könyvemben: *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. London és New York, 2014.
- ³ Máté evangéliuma 25:29. Ezt Robert Merton írta le először társadalmi mechanizmusként: The Matthew Effect in Science. *Science*. Vol. 159, no. 3810, 56–63. Technikai terminusként: „kumulatív előny”.
- ⁴ Lásd Emmanuel Saez: Striking It Richer: The Evolution of Top Incomes in the United States. 2012. március 2. Elérhető Saez személyes weboldalán (University of California, Berkeley); valamint Facundo Alvaredo, Anthony Atkinson, Thomas Pikety, Emmanuel Saez: The Top 1 per cent in International and Historical Perspective. *Journal of Economic Perspectives*. Vol. 27, no. 3, 2013, 3–20.
- ⁵ Bank for International Settlements: *83rd Annual Report. 1 April 2012–31 March 2013*. Basel, 2013, 5.
- ⁶ Még ha ez a kevesebbnél is kevesebbet ígér olyan országokban, mint az Egyesült Államok vagy az Egyesült Királyság, ahol elképzelni is nehéz olyan neoliberális „reformot”, amit ne vezettek volna már be.
- ⁷ Lásd Armin Schäfer – Wolfgang Streeck (eds.): *Politics in the Age of Austerity*. Cambridge, 2013.
- ⁸ Walter Korpi: *The Democratic Class Struggle*. London, 1983, valamint Colin Crouch: *Post-Democracy*. Cambridge, 2004.
- ⁹ Ez a Public Choice-elmélet nézete a fiskális válságról, amit lendületesen adott elő James Buchanan és iskolája; lásd például Buchanan – Gordon Tullock: *The Calculus of Consent: Logical Foundation of Constitutional Democracy*. Ann Arbor, 1962.
- ¹⁰ Gyakran megfelelnek arról, hogy a legtöbb központi bank, így a BIS is, hosszú ideig magántulajdonban volt, vagy van részben még most is. Például a Bank of England vagy a Banque de France államosítására csak 1945 után került sor. A jegybankok „függetlensége”, ahogy számos országban bevezették az 1990-es években, a reprivatizálás egyik formájaként is fölfogható.
- ¹¹ Persze, ahogy Colin Crouch rámutatott, a neoliberalizmus a maga valóságosan létező alakjában az óriás multinacionális cégek politikailag mélyen körülzárt oligarchiája; lásd Crouch: *The Strange Non-Death of Neoliberalism*. Cambridge, 2011.

- ¹² Lásd Daniel A. Bell: *Beyond Liberal Democracy: Political Thinking for an East Asian Context*. Princeton, 2006; valamint Nicolas Berggruen – Nathan Gardels (eds.): *Intelligent Governance for the 21st Century: A Middle Way between West and East*. London, 2012.
- ¹³ A „piackonform” kifejezés Angela Merkeltől való. A kancellár nyilvános szónoklatának nyelvezete mintha szándékosan ködösítene és misztifikálna. Álljon itt az e tárgyban 2011 szeptemberében elhangzott megnyilatkozása, eredeti „Merkel-nyelven”: „Wir leben ja in einer Demokratie und sind auch froh darüber. Das ist eine parlamentarische Demokratie. Deshalb ist das Budgetrecht ein Kernrecht des Parlaments. Insofern werden wir Wege finden, die parlamentarische Mitbestimmung so zu gestalten, dass sie trotzdem auch marktkonform ist, also dass sich auf den Märkten die entsprechende Signale ergeben.” Szó szerinti fordításban: „Demokráciában élünk, és örülünk is ennek. Ez egy parlamentáris demokrácia. Ennélfogva a költségvetés joga az egyik parlamenti alapjog. Ennyiben majd módot találunk arra, hogy a parlamenti döntéseket úgy alakítsuk, hogy azok mindazonáltal piackonformak is legyenek, tehát hogy a piacoknak a megfelelő jelzéseket küldjék.”
- ¹⁴ Így, ha a történelem rám cáfol, legalább jó társaságba kerülök.
- ¹⁵ Amiként Gretchen Morgenson beszámol róla: A New Light on Regulation in the Dark. *New York Times*, 2014. április 23. A cikk „zavarba ejtő képet fest a központi bankról, amely 2008-ban mindvégig sötétben tapogatózott minden fenyegető katasztrófát illetően”.
- ¹⁶ E kifejezésekkel kapcsolatban lásd David Lockwood: Social Integration and System Integration. In George Zollschan – Walter Hirsch (eds.): *Explorations in Social Change*. London, 1964, 244–57.
- ¹⁷ Vagy ahogyan Adam Smith nevezi, a „progresszív” társadalom az, amelynek célja termelékenységének és prosperitásának növelése, ami elvben határtalan, amennyiben monetáris gazdaságának nagysága a mérce.
- ¹⁸ A kapitalizmus más meghatározásai hangsúlyozzák, például a tőkés kereskedelem, a piaci csere békés természetét: lásd Albert Hirschman: Rival Interpretations of Market Society: Civilizing, Destructive or Feeble? *Journal of Economic Literature*. Vol. 20, no. 4, 1982, 1463–84. Ez az írás mellőzi azt a tényt, hogy a nem erőszakos „szabad kereskedelem” tipikusan a kapitalista rendszer központjára szorítkozik, míg történelmi és térbeli perifériáin zabolátlanul dúl az erőszak. Például, az illegális piacokat (drogok, prostitúció, fegyverek stb.) a privát erőszak irányítja, s ezek óriási összegeket hajtanak be legális befektetések céljára – ez is egy változata az eredeti tökefölhalmozásnak. Mi több, a törvényesített állami és a törvénytelen magánerőszak gyakran egymásba folyik, nem csupán a kapitalista határvidékeken, hanem abban a támogatásban is, amelyben a központ a peremvidékeken működő kollaboránsait részesíti. Ide kell számítanunk a központban megnyilvánuló erőszakot a másként vélekedők, és – ha jelentékeny számban léteztek még – a szakszervezetek ellen is.
- ¹⁹ Bár gazdasági teljesítményük és kilátásaik legutóbbi értékelései jóval kevésbé lelkesek, mint két vagy három évvel ezelőtt. Újabbban az euforikus BRIC-értékeléseket a „Törékeny Ötök” (Törökország, Brazília, India, Dél-Afrika és Indonézia) gazdasági kilátásaira vonatkozó aggodalmas kételkedés váltotta föl (*New York Times*, 2014. január 28.). A kínai kapitalizmus fölhalmozási problémáiról szóló beszámolók is gyakoribbá váltak, rámutatva egyebek mellett a helyi és regionális kormányzatok nagymérvű eladósodására. A krími

válság óta az orosz gazdaság szerkezeti gyöngeségéről is hallani lehetett egyet-mást.

- ²⁰ „Minden társadalmi-gazdasági rendszernek legalább egy szerkezetileg eltérő jellegű alrendszerre kell támaszkodnia a működéshez. Mindig lennie kell a termelési módok valamely együtt létező pluralitásának avégett, hogy a társadalmi alakulatnak mint egésznek meglegyen a kellő szerkezeti többletsége a változáshoz való alkalmazkodáshoz.” Hodgson: *The Evolution of Capitalism from the Perspective of Institutional and evolutionary Economics*. In Hodgson et al. (eds.): *Capitalism in Evolution: Global Contentions, East and West*. Cheltenham, 2001, 71. Ugyanennek a gondolatnak kevésbé funkcionalista megfogalmazására lásd az én „jótékony kényszer”-fogalmamat: Beneficial Constraints: On the Economic Limits of Rational Voluntarism. In Rogers Hollingsworth – Robert Boyer (eds.): *Contemporary Capitalism: The Embeddedness of Institution*. Cambridge, 1997, 197–219.
- ²¹ Polányi Károly: *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004, 101–110.
- ²² Vagy akár „transzgresszióról”, (határ)áthágásról, határokon való túllépésről is beszélhetünk a német *Steigerungslógik* nyomán.
- ²³ Donald Tomaskovic-Devey – Ken-Hou Lin: Income Dynamics, Economic Rents and the Financialization of the US Economy. *American Sociological Review*, vol. 76, no. 4, 2011, 538–59.
- ²⁴ C. B. MacPherson: *The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*. Oxford, 1962.
- ²⁵ Gondoljunk a 35 órás munkahét utolsó maradványai elleni támadásra Franciaországban, a szocialista elnök és pártja égisze alatt.
- ²⁶ A tőke „előretolt frontjáról” szóló beszámolókbak olvashatjuk, hogy a befektetési bankok újabbak azt javasolják alkalmazottaiknak, „hogy próbáljanak meg minden hónapban négy hétvégi napot az irodán kívül tölteni, a munkakörülményeik javítására tett tágabb erőfeszítések részeként”. Wall St Shock: Take a Day Off, Even a Sunday. *New York Times*, 2014. január 10.
- ²⁷ Gondoljunk arra a gigantikus össznépi-törzsi sokadalomra, az ajándékvásárlási örületre, amelyet évente megrendeznek karácsony előtt a fogyasztói cikkeket értékesítő nagy- és kiskereskedelmi láncok, vagy a Hálaadás napja utáni nyüzsgésre, amit a vészjósló „fekete péntek” néven emlegetnek az USA-ban, az akkor induló általános árszállítás és a kollektív vásárlási hisztéria miatt. Képzeljük el, mekkora lenne a kétségbeesés, ha egyetlen vevő sem mutatkozna!
- ²⁸ A fogyasztói kultúra létfontosságú a jelenkori kapitalizmus újratermeléséhez, s ezt nem szabad alábecsülni. A fogyasztók a tőke végső szövetségesei a termelőkkel való elosztási konfliktusában, még ha a termelők és a fogyasztók jószírel ugyanazok az emberek is. Amikor a legolcsóbb árba alkuszak, a fogyasztók magukra mérnek vereséget mint termelőkre, saját munkahelyüket szorítják ki külföldre; amikor fogyasztói hitelt vesznek föl, hogy föltöltsék megcsappant vásárlóerejüket, akkor a fogyasztói impulzusok mellett adós-ként most már (a hitelezők által kikényszeríthető) jogi kötelezettségekkel is kiegészítik a munkakényszert. Lásd Lendol Calder: *Financing the American Dream: A Cultural History of Consumer Credit*. Princeton, 1999.
- ²⁹ Robert Gordon: „Is US Economic Growth Over? Faltering Innovation Confronts the Six Headwinds.” *NBER Working Paper*, no. 1815, 2012 augusztusa.

- ³⁰ Gordon szerint ez az arány 1,8 százalék volt évente. A hat lefelé ható erő hatására a jövőben ez évi 0,2 százalékra zuhanna az amerikai lakosság alsó 99 százaléka számára. Gordon: „Is US Economic Groth Over?” 18. és köv. (A növekedés a csúcson levő egy százaléknál, persze, más lapra tartozik.) Megjegyzendő, hogy Gordon hite szerint ténylegesen 1,8 százaléknál alacsonyabb lesz az alapnövekedés.
- ³¹ Gordon előrejelzését a múltban is, most is tág körben vitatják. Kétségek vetődtek föl, nevezetesen, a jövőbeli technológiai előrehaladással kapcsolatosan a mesterséges intelligencia és a robotika vonatkozásában. Valószínűnek tetszik ugyan a haladás ezen a fronton, ámde valószínűtlen, hogy gyümölcseit egyenlően fogják élvezni. Szociális óvintézkedések nélkül ezeken a területeken a technológiai előretörés romboló hatású lehet a foglalkoztatásra, és ez további társadalmi polarizálódáshoz vezethet. Amennyit lendíthet a technológiai haladás a növekedésen, annyit el is törölhet belőle az egyenlőtlenséget erősítő hatása.
- ³² Lásd sok egyéb között Harry Magdoff – Paul Sweezy: *Stagnation and the Financial Explosion*. New York, 1987. Az alulfogyasztási elméletnek a 2008 utáni kapitalizmusra való alkalmazása érdekes értékeléseként lásd John Bellamy Foster – Fred Magdoff: *The Great Financial Crisis: Causes and Consequences*. New York, 2009.
- ³³ Föltehetően azért is, mert nyilatkozni kényszerült volna arról a tekintélyes összegű jövedelemről, amit a Wall Street-i cégektől húzott, miután kilépett az Obama-kormány szolgálatából 2010 végén. Lásd The Fed, Lawrence Summers, and Money. *New York Times*, 2013. augusztus 11.
- ³⁴ Ugyanez az ötlet került előtérbe, amikor 2005-ben Ben Bernanke, már mint Alan Greenspan kijelölt utóda a Fed élén, a „megtakarítások telítődésének” képzetét idézte föl ahhoz, hogy számot adjon a Fed elkövette hibáról, amikor „likviditási folyammal árasztotta el a piacokat”, hogy befektetésre ösztönözzön. Summers ma szándéka ellenére is egyetért a baloldali stagnálásteoretikusok nézetével arról, hogy az 1990-es és a korai 2000-es évek „boom”-ja lídércnyomással ért föl: „Túl könnyű pénz, túl sok kölcsön, túl sok gazdagság. Csakugyan nagy föllendülés volt ez? A kapacitások kihasználására nem nehezedett semmilyen nyomás, a munkanélküliség nem süllyedt figyelemre méltón alacsony szintre. Az infláció meg sem moccan. Valahogy tehát még egy óriási buborék sem volt elég hozzá, hogy túlzott aggregált keresletet produkáljon.” Summers beszédének videofölvétele elérhető az IMF weboldalán.
- ³⁵ Paul Krugman: A Permanent Slump? *New York Times*, 2013. november 18.
- ³⁶ Hiányuk, persze, az egyik kiváltó oka volt annak, hogy kirívón magas profitok keletkeztek, és mindenekelőtt, hogy elsorvadt a kereslet.
- ³⁷ Az Egyesült Államokban és másutt a gazdagok a szakszervezetek és a minimálbér-előírások ellen berzenkednek, jóllehet az alacsony bérek csökkentik az összkeresletet. Szemlélatomást azért viselkednek így, mert az újonnan létrehozott jegybanki pénz bőséges kínálata helyettesíti a tömeges vásárlóerőt, s akik hozzáférhetnek a friss pénzhez, azok megszerzik a maguk profitját a pénzügyi szektorban. Az alulról jövő kereslet a szolgáltatásba vagy a gyártásba történő befektetést tehetné vonzóvá a gazdagok „megtakarításai” számára. Lásd ennek kapcsán a gyártó cégeket képviselő Brit Iparszövetség főigazgatójának tavaly év végén a tagsághoz intézett fölhívását, hogy fizes-

sék meg jobban a munkásaikat, mivel túl sokan ragadtak meg az alacsony bérezésű foglalkoztatottak kategóriájában. Lásd Companies urged to spread benefits widely. *Financial Times*, 2013. december 30.

³⁸ Citigroup Research: Plutonomy: Buying Luxury, Explaining Global Imbalances. 2005. október 16.; Revisiting Plutonomy: The Rich Getting Richer. 2006. március 5.

³⁹ *Nota bene*, a kapitalizmus a profitról szól, nem pedig a termelékenységről. Bár a kettő együtt járhat olykor, könnyűszerrel elválnak egymástól, amikor a gazdasági növekedés az állami tulajdon aránytalan kiterjesztését kezdi megkövetelni, ahogy ezt már idejekorán előre látta „Wagner törvénye”: Adolph Wagner: *Grundlegung der politischen Oekonomie*. Lipcse, 1892, harmadik kiadás. A tőkés előnyben részesíti a profitot a termelékenységgel szemben, s ezzel együtt a tőkés magántulajdon rendszerét is. Ezek a preferenciák a gazdasági és társadalmi haladásnak is útját állhatják.

⁴⁰ Beleértve a legmagasabb szintet is: mind Blair, mind Sarkozy árfolyamkockázati alapoknál (hedge funds) munkálkodik immár. Megválasztott országos vezetőként töltött idejüket szemlátomást ök is, új foglalkoztatói is egyfajta tanulóiódőnek tekintik egy sokkal jobban fizetett pozícióhoz a pénzügyi szektorban.

⁴¹ Bankokról szóló beszámolókat, amelyeknek bírságot kellett fizetniük különböző fajta károkozásért, szinte naponta találhatni a minőségi újságokban. 2014. március 23-án számolt be róla a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, hogy a pénzügyi válság kezdete óta csak az amerikai bankok mintegy százmilliárd dollár bírságot voltak kénytelenek fizetni.

(Fordította: Csala Károly)

(Eredeti megjelenés: Wolfgang Streeck: How will capitalism end? *New Left Review* 87, May-June 2014)

Egyiptom, Törökország, Irán: az elvetélt „feltörekvés”

Egyiptom, Törökország, Irán: ennek a három közel-keleti országnak elvileg ma a „feltörekvő” országok sorában kellene szerepelnie. Hiszen a múltban – az európai kihívásra válaszolva – többször is próbálkozott a modernizációval, jóval a Dél országainak nagy többsége előtt. Egyiptom a XIX. században Mohamed Ali pasa idején, később Nasz-szer alatt (1952–1970), az ottomán Törökország a *tanzimat* (az állam modernizálását célzó reformok) időszakában, majd az Atatürk korban (1920–1945), Irán pedig az 1907-es forradalom után, illetve Reza Pahlavi uralkodása idején (1979-ig). A maguk módján mindannyian a XIX. és a XX. század tőkés perifériájához tartozó országok modernista átalakulásainak élvonalában álltak. Ma azonban e három állam egyikét sem lehet igazán – Kínához, Indiához, Dél-Koreához, Dél-Afrikához, Brazíliához, Argentínához s néhány más országhoz hasonlóan – „feltörekvőnek” nevezni. Mindhárom ország ugyanakkor jelentős, hasonló méretű lakosságot, egyenként kb. 80 milliós tömeget képvisel.

Mit is jelent a „feltörekvés”?

E kifejezést sokszor igen eltérő kontextusban szokás használni, többnyire anélkül, hogy értelmét közelebbről meghatároznák. Ezért pontosítanám, mit értek ama gazdasági, szociális, politikai és kulturális átalakulások együttesén, amelyek alapján egy állam, nemzet vagy nép „feltörekvéséről” beszélhetünk – olyan országok esetében tehát, amelyek (az általam meghatározott értelemben) periférikus helyzetbe kerültek a kapitalizmus világszisztemében.

A „feltörekvés” nem lehet a GDP (vagy az export) hosszabb időszakban (egy évtizeden túl) mért növekedési rátáján lemérni, ahogyan nem lehet a szerint sem számítani – ahogyan a Világbank, illetve a nyugati hatalmak „együttműködési” intézményeinek együttese, vagy a *mainstream* közgazdászok teszik –, hogy milyen szintet értek el az egy főre eső GDP előállításában.

A „feltörekvés” sokkal többet foglal magában: az ipari termelés tartós növekedését az adott országban, illetve ezen iparágak teljesítőké-

pességének és versenyképességének növelését világviszonylatban. Ezenkívül meg kell határozni azt is, mely iparágakról van szó, s hogy egyáltalán: mit értünk versenyképességen.

Ki kell zárunk a vizsgálatból a kitermelő ágazatokat (a bányászatot, a fűtőanyagok termelését), amelyek azokban az országokban, amelyek e tekintetben természet adta módon jól ellátottak, önmagukban képesek gyorsított ütemű növekedés előidézésére, anélkül hogy maguk után vonnák az ország termelő tevékenységének egészét. Az efféle „nem-feltörekvés” jellegzetes példáit nyújtják az Öböl országai, Venezuela, Gabon és más államok.

Figyelembe kell venni továbbá a szóban forgó gazdaságok termelő tevékenységének, illetve a termelőrendszer egészének versenyképességét is, és nem egyszerűen önmagukban venni néhány termelőegység produktivitását. Ugyanis a Dél országaiiban működő multik a termelés kihelyezésével vagy alvállalkozásba adásával olyan (transznacionális vagy önálló) helyi termelőegységeket állítanak fel, amelyek képesek exporttevékenységet folytatni a világpiacon, s így versenyképesnek minősülhetnek a szokványos közgazdasági megközelítés szerint. Mi viszont nem értünk egyet a versenyképességnek ezzel a csonkított fogalmával, amely szimpla empirikus eljárás terméke. A versenyképesség az egész termelőrendszert jelenti. De ehhez az is szükséges, hogy a termelés valóban *rendszer* gyanánt működjön, azaz hogy az adott gazdaság egymástól kölcsönösen függő termelőegységekből és ágazatokból álljon, tehát valóban rendszert alkosson. Ebben az esetben a rendszer versenyképessége különböző gazdasági és szociális tényezőktől függ, többek között a dolgozók oktatásának és képzésének általános szintjétől, vagy az ország gazdaságpolitikáját irányító intézményegyüttes hatékonyságától (adópolitika, vállalati jog, munkajog, hitel, állami támogatások stb.). Továbbá: az adott termelőrendszer nem redukálható a termelő és fogyasztási eszközöket gyártó iparágakra (persze, ezek hiánya azt jelzi, hogy szó sem lehet ilyen módon valóságos termelőrendszerről), hanem magába foglalja az élelmiszeripart és a mezőgazdasági termelést, s hasonlóképpen azokat a szolgáltatásokat is, amelyek a rendszer normális működéséhez szükségesek (így pl. a szállítást és a hitelt).

Egy valóságosan létező termelőrendszer azonban lehet többé vagy kevésbé „előrehaladott”. Érttem ezen azt, hogy ipari tevékenységeinek együttesét kell minősíteni: „szokványos” termelésről van-e szó, vagy pedig csúcstechnológiákat képviselő ágazatokról? Fontos az adott „feltörekvő” országot abból a szempontból is vizsgálni, hogy milyen mértékben képes előrehaladni a megtermelt értékek lépcsőfokain?

A „feltörekvés” fogalma tehát megköveteli a kérdés politikai és hollisztikus megközelítését. Egy ország csak akkor minősíthető „feltörekvőnek”, ha a hatalom által alkalmazott logika célja az, hogy kiépítsen és megerősítsen egy önmagára összpontosító gazdaságot (amely

ugyanakkor lehet kifelé nyitott), és ezzel megteremtse nemzetgazdasági szuverenitását. Ebben az esetben e többkrétű célkitűzés magában foglalja annak felismerését, hogy a szuverenitás a gazdasági élet minden aspektusát érinti. A többi közt olyan politikát is jelent, amely élelmezési szuverenitásának megerősítését szolgálja, illetve a saját természeti erőforrásai feletti ellenőrzést és ezek elérhetőségét saját területén túl is. Ezek a sokféle és egymást kiegészítő célok különböznek azoktól a célkitűzésektől, amelyekkel valamely „komprádor” hatalom szokott megelégedni: azaz csupán hozzáigazítani az adott ország növekedési modelljét a domináns („liberalizált-globalizált”) világrendszer követelményeihez, az általa nyújtott lehetőségekhez.

A „feltörekvés” itt kínált definíciója mindeddig még nem szólt arról, milyen távlatba illeszkedik az adott állam és társadalom politikai stratégiája: kapitalista vagy szocialista perspektívába. Ezt a kérdést nem hagyhatjuk ki tárgyalásunkból, hiszen az, hogy milyen távlatot választanak az ország vezető osztályai, a „feltörekvés” sikere szempontjából jelentős pozitív, illetve negatív következményekkel jár. Ezzel kapcsolatban hadd szögezzem le: nem igaz, hogy egyes-egyedül az a választás hozhat sikert, amely kapitalista perspektívát követ, mondván, hogy ez lenne a „realista” opció, olyan út, amely kapitalista eszközökhöz folyamodik (a munkaerő ellenőrzéséhez és kizsákmányolásához, valamint a piac bizonyos mértékű szabadságához). Ám azt sem mondanám, hogy kizárólag egy radikális szocialista útválasztás (amely megkérdőjelezi a tőkés formákat, a magántulajdont, a munkaszervezetet, a piac ellenőrzését) lenne képes tartós eredményt hozni, és elősegíteni az adott társadalom haladását a világrendszer keretében.

A „feltörekvést” szolgáló politikák és az azokat kísérő társadalmi átalakulások közötti viszony nem kizárólag e politikák belső következetességétől függ, hanem attól is, mennyire egészítik ki egymást (vagy éppen ütköznek egymással). A társadalmi küzdelmek – az osztályharc és a politikai konfliktusok – nem egyszerűen „illeszkednek” a „feltörekvést” szolgáló állami erőfeszítések logikájának eredményeihez, hanem részben meg is határozzák azokat. A folyamatban lévő kísérletek mutatják meg, mennyire eltérők, különbözők ezek az összefüggések, s mennyire hullámszökevények.

A „feltörekvéssel” gyakran együtt jár az egyenlőtlenségek elmélyülése. Habár pontosabban kell ezek természetét meghatározni: olyan egyenlőtlenségekről van-e szó, amelyek egy törpe kisebbségnek kedveznek, vagy éppenséggel valamely jelentős kisebbségnek (pl. a középosztályoknak). Illetve: olyan körülmények közt valósulnak-e meg, amelyek a dolgozók többségének elszegényedését hozzák magukkal, vagy ellenkezőleg: a többség életkörülményeinek javulásával járnak együtt, még ha a munkabér növekedési rátája alacsonyabb is a rendszer előnyeit élvezők jövedelménél. Másképp mondva, az alkalmazott politikák adott esetben egybekapcsolják vagy elválasztják

egymástól a „feltörekvést” és az elszegényedést? A „feltörekvés” nem képez valószínű végleges és mozdulatlan állapotot, amely a szóban forgó országot jellemzné: egymást követő szakaszokból áll, amelyben az elsők sikerrel készíthetik elő a következőket, illetve fordítva: zsákutcába torkolhatnak.

Ugyanígy a „feltörekvő” gazdaság és a világgazdaság viszonya is állandó átalakulást mutat, más és más általános perspektívába illeszkedik: egyes esetekben kedvez a szuverenitás megerősödésének, máskor viszont annak ellenében hat, aszerint, hogy a társadalmi szolidaritás erősödésének kedvez, vagy ellenkezőleg, gyengíti azt. Ily módon, a „feltörekvés” nem egyenlő az exporttevékenység növekedésével és az adott ország így értelmezett megerősödésével. A kivitel növekedése ugyanis összekapcsolódik a (még pontosításra váró; a néptömegek vagy a középrétegek javát szolgáló) belső piac bővülésével, aminek következtében az export növekedése támogathatja, vagy éppenséggel gátolhatja a belső fogyasztás növekedését. A kivitel növekedése tehát gyengítheti, illetve erősítheti is a „feltörekvő” gazdaság viszonylagos autonómiáját a világrendszeren belül.

Ilyenformán nem lehet általános értelemben beszélni „feltörekvésről”, de általában modellekről (kínai, indiai, brazil, koreai modellről) sem. Konkrétan meg kell vizsgálni minden esetre nézve az adott „feltörekvési” folyamat egymást követő állomásait, feltárva erős pontjaikat és gyengeségeiket, s elemezni ellentmondásaik kibontakozásának dinamikáját.

A „feltörekvés” politikai, nem csupán gazdasági projektum. Sikérének mértékét az adja, mennyire képes visszaszorítani azokat az eszközöket, amelyekkel a vezető tőkés centrumok képesek fenntartani uralmukat, annak ellenére, hogy a szokványos közgazdasági fogalmak szerint az adott „feltörekvő” ország esetleg sikereket könyvel el. A magam részéről ezeket az eszközöket akként határoztam meg, hogy ezek lehetővé teszik, hogy a domináns hatalmak ellenőrzésük alatt tartsák a technológiai fejlődést, a természeti erőforrásokhoz való hozzáférést, a globális pénzügyi és monetáris rendszert, az információ eszközeit, illetve a tömegpusztító fegyverekkel való rendelkezést. Azt a tézist is megfogalmaztam, miszerint ma a világban a *triász* (az Egyesült Államok, az Európai Unió és Japán) kollektív imperializmusa munkál, amely minden lehetséges eszközzel meg kívánja őrizni a maga privilegizált pozícióit a Föld feletti uralma terén, s megakadályozni a „feltörekvő” országokat, hogy dominanciájukat megkérdőjelezzék. Arra a következtetésre jutottam, hogy a „feltörekvő” országok céljai szembe találják magukat az imperialista triász stratégiai célkitűzéseivel, s hogy e konfliktus élességének mértékét az határozza meg, hogy mennyire radikális az egyes „feltörekvő” országok részéről a centrum privilégiumainak megkérdőjelezése.

A „feltörekvés” gazdasága nem választható el tehát az érdekelt országok nemzetközi politikájától. Igazodnak-e a triász politikai-katonai

koalíciójához? Elfogadják-e ezzel a NATO által alkalmazott stratégiákat? Vagy ellenkezőleg: megpróbálnak velük szembeszegülni?

Az alábbi fejtegetések a Törökország, Irán és Egyiptom által a távoli és a közelebbi múltban végrehajtott „feltörekvési” kísérletek kudarcával foglalkoznak. Azzal, hogyan akadályozták meg az imperialista hatalmak intervenciói ezeket a kísérleteket, illetve hogyan gyengült meg ellenállási képességük; valamint a jelenleg uralkodó helyzetben levő osztályok felfogásával, amely kérdésessé teszi e három ország felzárkózásának perspektíváját. Elemzésem természetesen az imént kifejtett felfogásom kereteit követi.

Törökország

Vajon „európai” ország-e Törökország? Az e kérdés körüli viták végletesen polemikusak, és ezért nincs vajmi szilárd, tudományosan megalapozott bázisuk. Ami fontos, az az, hogy az ország vezető osztálya igen régtől ekként tekintett önmagára, egészen az oszmán korig, sőt már 1453-ban is, midőn II. Mehmed (Konstantinápoly meghódítója) állítólag azon gondolkodott, hogy kikiáltatja magát Bizánc/Konstantinápoly ortodox keresztény császárává, de aztán lemondott erről, miután megértette, hogy katonái, akik az iszlám zászlaja alatt harcoltak (mint „gázik”, azaz hódítók) ezt nem fogadnák el. Mindazonáltal az ottomán Törökország már a XIX. században megkezdte államszervezetének reformját, a *tanzimatot* (az „átszervezést”, a „peresztrójkát”, mondhatnánk), aminek célját kerek perec megfogalmazták: Törökországot „európai” országgá tenni. Hogy az ottomán/török társadalom állapota valóban lehetővé tette-e ezt az irányvételt, illetve az a tény, hogy a haladás ténylegesen alig volt észrevehető, nos, ezek olyan kérdések, amelyeket jó pár történész elég sokszor felvetett már.

A XIX. század végén számos ottomán (török és egyéb) értelmiségi és politikus megpróbálta összegezni az elért eredményt, s mivel elégtelennek találta, az ütem felgyorsítása érdekében megszervezte a maga „ifjútörök” mozgalmát. Az ifjútörökök megszabadultak a tehetetlen szultántól, azt azonban nem tartották elképzelhetőnek, hogy felszámolják a kalifátust/szultanátust vagy megszüntessék az állam oszmán/imperialista természetét, vagyis feladják a *Masrek*, az Arab-Kelet ellenőrzését. A modern európai népek nacionalista eszméit visszahangozva mégis elhatározták, hogy ezentúl önmagukat nyíltan törökek, nem pedig ottománnak nevezik.

Az 1914–18-as háború olyan körülményeket teremtett, amelyek lehetővé tették, hogy az ifjútörök projektum nyíltan megfogalmazódjon. Megvalósítására Musztafa Kemal (Atatürk) vállalkozott. Az arab tartományok elvesztése, a kalifátus/szultanátus megszüntetése, valamint az antanthatalmak intervenciója elleni háború megnyerése után az új

Török Köztársaság elképzelhetőnek tartotta, hogy elinduljon a sikeres európaizálódás útján.

Ez vitathatatlanul a „feltörekvés” terve volt. De hozzá kell tennünk, hogy a kor feltételeinek megfelelően képzelték el: a társadalom kapitalista átalakításának útján. A hatalom birtokában elegendőnek hitték az átalakulás pusztá akarását. Annak megértése, hogy a globalizált kapitalizmus logikája – a centrum és a periféria viszonya, a globális rendszerbe foglalt partnerek polarizált együttélése – ezt lehetetlenné teszi, akkoriban teljes mértékben hiányzott még. Mégis az a tény, hogy az Atatürk-projektum kivitelezése időben egybeesett az orosz forradalommal, felvethette volna annak gondolatát, hogy a kapitalista út problémát jelenthet. Atatürk és elvbarátai azonban nem gondoltak erre, s a kor török kommunistái sem láttak még tisztán e kérdésben.

A társadalmi realitás érvényesült tehát, s alakította ki az új „feltörekvés” kísérlet útját. Hogy a dolgot megértsük, tudnunk kell – anélkül, hogy a valóságos feltételeket túlságosan leegyszerűsítsük –, hogy az 1924-es Törökországban „burzsoázia” a szó valódi értelmében még csupán embrionális állapotban létezett. Volt azonban egy jelentős, értelmiségiekből, államférfiakból (nők akkoriban nem jöhettek még szóba) és sarzis katonákból álló osztály, amely képes volt egymaga vállalni az ország vezetésének felelősségét. Ez az osztály az ország nyugati részében – Isztambulban, Drinápolyban, Szmírnában – regrutálódott, s *Ruméliából* valóknak, *ruméliaiaknak* nevezték őket (illetve nevezték önmagukat); a szó töve „Rum” (Róma, azaz Bizánc) megfelelően utalt kulturális törekvéseikre. A kelet – Anatólia – ezzel szemben tisztán paraszti terület volt. A kor törökjei egyfelől ruméliaiaknak tekintették magukat, tehát „civilizáltaknak” („európaiaknak”), másfelől anatóliaiaknak, vagyis alig civilizált szegény nyomorultaknak. A ruméliaiak világiak voltak, sőt sokan közülük ateisták is, az anatóliai parasztok viszont magától értetődően nem lehettek mások, mint hithű muszlimok.

A ruméliai/atatürkista vezető osztály nacionalista volt, a szó türelmetlen és sovíniszta értelmében. Sohasem volt hajlandó elismerni az örmény genocídium tényét, még azt a visszataszító bánásmódot sem, amelynek a néhány megkímélt, erőszakkal iszlamizált és diszkriminált örmény gyermeket alávetették, s ugyanez volt a helyzet a kurdok, vagy a *Hatay* tartományban élő arabok helyzetével kapcsolatosan is. Az ankarai kormányok mindegyike – beleértve a mai iszlamistákat – részese ennek a sovíniszta vonalnak. Miközben az „arab” politikai iszlám ideológusai oly mértékben privilegizálják az iszlám identitást, hogy minden más azonosság létét (legyen az például arab vagy *amazight* [berber]), egyszerűen tagadják („Nem vagyunk sem algériaiak, sem arabok, sem berberek, hanem muszlimok vagyunk” – hangoztatják ezek az ideológusok), a török politikai iszlám mint ilyen határozza meg önmagát (aki török – a kurd nem is létező kategória –, az muszlim, ám így egyszersmind török is).

Ilyen körülmények között a fejlődés és a modernizálódás egyetlen elképzelhető és lehetséges modellje gazdasági téren egy államkapitalista modell lehetett, politikailag pedig egyfajta felvilágosult despotizmus. Bár a néptömegek, a parasztok vagy a városi lakosok nem követelték gyakorlati alkalmazását, mindaddig, amíg a modell kibontakozása tényleges haszonnal járt számukra – nem annyira az életszínvonal érezhető javulása miatt, mint inkább azért, mert gyermekeik iskoláztatásával némi esélyük nyílt a társadalmi ranglétrán való előmenetelre –, a felvilágosult despotizmus az érintett népesség szemében kétségtelenül legitimnek tűnt. S ez még inkább így volt, amikor hangoztatott antiimperialista magatartással kapcsolódott össze.

Éppen emiatt szakadt el később a török „feltörekvési” kísérlet az arab országok hasonló kísérleteitől. Ez utóbbiak esetében – mint látni fogjuk a nasszeri Egyiptom példáján – az imperialista hatalmak a nemzetállami hatalmi erők ellen szisztematikusan léptek fel. Ilyesmi sohasem fordult elő a török rezsimiek esetében – ami egyszerre képezte ezek erejét és gyengeségét.

Az akkor még kemalista Törökország már 1945-ben állást foglalt a nyugati szövetség mellett, a szovjet fenyegetéssel szemben (amire szerencsétlen módon okot is adott Sztálin 1945-ös követelése Karsz és Ardahán, valamint a Boszporusz státuszával kapcsolatban). Törökország a NATO egyik alapító tagja lett – akkor, amikor a szövetség tagjaitól még nem követeltek semmilyen demokratikus elkötelezettséget.

A kemalista államkapitalizmus kifáradása lehetővé tette a szövetséges (és nem ellenséges) Egyesült Államoknak, hogy bevonja Törökországot a háború utáni globalizált kapitalizmusba. Washington „tanácsokkal” látta el Ankarát, s olyan „választásokat” fogadtatott el, amelyek 1950-ben Mendereszt állították az ország élére. Menderesz választási győzelme a ruméliai-kemalista elit kárára s az anatóliai parasztság javára változtatta meg az erőviszonyokat. Menderesz elsősorban a gazdag anatóliai parasztok új osztályára támaszkodhatott, amit a mezőgazdaság mégoly szerény fejlődése hívott életre. Elkezdődött a ruméliai-kemalista elit privilégiumának visszavétele, s ez csak mélyült az idő haladtával. Az új modell ugyanis, amelyet az Egyesült Államok, a Világbank és a többiek vetettek be és támogattak, *kapitalista mezőgazdaság* kifejlesztésére helyezte a hangsúlyt. Ennek haszonélvezője azonban, a gazdag parasztok osztálya muszlim maradt, s mint ilyen, szembehelyezkedett a kemalista állammal. Fokozatosan és mind teljesebben érvényesült Törökország „komprádor” típusú fejlődése: tökéletes mezőgazdaság, nyitás az ipari alvállalkozások előtt, az eredetileg államkapitalista szektorok privatizálása s az anatóliai szegényparasztok tömeges emigrációja mint biztonsági szelep stb. Az üzletemberek új osztálya, akiket összekötött a komprádor típusú fejlődés, amelynek nyertesei voltak, most már elsősorban a gazdag anatóliai parasztság gyermekei közül regrutálódtott.

Politikai téren a kemalizmus utolsó védelmezője, a hadsereg, vereségtől vereségig haladt (annak ellenére, hogy két ízben sikerült helyreállítania diktatúráját), mindaddig, amíg néhány esztendővel később az anatóliai török politikai iszlám – mint a társadalom immár vezető ereje – nem érvényesítette hatalmát.

Ez a fejlődési vonal – amelyet újra-komprádorizálódásnak (recompradorisation) nevezek, és amely véget vetett a kemalista „feltörekvési” projektumnak – a legfontosabb mozzanat: a NATO-hoz való tartozás folyamatosságával és megerősítésével, vagyis az imperialista triász stratégiáinak támogatásával jár együtt. Ebben az értelemben mondtam, hogy Törökország a „Közel-Kelet Kolumbiája”. S ha ezzel kapcsolatban bárkinek illúziói lennének, hadd utaljak arra, hogyan foglal állást Ankara a mai szíriai válsággal kapcsolatban.

Az Egyesült Államok török szövetségese természetesen továbbra is az Európai Unióhoz való csatlakozás jelöltje marad, hiszen semmiféle ellentmondás sincs – sőt, inkább egyezés áll fenn – az Unióhoz és a NATO-hoz tartozás között. Az „európaivá” válás projektje – amely azt az illúziót táplálja, hogy az új Törökország továbbra is a kemalizmus örököse lenne – reális, bár alárendelt kérdés. Az a tény, hogy az Európai Unió különféle politikai erői közül egyesek óhajtják, míg mások elvetik a törökök felvételét, s az, hogy a különböző állásfoglalásokhoz különböző viták kapcsolódnak („muzulmán” ország a „keresztény” Európában? – soha!), ugyancsak reális kérdéseket vet fel, ám mindez mégis csak másodlagos ügy. A mai Törökország „komprádorizálódása” (ami a „feltörekvés” antinómiája) végül is lehúti az „európaizálás” híveinek lelkesedését. Vajon Törökország ismét fel fogja-e fedezni „közel-keleti” mivoltát, vagy esetleg „turániságát”? S vajon mivel járna egy effajta irányváltás?

Törökország aktív szerepet játszik a Közép-Keleten. Ám úgy lép fel mint az Egyesült Államok szövetségese, s nem mint autonóm, „feltörekvő” hatalom. Ez persze nem újdonság. Annak idején Törökország volt a centruma a Bagdadi Paktumnak, amelyet Nasszer, majd az 1958-as iraki forradalom is elutasított. Törökország Izrael katonai szövetsége volt, és az is maradt. Jelenleg is Washington érdekében avatkozik be Szíriában. Vagyis Törökország valóban a „Közép-Kelet Kolumbiája”. Az európai elutasítás turáni alternatívája 1918-ban már egyszer kirajzolódott; akkor ezt a kalandot Enver pasa kísérelte meg, s a Szovjetunió megalakulása vetett véget e kissé örült ambíciónak. Most úgy tűnik, a Szovjetunió összeomlása az, ami esetleg hamvaiból újjáéleszti. Ám Törökország ilyen körülmények közt sem képes egyéb funkciót betölteni, mint az alárendelt szövetséges szerepét gazdálja, az Amerikai Egyesült Államok stratégiájának szolgálatában.

A Dél országokban jelen lévő vezető politikai erők magatartása határait tekintve nem közömbös gazdasági fejlődésük orientációjára nézve.

Betagozódásuk az imperializmus geostratégiájába természetszerűen összekapcsolódik a gazdasági komprádorizálódás követelményeihez való igazodásukkal, ami a „feltörekvés” egyenes antinómiája. A török politikai iszlám – éppúgy, mint az arab országok vagy Pakisztán politikai iszlámja – szociális szempontból reakciós jellegű: nyíltan a munkás- és paraszti küzdelmek ellenfeleként lép fel. Emiatt tolerálják a nyugati kormánykörök, amelyek mindig készek „demokratikusnak” minősíteni gyakorlatukat.

A „feltörekvő” országoknak elkerülhetetlenül szembe kell kerülniük az uralkodó imperializmussal, akkor is, ha ez a konfliktus óvatos marad, s intenzitása országonként, illetve időszakoktól függően változik. De megfordítva: vajon ahhoz, hogy potenciálisan „feltörekvők” váljanak, elegendő-e, ha az imperialista hatalmak ellenfélként kezelik őket?

Irán

Irán régi és nagy nemzet, amely büszke történelmére, s amely igen korán válaszolt az európai (angol és orosz) fenyegetésre. Már 1905–1907-ben forradalmat robbantott ki a hanyatló Kádzsár-dinasztia ellen, amely képtelen volt ellenállni a külföldi nyomásnak. Az iráni alkotmányos forradalom a Közel-Kelet történetének első ilyen jellegű mozgalma volt, megnyitva Irán előtt a modernitás korát. Mi több, azok az értelmiségiek, akik az orosz Kaukázusban, a bolsevizmust megszülő OSZDMP-ben (Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt) nevelődtek, jelentős szerepet játszottak ebben a forradalomban, s emiatt az iráni élcsapat más országokhoz képest pontosabb képet alkothatott a küzdelem tétjéről és arról, hogyan fonódik össze az imperialista uralom a belső, régi („feudális”) kizsákmányoló osztályok helyi hatalmával.

Mindez sajátos vonásokkal ruházta fel a *Pahlavi klán* 1921-ben keletkezett hatalmát (noha Reza csak 1926-ban lett Irán sahja), amely bár szociális állásfoglalásaiban reakciós volt, nemzetközi téren nem volt hajlandó az uralkodó erők lakájává lenni. Reza sah 1928-ban felszámolta az európai hatalmak által kikényszerített, egyenlőtlen „kapitulációs” rendszert. Működőképes központi államhatalmat teremtett, amely véget vetett a hagyományos törzsi rendszer időszakának. Magánjogi kódexet léptetett életbe, megszervezte a nemzeti hadsereget, létrehozta a csendőrséget és rendőrséget, bevezette a kötelező katonai szolgálatot, és megszervezte az állami postaszolgálatot. Utak, vasutak épültek, létrejött az első valódi, a papságtól független állami iskolarendszer fiúk és lányok számára. Az állam kezdeményezésére létesültek az első ipari létesítmények, textilüzemek, konzerv- és cukorgyárak. Irán azonban nem nyúlt Nagy-Britannia érdekeltségeihez (különösen a kőolajtermelés területén), s a hatalom antikommunistának vallotta magát (az 1931-es törvény megtiltotta a „kommunista” eszmék

terjesztését). Reza sah nácibarát szimpátiái majd arra kényszerítik a szövetségeseiket (az angolokat és a szovjeteket), hogy lemondassák, és fiát, Mohammed Rezát állítsák helyébe.

Annak hosszú távú hatását, hogy a Szovjetunió jelen volt Irán és északi felében a második világháború éveit alatt, és segített az autonóm Azerbajdzsán és Kurdisztán megteremtésében; létrejött a *Tudeh*, egy erőteljes antiimperialista és szocialista párt Iránban; az ország háború utáni első miniszterelnöke, Moszadek 1951-ben nacionalista álláspontot foglalt el, és államosítani merészelt a kőolajipart – mindezt nem tudta semmissé tenni a CIA által támogatott államcsíny, amely Mohamed Reza sahnak lehetővé tette, hogy fordítson az irányon, s Irán a nyugati táborhoz csatlakozzon.

Hogy szembeszállhasson az Iránban erős demokratikus, nacionalista és haladó erőkkal, Mohamed Reza sah 1962-ben „fehér forradalmat” indított el, amely nemzetközi vonatkozásban „semleges” pozíciójának tüntette fel magát. Kétségtelen, hogy az agrárreform nem volt igazi reform, amennyiben nem csökkentette jelentősen a nagybirtokosok hatalmát és gazdagságát – még ha ösztönözött is a modernizálásra –, viszont elősegítette egy újjgazdag parasztság felemelkedését. Ehhez járult még a szokások modernizálódása (különösen, ami a nők helyzetét illeti), illetve a közoktatás területén végbement fejlődés. Ebben a helyzetben Irán „semleges” pozícióját – a Szovjetunióhoz és Kínához való közeledését (1965-ben, majd 1970-ben), a kőolaj feletti ellenőrzés visszaszerzését (1973-ban) – a nyugati hatalmak elfogadták, annál is inkább, hogy más lehetőség, kedvezőbb alternatíva nem kínálkozott számukra. A szélsőségesen elnyomó rezsim (amit a SZAVAK – a politikai rendőrség – által véghezvitt rémségek testesítettek meg) a reakciós társadalmi rendszer fenntartásának egyedüli garanciája volt.

Egyidejűleg a Tudeh párt lemondott eredeti radikális álláspontjáról, és a sah reformjainak támogatójává vált, ahogyan később Khomeini rezsimjéhez is csatlakozott, amivel azonban mindinkább elveszítette hitelét a tömegek és a forradalmi értelmiség körében. Végül soron Mohamed Reza sah projektuma, bár valóban az ország „feltörekvését” szolgáló terv volt, kapitalista keretek között (részben, mondhatni, államkapitalista keretek között) valósult meg. Korlátai és önellentmondásai éppen ennek az opciónak a következményei voltak.

A rendszer tehát megőrizte komprádor jellegét, amelyet tovább erősített a kőolajból származó jövedelem. E jövedelem kedvezett a könnyű importnak, amely pusztító konkurenciát jelentett a nemzeti ipar (textilipar, cementgyártás) számára. A mezőgazdaság is szenvedett az amerikai gabonafelesleg tömeges importjától, amely a száraz éghajlatú, hagyományos gabonatermesztő körzetekben parasztok százait taszította nyomorba. Mohamed Reza ugyanakkor tartott valódi nemzeti burzsoázia kialakulásától, s inkább támaszkodott a konzervatív,

tradicionalista kereskedő polgárságra. Azáltal, hogy a rendőri erőszak szétverte a Tudeh pártot, miközben a párt maga opportunizmusba süllyedt, politikai űr keletkezett, ami utat nyitott egy új, a rendszert látszólag megkérdőjelező erő előtt, amely a síita mollahok és vezetőjük, Khomeini ajatollah körül szerveződött.

Az ebből kialakult, 1979 óta áll fennálló iszlamista rendszer ilyenformán továbbra is hordozza belső ellentmondásait. E rendszer alapját tekintve – ami az „újjaépítendő” társadalommal kapcsolatos felfogását illeti – mélyen reakciós, nemcsak kulturális téren (a nők elfátyolozása stb.), hanem gazdaság- és a szociálpolitikájában is. Támasztát alapvetően két reakciós társadalmi osztály adja: a „bazar”, vagyis a hagyományos arculatú kereskedő burzsoázia és az úgazdag parasztság. A rendszer megörökölt egy részlegesen államkapitalista rendet, amelyet a sah diktatúrájához csatlakozott „technokraták” igazgatnak. E tekintetben a mostani rezsím nem tett egyebet, mint azt, hogy a „civil” igazgatást egy, a papság kezében álló igazgatással cserélte fel. Mindenütt ott találjuk a mollahokat, akik természetesen gazdagodnak, anélkül hogy egységes rendszerbe próbálnák foglalni a sah modernizációs tervét – amely tehát egyházi emberek által kontrollált projektummá vált –, amit egyébként önnön korlátai és ellentmondásai is gyengítenek. Ezzel párhuzamosan, minthogy a sah rendszere („semlegességet” imitáló gesztusai dacára) „nyugatbarát” volt, az új rezsím magára agathatta a nyugatellenességgel vegyes imperialistaellenesség rongyait.

A zavar tehát totális. Ez magyarázza, hogy számos nyugati elemző szerint az iráni rendszer „modernistának” nevezhető („modernista iszlámról” beszélnek). Bizonyítékul olyan tényleges változásokra hivatkoznak, amelyek jelentése, értelme azonban más. A nők házassági kora valóban nőtt, s egyre több nő tényleg dolgozik, sőt felelős pozíciókat is betölt. Ezekkel a változásokkal azonban (az Öböl-államok kivételével!) a Dél más országaiban éppúgy találkozunk, mint Északon (hiszen a világ természetesen mindig „változik”). A modernitáshoz azonban – nem szólva az emancipációról – ennél jóval többre van szükség.

Washington reakciójának – az amerikaiak mindvégig támogatták a sahot – önmagában is volt alakító szerepe a – természetesen nacionalista – iráni magatartás kiformalódásában. A Fehér Ház úgy vélte, mozgósítani tudja Teheránnal szemben akkori szövetségését, Szaddám Huszein Irakját, amely 1980-tól tíz évig tartó gyilkos és értelmetlen háborúba bocsátkozott Iránnal. Egy „arab” tábor létrehozása Washington égisze alatt (az Öböl-államok Irakot támogatták) „ösinek” mondott ellenségeskedéshez vezetett (a síita) Irán és a (többségükben szunnita) Öböl menti államok között. A valóságban nem létezik efféle, a térség történetét immanens valóság gyanánt végigkísérő, állandósult ellentét. De persze az általánossá vált elhülyülésnek köszönhetően ilyen *látzat* keletkezhet – ezen munkálkodnak a különféle reakciós és elmaradott iszlamista államok.

Ebben a helyzetben (az iszlamista, síita, khomeinista) Irán a nyugati hatalmak ellenfelévé vált, amit pedig nem akart. A khomeinista Irán az ország gazdaságát a piac és a létező kapitalizmus egyszerű szabályai segítségével kívánta igazgatni, vagyis függő kapitalista módon. Nem lett volna nehéz *modus vivendi* kialakítania a helyi rendszer és a domináns globalizált kapitalizmus között. A mollahok – s közülük különösen az ún. „reformátorok” – törekedtek is erre. Az Öböl azonban mindent elkövetett, hogy zátonyra futtassa próbálkozásait, s erre ösztönözték Washington is.

Teherán atomenergia-politikája azután csak tovább mérgezte a légkört. Márpedig itt nem a khomeinista rezsim valamilyen újdonsült kezdeményezésével van dolgunk. Ezen az úton Mohamed Reza sah indította el az országot, s ezt akkoriban Washington egyáltalán nem ellenezte. A khomeinista rezsim csupán folytatta ezt a politikát – amit akkor sem lehetne kifogásolni, ha feltételeznénk, hogy a békés célú felhasználás paravánja mögött katonai alkalmazás szándéka áll. Valójában semmi nem indokolja ugyanis, hogy elfogadjuk Washington és NATO-szövetségeseinek álláspontját az atomfegyverek „proliferációjával” kapcsolatban. Ezt ugyanis csak akkor minősítik veszélyesnek, ha az imperialista hatalmak valamelyik potenciális ellenfele kíván szert tenni atomfegyverre. Az Izrael elképesztő méretű nukleáris felfegyverkezését övező csend kettős mérce meglétéről árulkodik, ami e kérdésben a nyugati hatalmak ítélkezését jellemzi. Ha az atomfegyverek felszámolása elkezdődne (s ez nagyon is kívánatos lenne), csakis akkor valósulhatna meg, ha abban az országban kezdődne el, amely leginkább fenyegeti Földünket – magában az Egyesült Államokban. Ehelyett a Nyugat Iránnal szemben lép fel fenyegetéssel, s erre a célra mozgósítja tel-avivi csahosait is.

A helyzet annál is bonyolultabb, mert Irak amerikai megszállása és az afganisztáni háború megfeneklése nem járt a Washington által elvárt eredményekkel. Igaz, Irakot lerombolták, s nemcsak államát (amely gyakorlatilag négy részre szakadt: egy szunnita, egy síita meg egy egyes és egy kettes számú kurd részre!), hanem társadalmát is, amelynek, a megszállók parancsára, többek között valamennyi tudományokban jártas káderét meggyilkolták. De Irak elpusztítása egyúttal eszközt adott Teherán kezébe, amely, ha kell, mozgósítani tudja („síita”) barátait. Hogy megkerülje a problémát, Washington elhatározta, úgy fogja meggyengíteni Iránt, hogy megsemmisíti annak regionális szövetségeseit, mindenekelőtt Szíriát!

Mindez csak azt igazolja, hogy az Irán és az Egyesült Államok közötti ellentét valódi konfliktus. De ez a tény mit sem változtat a feltett kérdésen: vajon Irán ténylegesen a „feltörekvés” útján halad-e? Válaszom egyértelműen nemleges: Irán gazdasági rendszerének alakulásában semmi sem enged arra következtetni, hogy az ország letérne a „lumpenfejlődésről”, amelybe a khomeinista-iszlamista politika zárta. Ahhoz,

hogy egy ország „feltörekvőnek” minősüljön, nem elegendő, hogy az imperialista hatalmak ellenfelüknek tartsák.

Egyiptom

Egyiptom volt a globalizált kapitalizmus perifériájához tartozó országok között az első, amely megpróbált a „feltörekvés” útjára lépni. Mohammed Ali – jóval Japán és Kína előtt, már a XIX. század elején – kidolgozott és mozgásba hozott egy olyan tervet, amely Egyiptom és közvetlen arab-keleti szomszédjainak megújulását célozta. Ez az erőteljes kísérlet a XIX. század kétharmadán végigvonult, s csak később, az 1870-es években, Iszmail *kedíve* (alkirály) uralkodásának második felében múlt ki fokozatosan. A kudarc elemzése során nem feledkezhetünk meg az akkori első számú ipari tőkés hatalom, Nagy-Britannia erőszakos agressziójáról. Két alkalommal, 1840-ben, majd az 1870-es években, a kedívei Egyiptom pénzügyeinek ellenőrzés alá vételével, végül katonai megszállással (1882) Anglia kitartóan követte célját: a modern Egyiptom kiemelkedésének megakadályozását.

Kétségtelen, hogy Egyiptom törekvése a kor által meghatározott korlátokba ütközött, hiszen természetesen olyan feltörési kísérletről volt szó, amelynek a kapitalizmus keretében és a kapitalizmus útján kellett kifejlődnie, szemben a második egyiptomi kitörési kísérlettel (1919–1967), amelyre majd még visszatérek. A kudarcban bizonyára szerepet játszottak a projektummal összefüggő társadalmi ellentmondások is, azok a politikai, ideológiai és kulturális felfogások, amelyek alapján a terv megfogalmazódott. Mégis, az imperializmus agressziói nélkül, ezek az ellentmondások valószínűleg leküzdhetők lettek volna, ahogyan azt a japán példa is jelzi.

A „feltörekvésében” vereséget szenvedett Egyiptomot közel negyven éven át (1880–1920) a leigázott periféria státusába szorították, és belső rendszerét úgy alakították át, hogy modellül szolgálhatott a kor kapitalista/imperialista tökefelhalmozásának. A *kikényszerített visszafejlesztés* az ország termelőrendszerén túl annak politikai és szociális struktúráit is sújtotta, és arra is irányult, hogy szisztematikusan felerősítse a múlthoz tartozó, reakciós ideológiai és kulturális elemeket, annak érdekében, hogy az országot alárendeltségi státusában megtartsák.

Egyiptom – azaz Egyiptom népe, elitjei s a nemzet, amelyet képvisel – soha nem fogadta el ezt a státust. E konok elutasítás volt a forrása a második „feltörekvő” mozgalomnak, amely a következő fél évszázadban (1919–1967) bontakozott ki. Ez a korszak ugyanis, szerintem, egybefüggő harcok és előretörések időszaka volt. A cél hármas volt: demokrácia, nemzeti függetlenség és társadalmi haladás. Ez a három célkitűzés – még ha korlátozott s néha zavaros megfogalmazásban is –

elválaszthatatlan volt egymástól. Ezen értelmezés szerint, a Nasszer által elindított kristályosodási periódus (1955–1967) csupán utolsó fejezete volt azoknak a küzdelmeknek, amelyeket az 1919–1920-as forradalom elindított.

A *Wafd Párt** 1919-es megalakításával az Egyiptom emancipációjáért folytatott fél évszázados küzdelemben a hangsúly – az alkotmányos demokrácia polgári formájának elfogadásával és a függetlenség újbóli kivívásával – a politikai modernizációra helyeződött át. Az ekkor elképzelt demokratikus forma lehetővé tette egy laicizáló, világi (ha nem is radikálisan világi) fejlődés kibontakoztatását (amit a párt zászlója jelképezett, együtt megjelenítve a félholdat és a keresztet – ez most, a 2011-es tüntetéseken ismét föltűnt). A koptok, az egyiptomi keresztények számára lehetővé vált, hogy a muszlim többség „normális” választásokon megválassza őket, sőt magas állami funkciókba kerüljenek anélkül, hogy ez bármilyen problémát okozott volna. A brit hatalom – a királyi udvar, a nagybirtokosok és a gazdag parasztok által alkotott reakciós blokk aktív támogatásával – mindent megtett azért, hogy a wafdista Egyiptom által elért demokratikus vívmányokat fölszámolja.

Ismail Szidki pasa diktatúrája az 1930-as években (az 1923-as demokratikus alkotmány megsemmisítését követően) szembe találta magát a diákmozgalommal, amely ekkor az antiimperialista, demokratikus küzdelmek élcsapata volt. Nem véletlen, hogy a kirajzolódó veszély csökkentése érdekében a brit nagykövetség és a királyi palota aktívan támogatta a *Muszlim Testvériség* létrehozását (1927), amely „iszlamista” nézetekből táplálkozott, mégpedig annak „szalafista” (a múlthoz ragaszkodó), wahabita, *Rasid Rida*** által megfogalmazott változatából, azaz az új „politikai iszlám” legreakciósabb (antidemokratikus és társadalmi haladás-ellenes) irányzatából. Ám midőn Mussolini hozzáfogott Etiópia meghódításához, és egy új világháború lehetősége rajzolódott ki, London kénytelen volt engedelményeket tenni a demokratikus erőknek: 1936-ban beleegyezett a Wafd Pártnak a hatalomba való visszatérésébe, s ugyanebben az évben megkötötte a brit–egyiptomi szerződést a Wafddal, mely ekkorra már maga is „bölcsebbé” vált.

* Az első világháború után az ország függetlenségének elismertetésére Európába utazó egyiptomi *delegáció*ból (wafd = delegáció) megalakult nacionalista, polgári párt. (A szerk.)

** Mohamed Rasid Rida (1865–1935): az iszlám reformmozgalmat elindító Dzsamal ed-Din al-Afghani és Mohamed Abduh tanítványa, aki szerint a muszlim „újjaszülést” (Nahda) a vallási szempontból más muszlim népek felett álló arabok vezetésével, egy arab kalifátus keretei között kell megvalósítani. Élete végén e cél megvalósítójaként tekintett a felemelkedő szaúdi-wahabita monarchiára. (A szerk.)

A dolgok erejénél fogva, a második világháború sajátos zárójelet képezett. De a küzdelem már 1946. február 21-én újraindult: létrejött a diákok és a munkások blokkja, amelynek radikalizmusát a kommunizmus és a munkásmozgalom színre lépése is erősítette. A London által támogatott egyiptomi reakció erre újfent erőteljes választ adott: mozgósította a Muszlim Testvériséget, amely támogatta Szidki pasa második diktatúráját. A haladó mozgalmat azonban nem lehetett elfojtani: a Wafd újra kormányra került, s felmondta az 1936-os szerződést. Az ekkor még megszállva tartott Szezei-csatorna térségében gerillaharc kezdődött. A megújult mozgalmat azonban félbeszakította az 1951-es kairói tüzvész, amelyben a Testvériség is érintett volt.

A *Szabad Tisztek** első államcsínye (1952), s különösen a második, amely Nasszer felülkerekedését eredményezte (1954), egyesek szerint „megkoronázta” a folyamatos küzdelmek korszakát, mások szerint viszont véget vetett neki. A nasszerizmus az egyiptomi ébredés általam javasolt olvasatát sajátos, új ideológiai diskurzusra cserélte, s az 1919 és 1952 közötti évek történetét „lenullázva”, az „egyiptomi forradalmat” 1952 júliusára vezette vissza. Sok kommunista szembeállt ezzel a beállítással, és az 1952-es és 1954-es puccsokra úgy tekintett, mint amelyek a demokratikus mozgalom radikalizálódásának megfékezését célozták. Nem is tévedtek, ha figyelembe vesszük, hogy a nasszerizmus antiimperialista projektumként valóban csupán Bandung (1955. április) után kristályosodott ki. A nasszerizmus ezután megvalósította mindazt, ami tőle tellett: nemzetközi síkon határozott antiimperialista álláspontra helyezkedett (csatlakozott a pánarab és pánafrikai mozgalmakhoz), s hozzálátott egy sor haladó (noha nem „szocialista”) társadalmi reform megvalósításához. Mindezt „felülről”, s nem csupán „demokrácia nélkül” cselekedte (elvitatva a népi osztályok jogát ahhoz, hogy a maguk erejével és önmaguk számára szerveződjenek), hanem „eltörölte” a politikai közélet minden formáját.

Az így keletkezett űr betöltésére a politikai iszlám vállalkozott. A nasszeri korszak rövid tíz év alatt (1955–1965) kimerítette a benne rejlő lehetőségeket. Kifulladására lehetővé tette, hogy az imperializmus, amelyet most már az Egyesült Államok képviselt, megtörje a mozgalmat, s e cél érdekében mozgósítsa regionális katonai instrumentumát, Izraelt. A fél évszázadnyi felívelés végét az 1967-es vereség jelezte. A visszavonulást maga Nasszer indította el, amikor engedményeket tett a jobboldalnak: a radikalizálódás helyett, amiért mások mellett a diákok is küzdöttek (akiknek mozgalma 1970-ben – nem sokkal Nasszer

* Szabad Tisztek Mozgalma: az egyiptomi hadseregben kiépült titkos politikai szervezet, amelyet az 1936-os brit–egyiptomi szerződés nyomán katonai pályára lépett, alsóbb társadalmi rétegekből kikerülő, fiatal tisztek hoztak létre a második világháború után. (A szerk.)

halála előtt és után – a közélet előterébe került), az *infith*, a nyitás, vagyis a „tőkés globalizáció” útját választotta. A Nasszer örökébe lépett Anvar Szadat alatt még egyértelműbbé vált a jobbrafordulás: Szadat a Muszlim Testvériséget is bevonta saját új, autokrata rendszerébe. Őt majd ugyanezen az úton Hoszni Mubarak követi.

A nasszeri Egyiptom bírálható, mindazonáltal koherens gazdasági és szociális rendszert munkált ki. Nasszer az iparosítás útját választotta, hogy kiragadjon az országot a gyarmati jellegű specializálódásból, amely Egyiptomot nyersgyapot-exportőri szerepre degradálta. Rendszere olyan jövedelemelosztást biztosított, amely az erősödő középosztályoknak kedvezett, anélkül, hogy elszegényítette volna a néptömegeket. Szadat és Mubarak ezzel szemben az egyiptomi termelőrendszer lebontásán dolgozott, s helyébe összefüggések nélküli rendszert állított, amely kizárólag olyan vállalatok jövedelmezőségének megteremtését célozta, amelyek többségükben az imperialista monopolitőke alvállalkozásai. Az állítólag magas egyiptomi növekedési rátáknak, amiket a Világbank harminc év óta propagál, semmiféle értékük nincs. Egyiptom növekedése végtelenül sebezhető. Továbbá ezt a fajta növekedést az egyenlőtlenségek és a munkanélküliség növekedése kíséri, ami a fiatalok többségét sújtja. A helyzet robbanásveszélyes volt – és valóban robbant is.

Bandung és az el nem kötelezettek korszakában (1955/1970–75) egyes arab országok a nemzeti felszabadításért és a szociális haladásért folytatott harcok élcsapatában küzdöttek. E rendszerek (a nasszeri Egyiptom, az Algériai Nemzeti Felszabadítási Front, a szíriai és az iraki Baath) nem voltak *demokratikusak* a szó nyugati értelmében (egypárti rezsimek voltak), s nem voltak azok abban az értelemben sem, ahogyan azt én értem: nem hoztak létre olyan rendszert, amelyben a hatalmat maguk a népi osztályok gyakorolják. Mégis tökéletesen legitimálta őket az a tény, hogy jelentős eredményeket értek el: hatalmas ugrást hajtottak végre a közoktatásban, megnyitva a szociális felemelkedés útját (a népi osztályok gyermekei bekerülhettek a formálódó középosztályokba); jelentős fejlődést produkáltak az egészségügyben; agrárreformot hajtottak végre, s munkát biztosítottak a diplomás fiataloknak. Ezek az eredmények – antiimperialista függetlenségi politikával ötvözve – adták e rendszerek erejét, annak ellenére, hogy folyamatosan szembe kellett nézniük az ellenséges imperialista hatalmakkal s ezek Izrael közvetítésével végrehajtott katonai agresszióival.

E rendszerek – miután két évtized alatt megvalósították, amire képesek voltak, azokkal az eszközökkel, amelyek rendelkezésükre álltak (felülről végrehajtott reformok útján, anélkül hogy a népnek bármikor engedték volna, hogy megszervezze önmagát) –, kimerítették tartalékaikat. Eljött az imperializmus ellentámadásának órája. Az uralkodó osztályok hatalmuk megtartása érdekében ekkor hajlandók voltak alárendelni magukat az új, „neoliberális” követeléseknek: kontrollálatlan

nyitás, privatizáció stb. Ennek következtében néhány év alatt elveszett mindaz, amit ezek az országok korábban kivívtak: visszatért a tömeges munkanélküliség és szegénység, ugrásszerűen nőttek a társadalmi egyenlőtlenségek, felütötte fejét a korrupció, s nemzetközi síkon feladták önbecsülésüket azzal, hogy alárendelődtek Washington vagy Izrael követeléseinek. A kormányok legitimitásuk gyors elvesztésére válaszul, Washington támogatásával, a fokozódó rendőri elnyomás eszközeihez nyúltak.

A visszavonulás szakasza (1967–2011) ismét közel fél évszázadot ölelt fel. Egyiptom, amely magát a globalizálódott liberalizmus és az USA stratégiai kívánalmainak rendelte alá, megszűnt aktív regionális és nemzetközi szereplő lenni. A térségben most az Egyesült Államok legfőbb szövetségesei – Szaúd-Arábia és Izrael – játsszák a főszerepet. Ilyen körülmények között Izrael megkezdhetette a megszállt Palesztina gyarmatosításának kiterjesztését, Egyiptom és az Öböl országainak hallgatóságos cinkosságával.

A depolitizálódás, aminek döntő szerepe volt a politikai iszlám előretörésében, aligha csak a nasszeri és a poszt-nasszeri Egyiptom sajátossága. Ez a jelenség vált uralkodóvá a Dél első ébredésének minden nemzeti, népi kísérletében, de tulajdonképpen a történelmi szocializmusok mindegyikében is, miután túljutottak a forradalmi forrongás első fázisán. Közös eleme: a demokratikus gyakorlat megsemmisítése (a demokráciát én nem redukálom a többpárti választások rendszerére), vagyis a politikai vélemények és javaslatok sokféleségének megszüntetése. A politikai aktivitás feltételezi a demokráciát, demokrácia pedig csakis akkor létezik, ha a szabad véleménynyilvánítás az „ellenfél” számára biztosítva van. Megszűnése – ami a depolitizálódás kiváltója – a bekövetkező katasztrófa forrása. Akkor is, ha ez múltba fordulással jár (vallási vagy más formában), s akkor is, ha a „fogyasztói” társadalomhoz idomulás, a nyugati média által erőltetett hamis individualizmus formáját ölti – ez történt Kelet-Európa és a volt Szovjetunió népei esetében. Mindez nemcsak a középosztályok, a fejlődés esetleges haszonélvezői körében megy végbe, hanem a népi osztályok soraiban is, amelyek – alternatíva hiányában – ha nagyon csekély mértékben is, ugyancsak szeretnének részesülni a fogyasztásból (ami persze teljes mértékben érthető és jogos is).

A muszlim társadalmak esetében a depolitizálódás elsősorban az iszlámhoz való (látszólagos) „megtérés” formáját ölti. A kapcsolat a reakciós politikai iszlám, a komprádor alárendeltség és a bazárgazdaság következtében végbemenő elszegényedés között (azaz a lumpenfejlődés) nem csupán Egyiptomot jellemzi, hanem immár az arab és muszlim társadalmak többségét, beleértve Pakisztánt s más államokat is. Hasonló a helyzet Iránban is: a bazárgazdaság felülkerekedése kezdettől fogva világosan látszott – ez volt a „khomeinista forradalom” legfőbb következménye. Az iszlám hatalom és a bazárgazdaság közötti

összejátszás rombolta le Szomáliát is, amely immár letörlődött a létező országok térképéről.

Az arab világban, ahogyan másutt is, a kihívás mindenekelőtt a demokratikus politikai részvétel kérdésében rejlik. E téren ma nem az előrelépés, hanem a regresszió időszakát éljük. A kiterjesztett monopóliumok* végletes centralizálódása lehetővé teszi s meg is követeli, hogy a politikai hatalom feltétel nélkül és totálisan engedelmeskedjen nekik. E torzulás kifejeződése, az erősödő „elnöki” hatalom sokféle alakváltozata látszólag végsőkéig vitt individualizációt, valójában azonban totális alárendelődést jelent a fináncplutokráciának, s felszámolja a korábbi (annak idején a dolgozók harcának köszönhetően megerősödött) polgári demokráciát, amit demokratikus bohózzattal cserél fel. A perifériákon a demokrácia csírái, ha egyáltalán vannak ilyenek, a centrumban bekövetkezett szociális hanyatlás még súlyosabb formáival kapcsolódnak össze, s emiatt teljesen elveszítik hitelüket. A demokrácia visszaszorulása kéz a kézben jár a depolitizálódással. A demokratikus politikai részvétel ugyanis azt jelenti, hogy a politikai színtéren alternatív társadalmi projektumok megfogalmazására képes honpolgárok jelennek meg, akik nem csupán arra törekszenek, hogy – valódi változást nem hozó – választások révén valamiféle „váltakozást” honosítsanak meg a politikai életben. Miután mostanra eltűnt az alkotó módon gondolkodni képes honpolgár típusa, a helyébe lépő depolitizált egyén csupán passzív szemlélője a politika színielőadásának; fogyasztó, akit a rendszer a saját képére formált át, s aki tévesen azt képzei, hogy szabad. A társadalom demokratizálásának és a népek politikai öntudatra ébresztésének feladata ezért ugyanazt jelenti. De hogyan fogjunk neki? A változást vagy az egyik, vagy a másik póluson lehet elindítani. Semmi nem helyettesítheti az egyes országok sajátos helyzetének konkrét elemzését, legyen szó akár Algériáról, Egyiptomról vagy Görögországról, de ugyanígy Kínáról, Kongóról, Bolíviáról, Franciaországról vagy éppen Németországról. Ha nem tudunk érzékelhető módon ebbe az irányba haladni, a világ elkerülhetetlenül mind mélyebbre fog süllyedni a káoszba, ami a rendszer szétrobbanásához vezethet. S akkor a legrosszabb válik valóra.

Az egyiptomi rendszer látszólagos „stabilitása”, amivel Washington kérkedett, monstruózus rendőri gépezeten alapult (az 1 200 000 fős fegyveres erőkn belül csupán félmillió volt a hadsereg létszáma); egy olyan apparátuson, amely rendszeresen s brutális módon élt viszsza hatalmával. Az imperialista hatalmak állítása szerint ez a rezsim „védte meg” Egyiptomot az iszlamista alternatívával szemben. Ám ez

* *Generalized monopolies* – a fogalom értelmezéséhez lásd a szerző A jelenkori kapitalizmus összeomlása című cikkét az *Eszmélet* 97. (2013. tavaszi) számában.

a vélekedés szintiszta hazugság. Valójában ugyanis a rezsím teljes mértékben hatalmi gépezetébe integrálta a reakciós politikai iszlámot (az Öböl-országok vahabita modelljét), átengedve neki a közoktatás és az igazságügy területét, valamint a legfontosabb médiumokat (többek között a televíziót). Az egyetlen megtűrt diskurzus a mecseteket kézben tartó szalafistáké volt, miközben azt a látszatot keltették, hogy ők jelentik a rendszer „ellenzékét”. Az amerikai vezetés cinikus kétarcúsága (e téren Obama nem különbözik Bushtól) kiválóan szolgálja az USA hatalmi céljait. A politikai iszlámnak nyújtott de facto támogatás megszünteti a társadalom képességét, hogy szembe tudjon nézni a modern világ kihívásaival (emiatt következett be a közoktatás és a tudományos kutatás katasztrofális mélyrepülése). Hogy időről időre bírálják a „túlkapásokat” (például a koptok elleni gyilkosságokat), amelyekért ténylegesen az USA is felelős, arra szolgál, hogy Washington a „terrorizmus elleni háborúra” hivatkozva igazolja katonai beavatkozásait.

A rezsím mindaddig „elfogadhatónak” tűnhetett, amíg működött a biztonsági szelep, amelyet a szegényeknek és a középosztálybelieknek a kőolajtermelő országokba irányuló tömeges kivándorlása testesített meg. Ennek a rendszernek a kimerülése azonban (midőn egyre inkább ázsiai bevándoroltak váltották fel az arab országokból érkezőket) az ellenállás újjászületését eredményezte. A 2007-es munkássztrájkok – az utóbbi 50 év legjelentősebb megmozdulásai az afrikai kontinensen – az agrárkapitalizmus által kisajátítással fenyegetett kisparasztnak konok ellenállása, a demokratikus tiltakozás megjelenése a középosztályok körében (a *Kifaja* és az *Április 6. mozgalom** létrejötte) jelezte az elkerülhetetlen robbanás közeledését Egyiptomban, még ha ez a „külföldi megfigyelőket” váratlanul is érte. Beléptünk tehát az emancipálódásért folyó harc újabb felmenő szakaszába – és most ennek irányait és kifejlődésének eshetőségeit kell elemeznünk.

A modern Egyiptom története egymást követő „feltörekvési” kísérletek története, amelyek ugyan – lényegüket tekintve – kapitalista társadalmi modell keretében fogantak, mégis haladó társadalmi átalakulásokkal és demokratikus intézkedésekkel fonódtak össze. Ráadásul annak világos megértésével is jártak, hogy mindenkor a domináns nagyhatalmak ellenséges lépéseivel kell(ett) szembenézniük. E kísérletek kudarcu nagymértékben ezen ellenséges magatartás miatt következett be, ami Egyiptomot más országokhoz, így például Törökországhoz képest különösképpen sújtotta.

* A *Kifaja* (jelentése: „állj!”) mozgalom, azaz az *Egyiptomi Mozgalom a Változásért* 2004 júliusában jött létre, s az év decemberében az első sikeres rendszerellenes demonstráció szervezője volt. Az *Április 6-a Mozgalom* világi, demokráciapárti ifjúsági szervezet, amely a 2008. áprilisi általános sztrájkból nőtt ki. (A szerk.)

Egyiptom 2011 óta történelmének új szakaszába lépett. A kibontakozó demokratikus, népi és nemzeti mozgalom összetétele, illetve a helyi reakció és külső támogatóinak stratégiája alapján, véleményem szerint, arra következtethetünk, hogy az egyiptomi társadalmi átalakulás előtt jelenleg eltérő utak nyílnak. Egyelőre semmi sem támasztja alá, hogy Egyiptom ráállt volna a „feltörekvés” útjára. Ellenkezőleg, ami a belátható jövőt illeti, Egyiptom inkább süllyedőben van egy olyan többkomponensű és végzetesnek látszó folyamat következményeként, amelyben egyszerre van jelen a lumpenfejlődés, a politikai iszlám érvényesülése és a globalizált imperialista rendszer uralma. A harc azonban folytatódni fog, s talán lehetővé teszi az ország kilábalását a mai zsákutcából; azt, hogy Egyiptom ismét rátaláljon a valódi feltörekvés útjára.

Feltörekvés és lumpenfejlődés

Nincs sikeres feltörekvés adekvát állami politika nélkül, amelynek legitimitását az adhatja, ha széles társadalmi összefogásra épít, s lehetővé teszi, hogy elkezdődjön egy, az adott országra összpontosító, koherens nemzeti termelő rendszer kiépülése, amely következetes politikával képes megszilárdítani e rendszer hatékony működését, biztosítva a népi osztályok meghatározó többségének részvételét a növekedés eredményeiben.

Ama kedvező átalakulás ellenpólusán, amelyet egy ilyen valóságos feltörekvési projektum jelent, az egyoldalú alávetettség a kiterjesztett monopóliumok által megtestesített globalizált kapitalizmus érdekeinek csupán egy általam „lumpenfejlődésnek” hívott állapotot képes létrehozni. E kifejezést André Gunder Franktól kölcsönöztem, aki – más időkben, más térségekkel kapcsolatosan – egy ehhez hasonló fejlődési utat ezzel a terminussal jelölt. Manapság a lumpenfejlődés a társadalmi bomlás folyamatának terméke, amely egy olyan „fejlődési” modellel jár együtt, amelyet az imperialista centrumok monopóliumai kényszerítenek az általuk uralt perifériák társadalmaira. Ez a túlélést szolgáló tevékenységek (az úgynevezett informális szféra) szédítő növekedésében nyilvánul meg, másként szólva, a tőkés felhalmozás egyoldalú logikája által kiváltott elszegényedésben.

Mint látható volt, a feltörekvéshez nem kapcsoltam a „tőkés” vagy a „szocialista” jelzőt. Hiszen a feltörekvés különböző, egymást kiegészítő és/vagy egymással konfliktusban álló logikákat ötvözhet: a gazdaság kapitalista működtetésének módjait építve, mint „nem kapitalista” (tehát potenciálisan szocialista) eljárásokat a társadalom és a politika vezetésében.

A „feltörekvés” e különböző kísérletei között egyesek – úgy tűnik – teljes mértékben megérdemlik ezt a minősítést, mert nem kapcsolódnak

a lumpenfejlődést jellemző folyamatokhoz, azaz nem járnak a néptömegek elszegényedésével, ellenkezőleg: elősegítik életkörülményeik javulását, még ha szerény mértékben is. E kísérletek közül kettő láthatóan teljes mértékben kapitalista jelleget öltött – ilyen a dél-koreai és a tajvani. (Nem szólok itt azokról a sajátos történelmi körülményekről, amelyek ebben a két országban annak idején lehetővé tették a „feltörekvés” kibontakozását.) Két másik kísérlet a szocializmus nevében végrehajtott forradalmak örököseként: Kína és Vietnam. Kuba is részese lehet ennek a csoportnak, amennyiben úrrá tud lenni jelenleg fennálló ellentmondásain.

Ismerünk azonban másfajta feltörekvési eseteket is, amelyek kifejezetten a lumpenfejlődéshez kapcsolódnak. India a legszemléletesebb példája ennek. Itt egyrészt megtalálhatók a „feltörekvés” követelményeinek megfelelő mozzanatok. Jelen van olyan állami politika, amely kedvez egyfajta koherens ipari termelőrendszer megerősödésének; kimutatható a középosztályok ezzel összefüggő gyarapodása; az ország kellő technológiai kapacitással és fejlődő közoktatási rendszerrel rendelkezik, s olyan külpolitikát folytat, amely lehetővé teszi számára az autonóm cselekvést a világméretű sakktablán. De jelen van másrészt a gyorsuló elszegényedés is, amely a többséget, a társadalom mintegy kétharmadát sújtja. Hibrid rendszerrel van tehát dolgunk, ahol a feltörekvés a lumpenfejlődéssel kapcsolódik össze. Sőt, mondhatjuk úgy is, hogy a valóság e két oldala kiegészíti egymást. Azt hiszem – anélkül, hogy valamiféle jogosulatlan általánosítást követnék el –, az összes többi feltörekvőnek tekintett ország, így Brazília, Dél-Afrika stb. ehhez a hibrid változathoz tartozik.

Léteznek számos Délhez tartozó más ország esetében olyan körülmények, amelyekben a feltörekvési elemek nemigen látszódnak, miközben a lumpenfejlődés folyamatai lényegében kizárólagosan vannak jelen. A három itt számba vett ország – Törökország, Irán és Egyiptom – ebbe a csoportba tartozik, s ezért „nem-feltörekvő” országoknak nevezem őket, olyan államoknak, amelyek lehetséges feltörekvési terve elvetélt.

Törökország és Egyiptom esetében az a körülmény, hogy alárendelték magukat egy komprádor gazdasági modellnek, felsorakoztak az USA geostratégiája mögé, a lumpenfejlődés és az elszegényedés útján haladnak, s reakciós iszlám politikára álltak rá – mindezek ezt a két társadalmat lefelé ívelő spirálba kényszerítik. Ugyanis minél inkább bezárkózik valamely társadalom abba, amit a lumpenfejlődés kitermel, annál inkább meggyökeresedik benne a reakciós iszlám politika. Irán esetében ez az összefonódás, amely a lumpenfejlődés és a társadalom molláhok általi ellenőrzésének kombinációját jelenti, ugyanezt a lefelé ívelő spirált adja – akkor is, ha Irán politikai konfliktusban áll az Egyesült Államokkal, minthogy e konfliktus nem eredményez szakítást az olyan gazdaságpolitikával, amely megegyezik a komprádor államo-

kéval. Ezért hát itt az ideje megszabadulni attól az illúziótól, hogy a társadalomnak, ha nem is hosszú ideig, de át kell mennie egy olyan szakaszon, ahol a hatalom a politikai iszlám kezében összpontosul.

Rendszeresen találkozunk ezzel kapcsolatban elképesztően naiv és álnaiv kijelentésekkel. „Elkerülhetetlen volt – állítják egyesek –: társadalmaink át vannak itatva az iszlámmal; megpróbáltunk szembemenni, de lám, végül érvényesült az iszlám hatása.” Mintha a politikai iszlám sikere nem a depolitizálódásnak és a szociális leépülésnek lett volna a következménye, amiről viszont nem akarnak tudomást venni. „Ez nem is olyan veszélyes – mondják mások –, a politikai iszlám sikere csupán átmeneti, s az általa gyakorolt hatalom csődje majd elősegíti a közvélemény elfordulását.” Mintha csak az iszlamisták betartanák a demokrácia játékszabályait! Ezt sugalmazza család módra a vezető médiumok Washingtonban, s ezt visszhangozza opportunizmusból vagy vakságból az arab „értelmiségiek” által gründolt „közvélemény” is.

Nem. A reakciós politikai iszlám hatalma sajnos tartósan ígérkezik: akár ötven évig is elhúzódhat. S mialatt e társadalmakat a nemzetközi politika porondján eljelentékteleníti, a „többiek” tovább folytatják előrenyomulásukat. E szomorú „átmenet” végén pedig az érintett országok a világ ranglistájának legalsó sorában fogják találni magukat.

(Fordította: Sipos János)

(Eredeti megjelenés: *Pambazuka News*, 245. sz., 2012. június 16.
<http://66www.panbazuka.org/fr/category/features/82953>)

Olajár és geopolitika: A legfőbb szankció az, amelyet meg se hirdettek – interjú Jelena Larinával*

Jelena Larina (továbbiakban: J. L.): Az Oroszország ellen meghirdetett olajháború kulcsfontosságú mozzanata Putyin elnök második történelmi beszéde München után – a krími beszéd. Március 18-án Putyin olyan szavakat mondott, melyek jelentősége túlnyúlik a Krím csatlakozásán és az ukrainai eseményeken, érdemes szó szerint idézni: „Az ukrainai helyzet mint egy tükör, azt mutatja, hogy mi történik a világban, és azt is, hogy mi történt az elmúlt évtizedekben. A bipoláris világrend eltűnése után nem lett több a stabilitás a világban. A legfontosabb nemzetközi intézmények nem erősödnek, hanem sokszor sajnos degradálódnak. Nyugati partnereink, élükön az Egyesült Államokkal, saját politikájukban nem a nemzetközi jogot, hanem az erő jogát részesítik előnyben.

Egyszóval, okunk van feltételezni, hogy Oroszország feltartóztatásának sokat emlegetett politikája, melyet a XVIII., XIX., XX. században is láthattunk, jelenleg is zajlik. Állandóan valamilyen sarokba akarnak kergetni minket, csak azért, mert független álláspontunk van, kiállunk ezért, néven nevezzük a dolgokat, és nem vagyunk képmutatók. De mindennek megvan a határa [...] Oroszország most egy olyan határra került, ahonnan nem volt hova hátrálni. Ha teljesen benyomják a rugót, az valamikor kipattan. Erre mindig emlékezni kell...”

* Az olajár esésének témakörében többféle, esetleg egymást kiegészítő magyarázat létezik. A piac belső mozgásából kiinduló magyarázatok és az államoknak az árakra való ráhatását hangsúlyozó elgondolások mind egyetértenek abban, hogy az olyan stratégiai fontos nyersanyagok kitermelése, mint az olaj vagy a gáz, sohasem tisztán piaci tényezőktől függ. A szakértők mindenekelőtt a nagy olajkitermelő és felhasználó országok szerepét vizsgálják. Az itt közölt interjú az áresés első, kiinduló etapjához kapcsolódik. Bár az interjú hangnemét időnként a jelenlegi oroszországi rezsimhez közel álló orosz nacionalizmus hatja át, úgy gondoljuk, hogy a benne olvasható konkrét összefüggések miatt mégis közlésre érdemes. (A szerk.)

Jevgenij Csernih (továbbiakban: J. Cs.): Bocsásson meg, Jelena, a „fekete arany” ára csak júniusban kezdett csökkenni, három hónappal Putyin krími beszéde után!

J. L.: Az olajpiac az egyik leghatalmasabb a világon. És mint minden nagy piacon, az árak itt is számos faktor együtthatója alapján alakulnak ki, nem egyetlen pillanat alatt változnak meg. Működik az inercia. De nézzük csak meg, hogy alakultak az események a Krím után!

Március végétől élesen megnő a szuperolcsó iraki kőolaj exportja. Már április elején Irak naponta 2,2 millió barrelt exportált, először érte el azt a szintet, mint egykoron, Szaddám Huszein idején. Egy adalék ehhez: jelenleg az iraki olaj kitermelésének és exportjának 80–85%-át jogilag és gyakorlatilag is amerikai, brit, francia, japán, kanadai, holland cégek kontrollálják. Tehát azon országok érdekeltségei, melyek a leginkább támogatják az Oroszország elleni szankciókat.

Tovább. Áprilistól kezdve hivatalos és nem hivatalos csatornákon keresztül információk érkeznek az USA, az EU és Irán közeledéséről az iráni atomprogramot illetően, s hogy visszavonják a Teherán elleni szankciókat. Egyes információk szerint lassan feloldják a nyugati bankokban őrzött iráni pénzek befagyasztását.

J. Cs.: Valóban, a legutolsó fejlemény, hogy az EU október 7-én visszavonta a vezető iráni tankercég, a NITC elleni szankciókat. Teherán tehát olcsó olajjal tudja ellátni Európát.

J. L.: Ezen körülmények meglehetősen nyugtalanítják Irán fő ellenfelét – Szaúd-Arábiát. Szaúd-Arábia Irán ellen akar lépéseket tenni. A szaúdiak azt akarják elérni, hogy az Egyesült Államok ismét őket tekintse legfőbb szövetségesének a Közel-Keleten. Ezek a törekvések sok pénzt igényelnek a különböző lobbicsoportoknál, és nyíltan megmondva, meg kell fizetni a szükséges embereket Washingtonban. Pénzt pedig Szaúd-Arábia csak az olajkitermelés növelésével tud szerezni, és ezt is teszi május eleje óta. Ennek eredményeképpen az irakit kiegészíti a szintén szuperolcsó szaúdi olaj. Ilyetén módon, közeledve Teheránhoz, az amerikaiak és szövetségeseik két legyet ütnek egy csapásra. Megerősítik kapcsolataikat a térség kulcsfontosságú államával, Iránnal, és arra késztetik a szaúdiakat, hogy olcsó olajjal árasszák el a piacot.

J. Cs.: Tehát a szaúdiakat kihasználták?

J. L.: Moszkvában élek, nem Washingtonban vagy El-Rijádban. Csak egyet tehetek hozzá ezzel kapcsolatban. Washingtonban jól tudják, hogy az uralkodó szaúdi dinasztia szoros kapcsolatban áll a Bush családdal és a republikánusokkal. Most viszont a demokraták vannak hatalmon. Lehetséges tehát, hogy a szaúdiakat csak kihasználták.

Még egy fontos tény. A XXI. századi energiahordozó-áremelkedés csak részben van összefüggésben Kína, India, Brazília és más új ipari országok megnövekedett étvágával. Ezekre az országokra a világ olajfelhasználásának nem több mint 10%-a esik. A fő ok, hogy a kilencvenes években a piacon lévő tényleges olaj mellett egyre nagyobb mértékben kezdett megjelenni a „papírolaj”. A tőzsdéken az olaj- és gázszállításra, valamint más termékekre vonatkozó határidős ügyletek egy csoportját derivatíváknak nevezik. Jelenleg az energiahordozókkal folytatott virtuális kereskedelem nagyobb, mint a reális. A spekulatív elem az olaj és más hozzá kapcsolódó energiahordozók árának kialakításában állandóan nő. Jelenleg ennek mértéke különböző becslések szerint 40–60% körül van. A szakértők számára nem újdonság, hogy az árképzés spekulatív elemét hat pénzügyi intézet tartja kontroll alatt, a körülmények különös egybeesése folytán ezek amerikaiak. A Goldman Sachs és a Morgan Stanley az energiahordozók legnagyobb értékesítője az USA-ban. A Citigroup és a JP Morgan Chase a legnagyobb spekulánsok az energiapiacra, a legnagyobb energetikai hedge fundokkal állnak kapcsolatban. Fontos, hogy az olaj ára zárt ajtók mögött dől el, a hatalmas pénzügyi intézetek tárgyalótermeiben, az olyanokéban, mint a Goldman Sachs, a Morgan Stanley, a JP Morgan Chase, a Citigroup és mások. Kulcsfontosságú szereplő a londoni ICE tőzsde (a volt Nemzetközi Üzemanyagtőzsde). Ez az Atlantai Árutőzsde leányvállalata. Az atlantai, georgia-i ICE egyik alapítója a Goldman Sachs.

J. Cs.: Az arcok tehát ismerősek. Mindig ezek a pénzügyi óriások szerepelnek a hírekben.

J. L.: Azzal dicsekedhetnek, egyebek között, hogy billió dollárokat kaptak a FED-től a 2008–2009-es válság kellős közepén. Most viszont két újabb globális játékos is a színre lép az árnyékból.

Kevesen tudják, hogy jelenleg az olajjal és energiával kapcsolatos szerződések mind nagyobb hányadát nem a hagyományos tőzsdéken, hanem a tőzsdén kívüli virtuális térben kötik meg. Ezek a terek számítógépes hálózatokat jelentenek, melyek közvetlenül kötik össze az értékpapírok eladóit és vásárlóit. Még hozzá a kereskedelemmel nem is emberek, hanem nagy teljesítményű algoritmikus robotok foglalkoznak. A robotok kötik meg a szerződéseket, az összes áruszerződés 40–80%-át, beleértve az olajat és más energiahordozókat is. Az egyik legnagyobb ilyen hálózat, ahol hatalmas volumenű olajszerződéseket kötnek, a BlackStone korporációhoz tartozik. A nagy teljesítményű algoritmikus kereskedelmi robotokat a BlackRock korporáció állítja elő és alkalmazza. Ez a cég valamikor a BlackStone része volt.

J. Cs.: Mondana valamit részletesebben is ezekről a titokzatos szörnyekről?

J. L.: Kezdjük a Fekete Kővel (BlackStone). A cég egyik legfőbb részvényese és vezetője Peter Peterson. Egy időben az USA kereskedelmi minisztere volt, a New York-i Szövetségi Tartalék Bank elnöke, vezette a mindenható Nemzetközi Kapcsolatok Tanácsát, jelenleg ennek tiszteletbeli elnöke. A Fekete Kő után lássuk a Fekete Sziklát. 2009 májusától, Barack Obama elnökségnek első hónapjaitól a BlackRock az USA kormányának hivatalos tanácsadója és szerző-déskötője (Government Adviser and Contractor). A cég azt tudatja az állami szervekkel, hogy az egyes aktívumok mennyibe kerülnek, tanácsokat ad arra vonatkozóan, mit érdemes venni és eladni. A BlackRock magáncég. A cég hatalmas kereskedelmi rendszere az Alladin beszédes nevet viseli. 4,3 billió dollár felett rendelkezik. Az egész világkereskedelem 80 milliárdot tesz ki. Ahogy látjuk, nem véletlen emberek állnak a szörnyek mögött.

J. Cs.: Ahová nézel, mindenütt a jenikik...

J. L.: Bárki, aki járatos a nagy pénzügyi intézetek ügymenetében, és ismeri a gigantikus algoritmikus kereskedelmi rendszerek finomságait, nehézség nélkül tud válaszolni arra a kérdésre, hogy mennyi idő telik el egy bizonyos esemény és a hatalmas IT rendszereket használó nagy pénzügyi intézetek által az eseményre adott reakció között. A válasz egyszerű. Három hónap plusz-mínusz 15 nap. Ha feltesszük, hogy a nyugati, nemzetek fölötti elit magja Oroszország elnökének márciusi fellépése után arról döntött, hogy megbünteti országunkat, akkor tehát a legkeményebb intézkedések nagyjából három hónap múltán kezdődnek.

Március 18-án Putyin történelmi beszédet mond, melyben pontosan, világosan és érthetően felvázolja Oroszország és a Nyugat történelmi együttműködésének egy hosszú történelmi periódusát. A krími beszéd után azonnal a nyugati kormányok, mindenekelőtt Washington, jelzéseket küldenek az olajtársaságoknak, hogy növelni kell az iraki olajkitermelést. Ezzel egy időben felgyorsul az iráni nyitás, mely egyben Szaúd-Arábia reflex jellegű irányításának eszköze is.

Májusban Szaúd-Arábia is megnöveli az olajkínálatot.

J. Cs.: Abban az időszakban növeli kitermelését Amerika is. Júliusban az USA demonstratív módon megkezdi a „fekete arany” exportját. 40 év után először! Ez volt az utolsó „csepp”, mely túltelítettséget okozott az olaj világpiacán.

J. L.: Verziók szerint június 18–20-án telt le az a három hónap, mely a kereskedelmi platformok átstrukturálásához szükséges. Mit is látunk valójában? Június 19-én van a 2014-es év árplafonja, 114,99 dollár/barrel. A következő napon megkezdődik az olaj árának egyelőre

észrevehetetlenül manipulált esése. Október közepére az olaj ára 84 dollárra esett.

J. Cs.: Ma a nyugati sajtó efféle szalagcímekkel jelenik meg: „Az olcsó olaj hamarabb tönkreteszi az orosz gazdaságot, mint a szankciók!” Ez volt tehát az első, nem hivatalos szankció Oroszország ellen, melyet titokban vezettek be közvetlenül a Krím után.

J. L.: Így van.

J. Cs.: Meddig fog még esni az olaj ára és hol van az esés határa? Nálunk katasztrófa-forgatókönyveket készítenek 60 dolláros olajár esetére, bár sok szakértő a 60-as árat elképzelhetetlennek tartja. „Ez képtelenség!” Már mindenki elfelejtette, hogy a nem túl régi 2008-as évben mindössze fél év alatt 146-ról 36 dollárra esett a barrel ára.

J. L.: Hogy milyen sokáig és milyen mélyre esik az olaj ára, vitás kérdés. De figyelembe kell venni, hogy manapság – ellentétben a Reagan által a Szovjetunió ellen bevetett olajfegyvertől – az amerikai érdekek miatt, van egy reális határa az olajáresésnek.

Valóban javul az amerikai gazdasági helyzet, új források jelennek meg Amerika Harmadik ipari forradalmához, ehhez nem kis mértékben hozzájárul a palagáz-kitermelés. Ennek előállítási költsége nem kicsi. Különböző becslések léteznek, de a legtöbb szakértő egyetért abban, hogy a 75–80 dollárnál alacsonyabb olajárat az USA nem engedheti meg magának. A jól értesült szakértők szerint ez az ár jelenti a hosszú távú olajáresés alsó határát. Hangsúlyozom, a hosszú távúét. Rövid távon az ár ennél alacsonyabbra zuhanhat.

J. Cs.: Jelena, Ön most egy igazi orosz kérdésre válaszolt, arra, hogy ki a hibás. A második kérdés – mi a teendő?

J. L.: A második kérdésre minden értelmesen gondolkodó ember egyszerűen és érthetően felelhet – az Ügyön kell dolgozni. Oroszországban mindig tudták, mit kell csinálni, de nem mindig azt tették, amit tenni kell. 150 éve élt egy ismert agrokémikus, egy olyan ember, aki életét mezőgazdaságunk fejlesztésének szentelte, A. Engelhardt. Ő írta a neves „12 levél a faluból” című művet. Ott olvasható: „a kereskedőbérbeadó se a földet, se a gazdaságot, se a munkát nem szereti, csak a pénzt [...] azt a pénzt, melyet ki tudja hogyan, valamilyen tisztázatlan eszközökkel szerzett [...] neki az az érdeke, hogy a parasztok szegények legyenek, szükségét szenvedjenek, hogy hozzá forduljanak közbenjárásért.” Ez a válasz a kérdésre, hogy mit tegyünk. Valóban foglalkozzunk iparunkkal, mezőgazdaságunkkal, tudományunkkal, oktatásunkkal, és emlékezzünk arra, hogy a kamatszedők, akik a

világ nemzetek fölötti uralkodó elitjét alkotják, mindezt nem kedvelik. Nekik pénz kell mindenáron. Ezért csak erővel lehet nekik ellenállni. Az erőhöz pedig ipar és az önellátás képessége kell.

J. Cs.: És végül egy eretnek kérdés. Ha a Krím márciusban nem egyesült volna újra Oroszországgal, mi lenne most az olajjal, a hazánkkal, velünk? Nyugodt életünk lenne, szankciók nélkül, jamonnal és parmezánnal?

J. L.: Lehetséges. Van azonban egy gond. Ha elolvassuk az 1941-es Párizsról szóló memoárokat, amikor Párizs náci megszállás alatt állt, ott bőségben volt jamon, parmezán és még Veuve Clicquot is. Mondhatják, minket senki nem akar megszállni. Azonban a mai világban a megszállás céljából nem feltétlen kell hadsereget küldeni. Erre vannak más, kifinomultabb eszközök is. A megszállás minden esetben azzal kezdődik, hogy egy országot megfosztanak az önálló cselekvés lehetőségétől és arról, hogy saját érdekeiről gondoskodjék. Csakhogy Oroszországot nincs aki felszabadítsa, ellentétben a múlt századi Párizstól.

(Fordította: Gyóni Gábor)

(Eredeti megjelenés: *Komszomolszkaja Pravda*, 2014. október 21.)

A NATO expanziója és Eurázsia összezsugorodása

Az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének (NATO) 2014. szeptember 4–5-én Dél-Walesben megrendezett csúcstalálkozóját a tagállamok médiái visszatérően és nyomatékosan „figyelmeztető jelzéseként” értelmezték, amely a katonai szövetségnek, Európának, sőt a nyugati civilizációnak fúj riadót. A kelet-ukrajnai erőszak, amelyért állítólag egyedül Vlagyimir Putyin a felelős, állításuk szerint a hidegháború éveinek megosztottságába vetette vissza a világot. Ám amikor az ember alaposabb vizsgálat tárgyává teszi a helyzetet, azt látja, hogy Putyin propagandája kifejezetten visszafogottnak tűnik ahhoz képest, hogy a leköszönő NATO-főtitkár, az USA Külügyminisztériumának képviselői és számos európai politikus milyen gyalázatos, uszító retorikai túlzásokra vetemedik, ráadásul e túlzásoknak mindössze egy közös elemük van: keveset vagy inkább semmit sem tudnak Ukrajna történelméről.

Igaz persze, bármit mondjanak is a politikusok és a szakértők, nincs visszatérés a NATO dicsőséges éveinek megosztottságához. A csúcstalálkozó eseményeiről szóló tudósítások elfedték azokat a radikális változásokat, amelyek az utóbbi évtizedekben a globális politikai gazdaságtan terén végbementek, de elfedték a politikai ábrándokban bekövetkezett alattomos változásokat is. Ebben az elemzésben ez utóbbira koncentrálok, de mielőtt Eurázsia vitatott fogalmi felé fordulnék, elmondom, mi volt a személyes motivációm arra, hogy a csúcstalálkozót különösen nagy figyelemmel kísérem. Cardiffban, Wales fővárosában születtem, a közeli Newportban jártam általános iskolába, ahol a szervezet vezetői találkoztak. Később a néhány mérföldre északra lévő Croesyceiliog Gimnáziumba jártam, apám a mai napig a közelben lakik. Amikor augusztusban meglátogattam, a helyi lakosok kezdték megérteni, hogy a csúcstalálkozó még annál is nagyobb felfordulást fog eredményezni, mint a Ryder-kupáért 2010-ben ugyanitt megrendezett golfbajnokság. A csúcstalálkozó gyerekkori emlékeim egész sorát idézte fel. Eszembe jutott az 1960-as évek végének (lehet, hogy éppen 1968-nak, ennek a különleges évnek a vége felé jártunk) egyik reggele, amikor meglepetten pillantottunk meg egy nagy lakókocsit, ami az iskolánk udvarán parkolt. Amikor kinyílt a lakókocsi ajtaja,

NATO-s tájékoztató tisztek bújtak elő, és elmagyarázták, hogyan kell értelmezni a lakókocsiban látható plakátokat és az általuk osztogatott nyomtatványokat. Azonban alaposan alábecsülték a környéken élő hatodik osztályos gyerekek politikai tájékozottságát. Így például egyikünk sem akarta védelmébe venni a prágai szovjet intervenciót, ami még élénken élt tudatunkban, sem az 1956-os budapesti felkelés elfojtását. De a térképre pillantva észrevettük, hogy a Szovjetunió militarizmusa a szomszédos kelet-európai „szövetséges” államokra korlátozódott, míg a NATO-tagok szemmel láthatólag abban a hitben éltek, hogy joguk és kötelességük aktívan fellépni a világ színpadán Szueztől Vietnámig. Egy szóval, szkeptikusan fogadtuk a lakókocsiban hozott üzenetet.

Könnyen meglehet, hogy amikor néhány évvel később úgy határoztam, hogy mint szociálintropológus a vasfüggöny mögötti országokban végzek kutatásokat, elkésve reagáltam erre a fiatalon megtapasztalt hidegháborús propagandára. Akkoriban egy bölcs angoltanárral, Mr. Phillipsszel beszélgettünk erről a kérdésről. George Orwell politikai esszéi a kötelező tananyag részét alkották az emelt szintű érettségien abban az évben, és persze olvastuk népszerű, háború után született regényeit, az *Állatfarmot* és az *1984*-et is. Azt hiszem, többségünk üdítőnek találta Orwellnek a politikai nyelvhez való viszonyát, de akadtak köztünk néhányan olyanok is, akik kétségbe vonták, hogy a NATO tájékoztató nyomtatványai bármivel is tisztességesebbek volnának a hasonló szovjet kiadványoknál. Feltettük a kérdést: „Valóban lehetséges a globális politikát ennyire feketén -fehéren nézni, és hogy valóban létezik-e a szabad Nyugat és a totalitárius Kelet ellentéte?”

Természetes, az 1960-as évek óta nagyon sok változás történt. Hogy csak egyet említsek, a NATO a szovjet blokk összeomlását követően jócskán kibővült. A Celtic Manor Hotel konferenciatermében helyet kaptak budapesti, prágai politikusok, nem beszélve a balti államok képviselőiről, akiknek országai valamikor a szovjet föderáció részét alkották. Kétségtelen, akadtak olyan dolgok is, amelyek nem változtak. Most is, akárcsak az 1960-as években, él a felfogás, hogy Moszkva súlyosan veszélyezteti a világbékét. A Kreml vezetőjét a nyugat-európai média gyakorlatilag minden szegletében pellengérre állítják, a *Sun* éppen úgy, mint a *The Economist* vagy a *Bild-Zeitung* és a *Die Zeit*. Ma, akárcsak akkoriban, azt sugallják nekünk, olvasóknak, hogy ha meg akarjuk menteni a szabadság és a civilizáció értékeit, akkor növelni kell a katonai kiadások összegét.¹

2014-ben az apropó az ukrainai helyzet volt. Azt követően, hogy a legtöbb, korábban a Varsói Szerződéshez tartozó államot integrálták a NATO-ba és az Európai Unióba, a washingtoni és a brüsszeli politikusok ismételten (?) felkínálták Ukrajnának a „kedvező partneri viszony” kialakításának lehetőségét, amelynek végpontján a nyugati világhoz való kapcsolódás ígérete áll. Ennek a politikának szükségszerűen katasztrófához kellett vezetnie. Az Ukrajnában élő etnikai oroszok

aránya nem magasabb a Baltikumban élő orosz ajkúak arányánál, ám a nagyobb számok és az összefonódó keleti szláv történelem miatt az ukrán helyzet erősen különbözik a baltikumi állapotoktól. A lakosság minden rétege megszenvedte az elmúlt két évtizedben a változó politikai színárnyalatokban felbukkanó korrupt vezetők uralmát. Az európai prosperitás ígéretének meglegetésével és azzal, hogy Ukrajnát a Nyugat vagy Moszkva közötti választásra kényszerítette, Brüsszelt terheli e katasztrofális helyzet kialakulásának felelőssége. Ha valóban az volna a célunk, hogy e szuverén ország határain belül átlátható, liberális demokrácia jöjjön létre, akkor már jóval korábban egyértelművé kellett volna tennünk, hogy Kijev mindaddig semmilyen körülmények között nem csatlakozhat a NATO-hoz, az Európai Unióhoz vagy egyetlen más nyugati szervezethez, amíg megállapodás nem születik Moszkvával hasonló integrációs keretek között. Ez az egyszerű megfogalmazás megkímélhette volna az esztelen fanatizmus okozta agóniától az ukránokat, amelyből csak az oligarchák húztak hasznot. A helyzet pedig lehetővé tette volna akár egy újfajta politikai egység megteremtését, amely egész Európát egybefogja és ahol garantálják a nyelvi, etnikai és vallási kisebbségek jogait. Ezzel a lépéssel ezeket a hidegháborús szellemeket örökre elkergethettük volna.

Ehelyett a szellemek visszatértek, és meghatározzák a politikai napirendet. A politikusok háta mögött álló értelmiségiek sokféle frontot nyitottak meg ebben az új hidegháborúban. A néhai Samuel Huntington azzal a kijelentésével szerzett hírnevet, hogy civilizációs törésvonal választja el Nyugat-Ukrajnát Kelet-Ukrajnától (Huntington 1996). A valóságban valóban sokféle, komplex regionális különbség létezik, de közülük egyetlen olyan sincs, amelyet egy ténylegesen demokratikus, más keleti szláv népeket is magában foglaló politikai irányzat ne tudna feloldani. Ehelyett 2014-ben a Nyugat egy olyan új ukrán kormány mögött sorakozott fel, amelynek az ukránok nagy többsége szerint éppen annyira csekély a legitimitása, mint az elkergetett, korábbi rezsimnek. Amikor pedig ezeket az előre pontosan megjósolható fenntartásokat Moszkvában is helyeselték, akkor erre Moszkva démonizálása volt a válasz. A legjobban úgy lehetne erre a folyamatra feltenni a koronát, ha a Nyugat magának követelné egész Ukrajnát, és a Kremlt úgy állítaná be, mint az összes, a liberális Európa idealizált modelljével szemben álló erő megtestesítőjét. 2014-ben Timothy Snyder, amerikai történész gyakorlatilag ezt írta a *New York Review of Books*-ban és más, hasonlóan befolyásos európai lapokban. Azt állítja, hogy a nyugati populisták pártok, mint például az Egyesült Királyság Függetlenségi Pártja (UK Independence Party) és a francia Nemzeti Front (Front National) az autoriter Oroszország ötödik hadoszlopai. Így tehát az a szavazat, amit Nigel Farage vagy Marine Le Pen kap, valójában Vlagyimir Putyinra leadott voks; arra a Putyinra, akinek „Eurázsia”-víziója mindannak antitézise, amit a civilizált európaiak képviselnek (Snyder 2014).

Snyder egyike azoknak a színfalak mögött hadakozó értelmiségieknek, akik a különböző régiók jelenkori erkölcsi földrajzát a kelet-európai határoknál sokkal tágabbra terjesztik ki; egyébként a kelet-európai országoknak jól ismert szakértője. Mi ez az eurázsianizmus, amelyet Snyder egyetlen elegáns mozdulattal – amivel minden bizonnyal Orwellt is lenyűgözte volna – a populista és neofasiszta nyugat-európai mozgalmakkal hoz közös nevezőre? Fehéroroszországgal és Kazahsztánnal együtt Putyin nemrég (bár hosszas vajúdást követően) létrehozta az Eurázsiai Gazdasági Tanácsot, amiről eddig a nyugati média alig vett tudomást. Ebben nincs semmi meglepő, hiszen az új szövetségben érintett népesség számát, GDP-jüket, kereskedelmi forgalmukat tekintve messze elmaradnak az Európai Uniótól, Kínától már nem is beszélve. De manapság a médiának és a Snyderhez hasonló elemzőknek köszönhetően Eurázsia fogalmát egyre szélesebb körben használják. E fogalom váratlanul támadt jelentősége hívta elő emlékezetemben a croesycelliogi érettségi-előkészítő történelemórákat, amelyeket két tanár tartott: a brit történelemet Mr. Watkins, az európai történelmet pedig Mr. Thomas tanította. Az utóbbi óráin tanultunk egy keveset az olasz reneszánszról és a II. Fülöp korabeli Spanyolországról, de egyetlen szót sem hallottunk Európa azon régióiról, amelyek történetesen a vasfüggöny mögött helyezkedtek el; igaz, Ázsia története is kimaradt. Nem emlékszem, hogy akár csak egyszer is hallottam volna Eurázsia fogalmáról. Csak sokkal később botlottam bele antropológusok, régészek, szociológusok és világtörténészek műveiben (Hann 2014b).

De ezen olvasmányaimat megelőzően egyszer sem jutott eszembe, hogy Eurázsia mást, többet is jelenthetne, mint egy óriási entitást, amely Európát és Ázsiát is magában foglalja (és mint később tapasztaltam, a legnagyobb jelentőségű elemzésekben ideszámítják még Észak-Afrikát is, vagyis a fogalom nem kizárólag földrajzilag meghatározott egységet jelöl). Európa és Ázsia egyenrangú „kontinensekként” való felfogása az utóbbi évtizedekben széles körben elfogadott álláspontként a nyugati világszemlélet etnocentrikus sarkkövét alkotta. Az amalgám Eurázsia-fogalom kiigazítja ezt az előítéletet, mivel az egész régió kölcsönös, a bronzkori civilizációs forradalomtól fennálló egymásrataltságát és alapvető egységét fejezi ki (szemben az amerikai kontinensekkel, Afrika Szahara alatti részével és Óceániával). Mára azonban ezt az elméleti igazságot elvetették azok, akik leragadtak a hidegháborús időszak közepén és meg vannak győződve a Nyugat kivételes mivoltáról. Ezek a nyugati szakértők egy szűkebb Európa-fogalmat részesítenek előnyben, amelyet nagyrészt az orosz nacionalizmus zavaros áramlataira alapoznak, és így démonizálják Oroszországot.² Ez a kiüresedett fogalomhasználat egyre inkább teret nyer a tudományos nómenklatúrában és a nyugati akadémiai kutatási programjaiban is, ahol számos tudós Eurázsia manapság elsősorban

egy rosszul körülhatárolt területtel azonosítja, amelyet nyugaton az orosz és ukrán sztyeppék, keleten pedig Mongólia határol.³

Egyszóval, a civilizációs különbségek figyelembevételével kiigazított egység hosszú életű történetét manapság rövid életű manicheáus politikai aduval ütik le (az eredeti manicheusok a később „selyemútnak” nevezett civilizációs áramlások kiváló példái). Nemzeti történelmükből adódóan az új NATO-tagok némelyike érthetően érzékeny az ortodox eurázsiai civilizációról folytatott vitákra. Ezek a tagállamok sokkal lármásabban oroszellenesek, mint a régiek. Mivel posztkommunista elitjeik szívesebben vonzódnak Washington, mint Párizs vagy Berlin felé, könnyen lehet, hogy Európában egyfajta ötödik hadoszlopként tekintenek rájuk – hasonlóan ahhoz, ahogy Snyder elemzése a szélsőjobboldali pártokban Putyin politikai támogatóit látja. Ezeknek a vezetőknek társadalom- és gazdaságpolitikáját erős szocialistaelenyes reflexek befolyásolják: ahol csak lehet, ösztönösen előnyben részesítik a piaci elvek felerősítését. Ezeket az eliteket jobban vonzzák az egyesült államokbeli Tea Party eszméi, mint az 1945 utáni nyugat-európai megállapodások szellemisége, amelyeknek szociáldemokrata felhangjai voltak. Ezek az élitek ünneplik a Thatcher utáni Nagy-Britanniát mint a keynesi elvek – melyeket korábban az britek elsőként alkalmaztak – legenergiкусabb elárulóját. Nagy-Britanniához hasonlóan Lengyelországban is sok politikus akad, aki az észak-atlanti szabad kereskedelmi övezet várható gazdasági hozamát arra használná föl, hogy ennek az atlantista területnek a megnövekedett védelmi kiadásait finanszírozza – inkább, mintsem a jóléti kiadásokat és a társadalmi egyenlőség biztosítását.

A történelmet értő, előretekintő vezetők, akik fontosnak tartották Nyugat-Európa 1945 utáni eredményeinek megőrzését, minden bizonnyal egymástól jelentősen különböző politikai vonalat követnének. Miért hívták meg Porosenkót Newportba, miközben Putyint nem hívták? Örömmel láttam volna egy olyan newporti nyilatkozatot, amelyben a résztvevők elkötelezik magukat amellett, hogy egy időben és egyenlően tárgyalnak Kijevvel és Moszkvával. A keleti szlávok két történelmi fővárosának bevonásával az Európai Unió végre az egész kontinenst átfogná. Természetesen Európa egyesülése csak az első lépés lenne. Nem szabad elfeledkeznünk ennek az elképzelt kontinensnek mesterseges jellegéről, és világtörténelmi kontextusba kell helyeznünk. Ez a kontextus pedig Eurázsia, nem pedig az észak-atlanti régió. Ám ez a NATO-csúcstalálkozó nem foglalkozott Euráziával, még kevésbé a jelenlegi világtörténelmi helyzetünkkel. Mindez csak újabb példája volt annak, hogy Nyugat-Eurázsia elitjei mennyire élvezik, ha szűk látókörű, atlanticista cselszövésekben összejátszhatnak a hozzájuk hasonló washingtoni körökkel.

Közvetlenül a csúcstalálkozó után a megkönnyebbülés érzése volt általánosan jellemző. A leköszönő főtitkárnak (nem tévesztendő össze egy régi vágású, szovjet stílusú főtitkárral) még sikerült tető alá hoznia egy megállapodást egy új, gyorsreagálású katonai egység felállításáról Kelet-Európában. Érvényben maradnak az Oroszország elleni szankciók, melyek szükség esetén tovább szigoríthatók. A kommentátorok általában egyetértettek abban, hogy Angela Merkel józan figyelmeztetése nélkül az oroszellenes lépéseket még tovább fokozták volna. Az alapvető polarizálódás egy szikrányit sem változott. Mihelyt Kelet-Ukrajnában vége a tűzszünetnek, újra felerősödik a nyomás, és Oroszországot „eurázsiai” partnereivel együtt még erősebb elszigeteltségbe kényszerítik. Ismét napirendre kerül, hogy Ukrajna kapjon teljes jogú NATO- és EU-tagságot. A Nyugat terjeszkedése Eurázsia határozott zsugorodását jelzi majd, mivel a régi tudományos szóhasználatot homályosnak minősítik, és inkább Alekszander Dugin fogalomhasználata kerül a tudományos érdeklődés fókuszába.

Meglehet, jövődi történészek Nyugat-Euráziában (de akár még jelenkori megfigyelők is a világ más tájain) ezt a hosszadalmas, zéró összegű játszmat egyfajta százalmas mellékhadszíntérként értékelik majd, ami hosszú távon semmiképp sem tudja megakadályozni a globális hatalom súlypontjának elmozdulását Peking felé, sőt még akár fel is gyorsíthatja ezt a változást. A nyugati elitek által kiagyalt orwelli, Moszkva-ellenes összeesküvésekre, amelyeket kétes hitelű titkosszolgálati adatokkal alapoznak meg, hamarosan úgy tekintenek majd, mint egy már meghaladott világrendszerhez történt irreleváns visszalépési kísérletekre. Ha az EU vezetői meg akarják őrizni, illetve terjeszteni kívánják az 1945 utáni társadalmi megegyezés képviselte értékeket Nyugat-Ázsiában, akkor Ankarának (Törökország már régóta NATO-tag, de még nem tekintik eléggé szalonképesnek az EU-tagsághoz), Pekingnek, Kairónak, Delhinek, Hanoiinak, Moszkvának, Teheránnak és Tokiónak kellene inkább „udvarolniuk” – nem pedig viszályt szítani ellenük. Mezopotámiától – amely napjaink másik megoldatlan válságzónája – kezdődően egészen máig Eurázsia civilizációinak hosszú, közös tapasztalatuk van abban, hogyan kezeljék a társadalmi egyenlőtlenségeket és hogyan fékezzék meg a piacokat úgy, hogy azok a humán gazdaság érdekeit szolgálják. Manapság ezt akarja az eurázsiai lakosság döntő többsége. Mert mindenféle, közöttük lévő különbség ellenére ezek az országok erős hagyományokkal rendelkeznek a társadalmi befogadás, a jóléti politikák támogatása terén, s ez a hagyomány elméletileg kiterjeszthető e régió egészére (Hann 2014a).

Egy ilyen Eurázsia megteremtése lehetővé tenné a NATO gyors feloszlátását és óriási energiákat szabadítana fel, amelyeket a jólét

fenntartására és a globális környezet megóvására fordíthatnánk. De miért tart olyan sok európai vezető éppen az ellenkező irányba? A média jelenlegi kommentárjai közül az képviseli a legperverzebb álláspontot, amely burkoltan azt állítja, hogy az ukrainai vérontás, bármennyire tragikus is az ukránok számára, mégiscsak magasabb rendű célt szolgál: az európaiak egységes kulturális identitásba való egyesülését.

Ezek a problémák már nem lehetnek a mostaninál sürgetőbbek. Akarjuk-e, hogy Kína folytassa az utóbbi időben indított kezdeményezéseit, hogy kiterjessze az egészség- és nyugdíjbiztosítást óriási lakosságának egészére, és hogy az Eurázsia másik végén érvényben lévőkhöz hasonló munkajogi és környezetvédelmi előírásokat érvényesítsen? Vagy hagyjuk, hogy a globális kapitalizmus hatalma tovább erősödjön, és így kizárólag a piaci logika határozza meg jövőnket? Ha Kelet- és Dél-Euráziának nem Brüsszel fog „udvarolni”, hanem, néhány év múlva, egy Tea Party-elnök a Fehér Házban, akkor a nyugat-eurázsiai fejlett jóléti államok szétesése tragikusan fel fog gyorsulni.

Jegyzetek

¹ Ennek és a többi általánosításomnak alapját a francia, angol és német nyelvű, a csúcstalálkozót megelőző hónapokban megjelent többnyire „minőségi” lapok vagy weboldalak adják. Orwellnek lehetne némi terepmunkája a források nyelvezete vizsgálatával. Az elektronikus média sok új lehetőséget kínál a színlelésre és az álszenteskedésre, ám ugyanakkor új területek nyílnak azoknak az alternatív nézőpontoknak, amelyeket a fősodor tömegkommunikációja elhallgat. Így például röviddel a csúcstalálkozó előtt egészen fellelkesített egy írás: *Memorandum for Angela Merkel* volt a címe. Írói már inaktív amerikai hírszerző szakemberek voltak, akik azt hangsúlyozták, hogy mint Irak esetében, amikor a korábbi elnök, George W. Bush elrendelte az USA-inváziót, úgy a mostani amerikai vádak alátámasztó, oroszellenes vádak is nagyon gyenge lábakon állnak vagy inkább teljességgel hihetetlenek.

Lásd még Karelvan Wolferen elemzését az általa „atlantizmusnak” nevezett ideológia növekvő veszélyeiről. Ezen szerzők egyike sem vádolható azzal, hogy elvakult lenne vagy hízelegni akarna a Kreml urának.

² A nyugati médiában ezt a vonulatot a *The Economist* tudósításai vezetik. Lásd például a 2014. július 24-i számot, amelyben Putyint „hatalmas megtévesztő hadműveletekkel [epic deceit]” vádolják. A szeptember 4-i számban, a walesi csúcstalálkozóval egy időben, Alekszander Duginról rajzoltak portrét. Az olvasók értesülhettek arról a rémítő információról, hogy az „ortodox eurázsianizmus” legismertebb szószólója számára még Putyin is feltűnően képtelen felnőni az orosz nép vezetőjének történelmi elhivatottságához.

³ Így például 2010-ben az amerikai tudósok legjelentősebb regionális kutatási szervezete, amelyet korábban Szláv- és Kelet-Európai Kutatási Társaságnak neveztek, és azzal a régióval foglalkozik, amelyik többé-kevésbé egybeesik a korábbi szocialista országok területével, új nevet kapott, ez lett A Szláv-, Kelet-Európai és Eurázsiai Kutatási Társaság.

Hann, Chris 2014a: *After euro, the Avra*. Soundings 56: 123–136.

Hann, Chris 2014b: *Towards a maximally inclusive concept of Eurasia*. Max Planck Institute for Social Anthropology Working Paper No. 157, Halle/Saale.

Huntington, Samuel P. 1996: *The Clash of Civilizations and the New World Order*. New York, Simon and Schuster.

Snyder, Timothy 2014: Putins Projekt. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 13 April. [Angol fordítása: Europe and Ukraine: Past and future. *Eurozine*, 16 April.]

(Fordította: Baráth Katalin)

(Eredeti megjelenés: Chris Hann: The Expansion of NATO and the Contraction of Eurasia. <http://www.focaalblog.com/2014/09/26/chris-hann-the-expansion-of-nato-and-the-contraction-of-eurasia/> 2014. szeptember 26.)

Választási eredmények Budapest történelmi munkásnegyedeiben, 1994–2014

A hagyományos törésvonal-elméletek (Lipset–Rokkan 1967) szerint a munkásság választói viselkedése a gazdasági törésvonal segítségével vázolható föl, vagyis az iparban dolgozó fizikai munkások a munkás-érdekeket képviselő szocialista pártokra szavaznak. Ennek földrajzi lenyomata alapján az iparosodott régiók, illetve a városokon belül a munkásnegyedek jelentik a baloldali, munkáspártok bázisát. További kutatások rámutattak arra, hogy nem pusztán a munkásság földrajzi koncentrációja eredményez munkáspárti többségű választókerületeket, hanem a negyedeken belül a szomszédsági hatás is érvényesül.

Egyrésztől érvényes ugyan az osztályszavazás, vagyis az ipari munkahelyeken dolgozó és munkáskörnyéken élők nagyobb valószínűséggel szavaznak a munkáspártokra (Dalton 2006). Ezen túl viszont angliai vizsgálatok azt próbálták bizonyítani, hogy nem pusztán a társadalmi helyzet és a pártválasztás között van kapcsolat, hanem a (társadalmi helyzettel erősen összefüggő) lakóhely és a pártpreferencia is összefügg (Miller 1979). A szomszédsági hatás (neighbourhood effect) azon alapul, hogy a közvetlen kommunikáció hozza létre a hasonló választói viselkedést, vagyis egy adott környéken, ahol az emberek együtt élnek, megosztják nézeteiket egymással, így hatnak egymásra. Ez a hatás nemcsak egyirányú és nem csupán a hasonló társadalmi helyzetű egyének között áll fent, hanem egy negyeden belül hat a különböző társadalmi helyzetűekre is.

A nyugat-európai munkásság baloldali kötődése az évtizedek során jelentősen meggyengült. Ennek egyik oka a néppártosodás, amikor is a szocialista pártok már nem csak a munkások szavazatait keresték, viszont a kereszténydemokraták üzenetei is eljutottak e társadalmi csoporthoz, vagyis csökkent az osztályszavazás jelentősége (Dalton 2006). Másrészt pedig a hagyományos munkásság is felbomlott, a dezindusztrializáció és a globalizáció miatt az európai munkásság nemcsak létszámában csökkent, hanem az új gazdasági szerkezet a munkásság hagyományos kötődéseit is felszámolta. Hozzájön még ehhez, hogy az 1970-es évektől a nagyvárosi munkásnegyedek egy

jelentős része eltűnt, átalakult a városrehabilitációs tevékenységeknek köszönhetően. Ezek a negyedek a városok legszegényebb részeit jelentették: ipari környezetbe épült alacsony komfortfokozatú lakóépületekből álltak. A jóléti állam sok esetben ezek lebontásával és új lakónegyedek (lakótelepek) építésével próbált megoldást kínálni a munkásság lakásproblémáira (Turkington et al. 2004).

Az 1980-as évekig a munkásnegyedek lakói a baloldal bázisát jelentették, ez igaz volt a szociáldemokrata pártokra, például Nagy-Britanniában (McAllister et al. 2001) vagy Hollandiában (Becker–Curperus 2010); továbbá a kommunista pártokra is, ahol jelentős tényezőnek számítottak, mint Franciaországban (Platone 1977) vagy Olaszországban (Bibes–Alix 1963). Az 1990-es évektől figyeltek fel arra, hogy az akkor megerősödő új szélsőjobb-dali-populista pártok egyre inkább a munkásság körében népszerűek (Taggart 1995). A jelenségre többféle magyarázat is született, de a több országra kiterjedő összehasonlító kutatás szerint a gazdasági tényezőknek kisebb, a kulturálisnak viszont jelentős magyarázóereje van a szélsőjobbra való szavazás hajlandóságára (Oesch 2008). Vagyis míg korábban a munkásság baloldaliságában gazdasági és kulturális tényezők is szerepet játszottak, az új populista jobb-dali pártok esetében a kulturális kérdések (ezen belül az idegenellenesség) bizonyultak meghatározónak (Lubbers et al. 2002).

Tanulmányunkban arra a kérdésre keresünk választ, hogyan alakultak a pártpreferenciák a korábbi budapesti munkásnegyedekben az 1989-es rendszerváltás utáni választásokon. Létezett, létezik-e baloldali fölény, és ha igen, mekkora ennek a mértéke? Kimutatható-e egyfajta baloldali tradíció, folytonosság a még a XX. század elején kialakult fővárosi (illetve korábban főváros környéki) „vörös övezetben”, és van-e különbség e régi munkástelepek és a szocializmusban épült lakótelepek között? A nyugat-európai folyamatokhoz hasonlóan lehet-e értelmezni a szélsőjobb-dali 2010-es előretörését a munkásnegyedekben? A különböző munkásnegyedek között mekkorák és milyen irányúak az eltérések a pártpreferenciákban, főleg a baloldal és a szélsőjobb támogattságában? E kérdések vizsgálata előtt röviden bemutatjuk a történeti előzményeket, a régebbi korok fővárosi választói magatartását.

Osztályszavazás Budapesten a XX. század első felében

A Horthy-korszakban a fővárosi pártok és irányzatok által kapott szavazatok mögött valós társadalmi támogatottság is állt, ezért a választási rendszer korlátainak figyelembevételével az akkori eredmények alkalmasak a választói magatartás vizsgálatára (Ignác 2013). A két világháború közötti, még kisebb méretű Budapesten nemcsak az összesített

választási eredmények, hanem azok területi mintázatai is nagyfokú folytonosságot mutatnak, az egyes politikai irányzatok határozott térbeli elkülönülésével. A főváros akkori területén a jobboldali pártok támogatottsága az öt budai kerületből négyben (I., II., XI., XII.) domináns, míg Pesten a Belvárosban (IV.), a Józsefváros (VIII.), a Ferencváros (IX.) és Kőbánya (X.) belső részein volt bázisuk, kiegészülve néhány zuglói (XIV.) és külső-ferencvárosi szavazókörrrel. A liberálisok zárt területe lényegében három pesti kerületre (V–VII.) korlátozódott, viszont ott, a Lipót-, az Újlipót-, a Teréz- és az Erzsébetvárosban, főleg azok belső részein kiugróan jó eredményeket értek el. A szociáldemokrata bázis ezzel szemben a város külterületein volt, elsősorban Angyalföld egészen (XIII.), továbbá több kerület (III., V–X., XIV.) külső részein. (Részletesebb választási térképekkel lásd: <http://bpvalaszt.hu>.)

A korabeli Budapest jellemző, stabil „választási térképe” mögött tartós társadalmi-politikai törésvonalak húzódtak. A társadalmi osztály és státus, azaz a polgárság és az alsóbb osztályok (a korabeli széles értelemben vett munkásság) szembenállása azonban önmagában még nem tekinthető törésvonalnak, mert nem voltak egyértelmű és egységes táborok. Az elitet és a polgárságot megosztotta a keresztény–zsidó törésvonal, míg az alacsony státusúaknál jelentősen eltért a köz- és a magánszférában dolgozók választói magatartása. Így, bár a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) ténylegesen munkáspárt volt, csak a liberálisok szervezetei minősültek egyértelműen polgári pártoknak, a jobboldaliakéi már nem. Ez a képlet fokozatosan alakult ki. A keresztény és nemzeti alapra helyezkedő jobboldal arra törekedett, hogy csökkentse a baloldali pártok és szakszervezetek befolyását az alacsony társadalmi státusú csoportok körében: a közsférában a baloldali (benne a szakszervezeti) mozgalmi tevékenység korlátozásának fontos állomása volt az 1921. végi Bethlen–Peyer-paktum. Így a fővárosi választási adatok alapján 1930-ra már a közsférában dolgozó alacsony státusúak, köztük a munkások tömegei is a jobboldali pártok táborához tartoztak, azaz a jobboldal és a szociáldemokraták viszonylatában létrejött egy szűkebb, a köz- és magánszféra közötti megosztottság, illetve törésvonal. A jelenséget jól mutatja egy különleges szavazókör példája, amely egyedül a Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak (MÁVAG) kolóniájából állt. A döntően gyári munkások lakta területen azonban az MSZDP csak a szavazatok 23%-át szerezte meg, míg a jobboldali pártok 71%-ot kaptak. (Viszonyításul: Angyalföldön, a leginkább „klasszikus” munkáskerületben volt olyan szavazókör, ahol a szociáldemokraták 1930-ban 60%-ot értek el.) Nem véletlen, hogy a fővárosban az MSZDP mindig Angyalföldön szerepelt a legjobban, mert emellett, hogy ott volt a legmagasabb a munkás főbérlet és az iparban dolgozók aránya (mindkettő 60% körül 1930-ban), a népesség túlnyomó többsége bérlakásokban élt és magánvállalatoknál dolgozott. A korabeli Budapest más külső, alacsony státusú

területein az angyalföldi „homogenitástól” való különböző eltérésekkel párhuzamosan csökkent a szociáldemokrata szavazók aránya. További szavazóköri példák igazolják, hogy a közszolgálati altisztek, a közlekedésben dolgozók (fővárosi tömegközlekedés, MÁV), fővárosi köztisztviselők (pl. kórházak) alkalmazottai, továbbá a nem rendes bérleményekben, hanem szolgálati lakásokban, munkahelyükön és speciális telepeken lakók egymást átfedő csoportjai sokkal nehezebben voltak elérhetők a baloldali ellenzéki párt számára. Az állam és a főváros irányítását szilárdan kezében tartó jobboldali hatalmi elit tehát a titkos szavazás mellett is jelentős befolyással bírt a valamilyen állami vagy fővárosi felügyelet alatt álló, alacsony státusú választók politikai értékvalasztására.

Az 1930-as évek társadalmi és politikai átalakulása Budapesten az 1939. évi országgyűlési választásokon mutatkozott meg. Az osztályhelyezeten és státuson alapuló törésvonal szempontjából a meggyengült szociáldemokraták megmaradtak munkáspártnak, míg a liberálisok polgári pártnak. A jobboldalon belül már összetettebb a helyzet: a hagyományos pártok inkább a magasabb, míg az új szélsőjobboldal inkább az alacsonyabb státusúak pártja, de ez a különbség nem olyan mértékű, hogy például az új szélsőjobb sikeresebben szerepeljen a munkás városrészekben, mint a hagyományos jobboldal. A köz- és magánszféra közötti korábbi egyértelmű törésvonal viszont eltűnt, még ha fent is maradtak bizonyos eltérő politikai jellemzők. Az új szélsőjobboldal a magánüzemek munkásai körében a szociáldemokraták, az állami és fővárosi alkalmazottak esetében a hagyományos jobboldal komoly vetélytársává tudott válni. Az új szélsőjobb munkásbázisát tehát nem kizárólag a szociáldemokraták adták, annak egy jelentős része olyan szavazói rétegekből állt, amelyekre korábban a hagyományos jobboldal gyakorolt befolyást.

A II. világháború utáni, 1945-ös választási eredmények hasonlóságot mutatnak a Horthy-korszakbeliekkel, annak ellenére, hogy a választójog jelentős kiterjesztésével, valamint a háború és a holokauszt miatti népességszökkenéssel jelentősen megváltozott a választók köre. A fővárosban a polgári gondolatot képviselő kisgazdák alapbázisát a hagyományos jobboldali, magasabb státusú városrészek adták. A szociáldemokrata és a kommunista párt viszont nemcsak azokban a munkásnegyedekben szerepelt jól, ahol 1945 előtt az MSZDP, hanem a liberális irányzat korábbi belső-pesti, polgári bázisán is, összefüggésben az 1945-ös liberális polgári pártok gyengeségével. Az akkori ún. Budapest-környéki, azaz a később a fővároshoz csatolt települések választási eredményei is utalnak az osztályszavazás jelenségére: az ipari jellegű részekben döntően a baloldali pártok, míg a többi területen inkább kisgazdapárt szerepelt jobban. A szociáldemokraták és a kommunisták kiugró eredményt értek el Csepelen és Soroksáron (összeítve 70% feletti szavazatarány), míg a kisgazdák a szavazatok több

mint felét megszerezték a későbbi XVI. és XVII. kerületet alkotó településeken, például Mátyásföldön, Rákosszentmihályon, Rákoslígyenen és Rákoshelyen (Hubai 2010).

A rendszerváltás utáni választások vizsgálatának módszere

A bevezetőben felvetett kérdéseink megválaszolásához az 1994–2014 közötti hat országgyűlési választás listás eredményeit vesszük alapul.* Az önkormányzati és az európai parlamenti választások eredményét jórészt módszertani okokból mellőzzük az első megközelítéskor, mert a jelentősen alacsonyabb részvétel miatt az adatok összehasonlíthatósága nehezen megoldható. Ráadásul az önkormányzati választásokat sokáig az országostól részben eltérő, a helyi politika sajátosságával bíró képlet határozta meg, míg az első két európai választás inkább protesztzavazásként működött, a harmadik pedig lényegében egy időben volt a 2014-es országgyűlési választásokkal.

A fővároson belül munkásnegyedként határoztuk meg azokat a városrészeket, amelyek egykor a munkásság számára épültek, és ahol még 1990-ben is igen magas volt a munkások aránya. Kiindulópontként az 1990-es népszámlálás adatait városrészekre aggregáltuk,* és azt vettük munkásnegyednek, ahol a fizikai foglalkozásuk aránya meghaladta a 60%-ot (akkor Budapesten minden második foglalkoztatott esett ebbe a kategóriába). Noha a fizikai foglalkozásuk aránya a belső lakóövezben is több helyen meghaladta a 60%-ot (például a VII. kerület külső, illetve a VIII. és IX. kerületek középső részein), azokat nem vontuk be a vizsgálatba, mert az 1990-es évek második felétől ott nagyarányú átalakulás kezdődött, gyors népességcserével (Berényi 2012). Az így lehatárolt munkásnegyedekhez beválogattuk a fővárosi szavazóköri közül azokat, amelyek döntően oda tartoztak.

A későbbi népszámlálásokról nem rendelkezünk hasonló adatbázissal a fizikai foglalkozásuk megoszlásáról, annyi bizonyosra vehető, hogy számuk jelentősen visszaesett, térbeli eloszlásuk is feltehetően változott az elmúlt 25 évben. Az viszont nagy valószínűséggel elmondható, hogy azon városrészek közül, ahol nem volt jelentős építkezés (erről később bővebben), ott a társadalmi státusz nem változott jelentősen. Az elképzelhető, hogy olyan városrészek, amelyek 1990-ben még nem tartoztak a munkásnegyedek közé, az elmúlt évtizedekben

* Az 1990-es választást adathiány miatt nem tudtuk vizsgálni, de egyben mellőzhetőnek is tartjuk, mert azt még sok szempontból az átmenetiség jellemezte.

** A városrészekre való aggregálással lehetett elkerülni egy-egy munkásszálló adatának torzító hatását.

hasonló társadalmi miliőjű lakóhellyé váltak, bizonyosan ide tartozik több kis és nagy lakótelep. Jelen írásunkban azonban nem a munkásság lakóhelyi mobilitását, vagy az egyes városrészek pozíciójának alakulását próbáljuk meg feltárni, hanem az egykori munkásnegyedekben élők pártpreferenciájának alakulására koncentrálnak. Az 1990-es adatok alapján általunk lehatárolt munkásnegyedeket épp ezért nem bővítettük, átalakulásukat azonban igyekszünk követni.

1. táblázat. A vizsgált fővárosi szavazókörök száma, 1994–2014

Választás	Összes szavazókör	Vizsgált munkás szavazókör		
		„tiszta”	átépülő	összes
1994	1628	336	9	345
1998	1627	338	12	350
2002	1612	336	13	349
2006	1598	300	36	336
2010	1605	282	68	350
2014	1472	265	62	327

Az 1990-es évtizedben a város belső átalakulása viszonylag lassú volt, a lakásépítések száma rendkívül alacsonynak számít mind a korábbi, mind a 2000-et követő időszakhoz képest.

Az ezredfordulótól dinamikusabban bővülő lakáspiac főleg a 2000-es évek közepétől jelentősen átrajzolta a munkásnegyedek bizonyos részeit. Azokat a szavazóköröket, ahol új társasház, lakópark, esetleg új parcellázások során családi és sorházak épültek, külön kategóriába soroltuk (átépülő szavazókörök), hiszen itt a hagyományos lakónépesség mellett megjelent egy attól társadalmi-demográfiai jellemzőiket tekintve teljesen eltérő réteg (Kovács–Hegedűs 2014; Csizmady 2008). Ez a kontraszt főleg a rossz fekvésű, az ipari környezetben lévő munkásnegyedek esetében igen nagy, a legtöbb ilyen szavazókör ezekben a városrészekben található, míg a legkevesebb a szocializmus során épült lakótelepek mellett.

A munkásnegyednek tekintett városrészekben belül négy kategóriát alakítottunk ki a beépítésük és ezzel összefüggésben a társadalmi státusuk szerint. Egyrészt az 1945 előtt épült, döntően kis alapterületű és alacsony komfortfokozatú lakásállományt tartalmazó régi munkásnegyedeket különböztetjük meg az államszocializmus során felépült lakótelepektől. Utóbbiak esetén hozzá kell tenni, hogy a lakótelep-állománynak csak egy kisebb része tartozott a munkásnegyed kategóriájába 1990-ben, mert sok lakótelepen a fizikai foglalkozásuk

aránya nem érte el nemcsak az általunk meghatározott 60%-ot, de több esetben még a fővárosi átlagot, azaz az 50%-ot sem. (A lakótelepek összességében a fizikai foglalkozásuk aránya átlagos volt: 51,5%.) A régi munkásnegyedek kategóriáján belül pedig külön kezeljük a jórészt a külső kerületekben fekvő, alacsony beépítésű, döntően családi házas részeket, illetve az átmeneti övben lévő, vegyes beépítésű negyedeket. Ez utóbbiba tartoznak egyrészt a telepes építésű régi munkáskolóniák melyek szinte szegregáltan, funkciószegény ipari környezetben helyezkednek el, a lakásállományuk homogén és igen alacsony színvonalú (Gyáni 1992). E telepes részeken él a leginkább elszegényedett, deprimált népesség, és itt minimális fejlődés történt az elmúlt évtizedekben. A terület másik részét a teljesen vegyes (családi és társasházakból álló), de nem telepszerűen épített régi munkásnegyedek alkotják. Ez utóbbiak teszik ki a jelentősebb részét ennek az ipari, vegyes övnek egészen 2006-ig, amikortól erősen fogyni kezdenek az átépítések miatt. Végül külön kategóriát képeztünk a különböző átépülő negyedekből is. A továbbiakban az egyes kategóriák rövid elnevezése (lakótelep; családi házas; ipari, vegyes öv; átalakuló) alatt is e városrésztípusoknak csak a munkás jellegű területeit értjük, az ettől való eltérést külön jelezzük.

A munkásnegyedekben született eredmények az egyes választásokon

2. táblázat. A pártok szavazatarányai a munkásnegyedekben, 1994

Pártok	Szavazatarányok (%)		
	munkásnegyed	többi városrész	fővárosi átlag
Munkáspárt	2,7	2,6	2,6
MSZP	39,4	34,1	35,2
Agrárszövetség	1,6	1,8	1,8
SZDSZ	20,3	20,9	20,8
FIDESZ	6,4	6,1	6,1
Köztársaság Párt	5,2	4,6	4,7
MDF	11,0	15,9	15,0
KDNP	4,8	5,8	5,6
FKGP	6,0	4,3	4,6
MIÉP	2,6	3,8	3,6

1994-ben a párteredmények közül a legnagyobb eltérés a Magyar Szocialista Párt (MSZP) és a Magyar Demokrata Fórum (MDF) esetében van: előbbi öt százalékponttal jobban szerepelt a munkásnegyedekben, míg utóbbi ugyanilyen mértékben rosszabbul. Fővárosi átlaga

felett szerepelt a vizsgált helyeken a Független Kisgazdapárt (FKGP), átlaga alatt a Magyar Élet és Igazság Pártja (MIÉP), míg a többi pártnál az átlagos eredményeket kaptunk (+/-1 százalékpont).

3. táblázat. A pártok szavazatarányai az egyes munkásnegyed kategóriák szerint, 1994

Pártok	Szavazatarányok (%) a munkásnegyedekben				
	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas	átépülő	összes
Munkáspárt	3,0	2,7	2,4	2,6	2,7
MSZP	43,0	37,2	37,2	36,6	39,4
Agrárszövetség	1,2	2,0	1,8	1,4	1,6
SZDSZ	21,5	18,7	19,8	20,9	20,3
FIDESZ	6,5	6,7	6,1	7,0	6,4
Köztársaság Párt	5,0	4,4	5,6	5,4	5,2
MDF	9,3	13,7	11,6	11,9	11,0
KDNP	3,6	5,2	5,7	5,1	4,8
FKGP	4,4	6,2	7,0	6,7	6,0
MIÉP	2,4	3,2	2,7	2,5	2,6

A munkásnegyedeken belül az egyes kategóriákat megvizsgálva egyértelművé válik, hogy az MSZP leginkább a lakótelepeken ért el kiugró eredményt, ahol a szavazók 43%-a támogatta a pártot. Az egyértelmű szocialista bázis abban is megmutatkozik, hogy a 110 lakótelepi szavazókör közül csak egy olyan volt, ahol a párt a fővárosi átlaga alatti eredményt ért el. Ezzel szemben itt az összes jobboldali párt (MDF, FKGP, MIÉP és a Kereszténydemokrata Néppárt, KDNP) átlaga alatt szerepelt, összesítve is 20% alatti eredményt értek, amely messze elmaradt összesített fővárosi átlaguktól (29%). Ezeken a lakótelepeken az akkori liberális pártok – a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) és Fiatal Demokraták Szövetsége (Fidesz) –, ha csak kevéssel is, de átlaguk felett szerepeltek. A régi munkásnegyedekben az figyelhető meg, hogy a külső, családi házas és az ipari, vegyes övezet eredményei alig különböznek, egyedül az MDF esetében mutatható ki eltérés (az utóbbiban két százalékponttal jobb eredményt ért el). Ez a kiegyenlítettség nem meglepő, hiszen ezek a régi munkásnegyedek a lakótelepekhez képest idősebb népességgel rendelkeznek, és ekkor még jelentős státusbeli különbségről nem beszélhetünk a két övezet

között.* A régi munkásnegyedekben a szocialisták fölénye jóval kisebb, mint a lakótelepeken, a jobboldali pártok viszont rendre az utóbbiakban szerepeltek valamivel jobban. A munkásnegyedekben elért párteredményeket megvizsgáltuk egy további, kerületi metszetben. Ebből a szempontból két kerületet érdemes kiemelni, ahol az átlagtól jelentősen eltérő eredmények születtek. Az egyik a XVI. kerület (azon belül is Cinkota), ahol a kevés munkásterületen a szocialisták és szabad demokraták is átlaguk alatt, míg a kiscgazdák kiugróan jól szerepeltek. Ezzel szemben Csepelnek az a sajátossága, hogy az MSZP a régi munkásnegyedekben is hasonlóan jól szerepelt, mint a lakótelepeken (40% felett), ahogy mindegyik kategória csepeli részein az SZDSZ is egyértelműen átlag feletti eredményt ért el (23%).

Mindezek a megállapítások részben illeszkednek az 1994-ben feltárt, közvélemény-kutatásokból származó eredményekhez. Az akkori vizsgálatok mindegyikében szerepelt, hogy az MSZP bázisa két jól elkülönülő csoportból áll: a menedzserekből és magas státusú köztisztviselőkből, illetve a (fizikai) munkásokból. Szintén megjelent az, hogy a munkások között az FKGP támogatottsága is magasabb az átlagnál. Az 1994-es elemzésekben viszont országos szinten az akkor még széles szavazótáborral rendelkező SZDSZ alulreprezentáltsága, illetve az MDF átlagos támogatottsága mutatkozott meg a munkásság körében (Wiener 2008).

4. táblázat. A pártok szavazatarányai a munkásnegyedekben, 1998

Pártok	Szavazatarányok (%)		
	munkásnegyed	többi városrész	fővárosi átlag
Munkáspárt	4,3	3,8	3,9
MSZP	36,5	32,3	33,1
SZDSZ	8,9	11,5	11,0
FIDESZ	24,3	27,1	26,5
MDNP	1,8	2,7	2,6
MDF	2,3	4,0	3,7
KDNP	1,7	1,8	1,8
FKGP	12,1	7,7	8,6
MIÉP	8,1	9,0	8,8

1998-ban az alaptendenciák hasonlóak voltak, mint négy évvel

* Itt hangsúlyozni kell, hogy a külső, családi házas övbe nem a teljes külső övezet tartozik, hanem azoknak csak a főleg munkások által lakott része.

korábban. Az MSZP és az FKGP jobban szerepelt a munkásnegyedekben, mint máshol, de a különbség mértéke akkor már közel ugyanakkora volt a két párt esetében (4,2–4,4 százalékpont). A jobboldali fő ereje, akkor már a Fidesz képében ismét rosszabbul szerepelt a vizsgált területen, ahogy a kispárttá vált MDF is. 1994-hez képest újdonság, hogy az SZDSZ a visszaesésével (szavazataránya a fővárosban a felére csökkent) alulreprezentálttá vált a munkásnegyedekben.

5. táblázat. A pártok szavazatarányai az egyes munkásnegyed kategóriák szerint, 1998

Pártok	Szavazatarányok (%) a munkásnegyedekben				
	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas	átépülő	összes
Munkáspárt	5,1	3,8	3,7	4,1	4,3
MSZP	39,1	34,5	34,9	36,1	36,5
SZDSZ	9,4	9,0	8,4	10,3	8,9
FIDESZ	23,7	24,7	24,7	25,0	24,3
MDNP	1,7	2,2	1,8	1,8	1,8
MDF	2,0	2,9	2,4	2,4	2,3
KDNP	1,3	1,7	2,1	1,7	1,7
FKGP	10,6	12,0	13,4	10,6	12,1
MIÉP	7,1	9,2	8,6	8,0	8,1

A munkásnegyedeken belüli kategóriák eredményeinek szerkezetében sincs radikális változás, és inkább egyfajta kiegyenlítődés ment végbe. A kisgazdapárt már a lakótelepeken is fővárosi átlaga felett kapott szavazatokat, bár a fő bázisa továbbra is a külső, családi házas övezetben volt. A szocialistáké pedig a lakótelepeken, de ott az átlagnál nagyobb volt a visszaesés a részvételi arányban (erről később bővebben lesz szó). A Fidesz és az MDF, illetve az SZDSZ minden kategóriában a fővárosi átlaga alatt szerepelt úgy, hogy a jobboldali pártok inkább a lakótelepeken, míg a liberálisok a régi munkásnegyedekben értek el rosszabb eredményt. A vizsgált lakótelepeken kiemelhető még a baloldali Munkáspárt némi fölül-, illetve a szélsőjobboldali MIÉP alulreprezentáltsága. Az átépülő munkásnegyedeket leginkább az SZDSZ javuló szerepelése jellemzi. Ezek azok a városrészek, ahol még az 1990-es évek legelején épültek kisebb beruházásban döntően társasházak részek, környezetüktől viszont erőteljesen különböztek, azoknál messze magasabb komfortfokozatú lakásaiba fiatal középosztálybeliek költöztek, hasonlóan az 1980-as évek végén épült lakótelepekhez (Egedy 2001). Ez az átépülésnek még egy korai

fázisa, a vizsgált szavazókörökben is csak kisebb részt jelentettek ezek a területek, de már kimutatható, hogy a fiatalabb középosztálybeliek inkább a centrista pártokat, jelen esetben az SZDSZ-t preferálják. Az egyes kerületek munkásnegyedei közül ugyanaz a két városrész tért el a leginkább a többitől, mint 1994-ben. A XVI. kerületekben kiugró kiszagzda (például az ottani családi házas részen a fővárosi átlaga kétszeresét szerezte meg a párt) és átlag feletti Fidesz eredmény volt, míg a csepeliekben a szocialisták szavazataránya majdnem kétszerese lett a fiatal demokratákéénak (40%–22%). Ezenkívül a XXIII. kerület, Soroksár családi házas részein tapasztalható az a sajátosság, hogy a két legnagyobb jobboldali párt támogatottsága viszonylag közel került egymáshoz: Fidesz 21% – FKGP 16%.

Róbert Péter elemzése az 1990–1998 közötti, választások után készült közvélemény-kutatásokról osztályhatást elsősorban az MSZP szavazóinál állapított meg, azzal, hogy a párt erős munkástámogatottsága 1998-ra elenyészett. Az FKGP-t az alacsony státusú, hátrányos helyzetű „vesztesek” pártjaként határozta meg, amelynek osztályjellegét érdemes tovább vizsgálni. Az SZDSZ és Fidesz esetében a nem osztályalapú támogatottságot mutatták az adatok. Ugyanakkor a nem egyértelmű eredmények ellenére a szerző általában fontosnak tartotta az osztályszavazást, és annak további vizsgálatát, mert úgy vélte, más módszerekkel a vizsgált időszakra is kimutatható összefüggések tarthatók fel (Róbert 1999).

6. táblázat. A pártok szavazatarányai a munkásnegyedekben, 2002

Pártok	Szavazatarányok (%)		
	munkásnegyed	többi városrész	fővárosi átlag
Munkáspárt	2,1	1,7	1,8
MSZP	50,0	42,6	44,1
SZDSZ	6,8	10,3	9,6
Centrum párt	5,6	5,8	5,7
FIDESZ–MDF	29,1	32,2	31,6
FKGP	0,3	0,3	0,3
MIÉP	6,0	7,2	7,0

2002-ben a pártpaletta beszűkülésével (azon belül főleg a kiszagzda kiesésével) és a szavazatok koncentrációjával párhuzamosan nemhogy csökkentek, hanem a két korábbi választáshoz képest markánsabbá váltak az addig is meglévő különbségek baloldali, liberális és jobboldali pártok között. A vizsgált munkásnegyedekben az MSZP több mint hét százalékponttal jobban szerepelt, mint a főváros más

területein, és az ott szavazók felének támogatottságát nyerte el, míg ezzel összefüggésben a Fidesz–MDF szövetség és az SZDSZ viszont rosszabb eredményt ért el (3 és 3,5 százalékponttal).

7. táblázat. A pártok szavazatarányai az egyes munkásnegyed kategóriák szerint, 2002

Pártok	Szavazatarányok (%) a munkásnegyedekben				
	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas	átépülő	összes
Munkáspárt	2,5	1,8	1,9	2,1	2,1
MSZP	53,5	50,1	47,9	47,5	50,0
SZDSZ	6,9	7,2	6,7	8,8	6,8
Centrum párt	5,4	5,0	5,8	5,8	5,6
FIDESZ–MDF	26,3	29,1	31,0	29,1	29,1
FKGP	0,2	0,2	0,3	0,2	0,3
MIÉP	5,3	6,7	6,4	6,4	6,0

A részletesebb adatok szerint is nőttek a különbségek. A lakótelepeken egyértelmű a szocialisták fölénye, az erős és egyben kiegyensúlyozott bázist az is jelzi, hogy a párt a 111 ide sorolható szavazókör mindegyikében magasabb szavazatarányt kapott a fővárosi átlagánál (44,1%). E területen a Munkáspártot kivéve minden más párt, így a Fidesz–MDF, az SZDSZ és a MIÉP is saját fővárosi átlaga alatt teljesített. A régi munkásnegyedekben ugyanezt látjuk, ha az átlagtól való kisebb eltérésekkel is. 2002-ben a korábbinál jobban elkülönültek egymástól a külső, családi házas, illetve az ipari övezet vegyes beépítésű részei is: előbbi kategóriában közelítette meg legjobban a Fidesz–MDF a fővárosi átlagát, míg utóbbiban az MSZP 50% feletti eredményt ért el. Az átépülő városrészek jellemzője ezúttal nemcsak az SZDSZ viszonylag jobb, de a szocialisták relatív gyengébb szereplése is. A munkásnegyedek kerületi megoszlásában továbbra is a jobboldalibb XVI. kerületi szavazókörök (összesített átlag: Fidesz–MDF 33%, MIÉP 8%), és a baloldali csepeliek (összesített átlag: MSZP 53%) emelkednek ki. (A szocialisták összesítve közel 53%-ot kaptak a kőbányai munkás szavazókörökben is, de azok között nincsenek olyan családi házas típusú részek, ahol a párt egyébként gyengébben szerepelt.)

A 2002-es választások utáni közvélemény-kutatás eredményeiből szintén kiolvasható az MSZP erősödése és jobboldal gyengülése a munkásság körében, azzal a megszorítással, hogy a mérések szerint a munkajellegcsoportok szerinti osztályszavazás a korábbiaknál is kisebb szerepet játszott a választói magatartásban. Ugyanakkor az országos szintű adatok szerint a Centrum Párt fő jellemzője a fővárosiasság és az „elitjelleg” volt, és az, hogy a táborából hiányoztak a munkások (Wiener 2008). A fent bemutatott, fővároson belüli adataink

szerint viszont a Centrum igen hasonlóan szerepelt a munkásnegyedekben, illetve a főváros más részein, szemben például a szabad demokratákkal. Hozzá kell tenni, hogy nagyon nehéz mérni egy újonnan alakult és a fővárosban is csak 6%-os eredményt elérő párt szavazóbázisát.

8. táblázat. A pártok szavazatarányai a munkásnegyedekben, 2006

Pártok	Szavazatarányok (%)		
	munkásnegyed	többi városrész	fővárosi átlag
Munkáspárt	0,8	0,6	0,6
MSZP	50,9	42,0	43,8
SZDSZ	8,9	13,1	12,3
MDF	5,2	5,3	5,3
FIDESZ–KDNP	31,3	36,1	35,1
MIÉP–Jobbik	2,9	2,9	2,9

A 2006-os választásokon már nem volt akkora átrendeződés, mint az előzőn, a koncentráció minimálisan nőtt is, és a politikai centrum erősödött, míg a MIÉP visszaesésével a hagyományos szélsőjobb erőteljesen visszaesett. A fővárosban is igen gyengén szereplő MIÉP–Jobbik közös lista alig 3%-os támogatottsága mellett meglehetősen hektikus képet mutatott, a szavazatok területi eloszlása nem hasonlított sem a korábbi MIÉP, sem a későbbi Jobbik eredményeire, de ez a támogatottság amúgy is annyira alacsony, hogy nem érdemes részletesebben elemezni. Elmondható, hogy az MSZP és a Fidesz szavazataiban alig van változás, az előbbi továbbra is az egyetlen párt, amelyik a munkásnegyedekben ért el a fővárosi átlagánál messze jobb eredményt.

9. táblázat. A pártok szavazatarányai az egyes munkásnegyed kategóriák szerint, 2006

Pártok	Szavazatarányok (%) a munkásnegyedekben				
	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas	átépülő	összes
Munkáspárt	1,0	0,9	0,7	0,6	0,8
MSZP	55,6	51,6	48,7	46,8	50,9
SZDSZ	8,6	8,6	8,6	11,6	8,9
MDF	4,7	4,7	5,4	5,9	5,2
FIDESZ–KDNP	27,6	30,9	33,4	32,2	31,3
MIÉP	2,5	3,3	3,2	2,8	2,9

Noha már az előző választás is az 1990-es évek legvégétől beinduló ingatlanpiaci fellendülés idejére esett, ez a munkásnegyedeket akkor még nem igazán érintette, a beruházások az első etapban a családi házas külső övezetet és a belső lakóövet érintették. Az évtized közepére azonban a fejlődés elérte az egykori ipari övezetet, és kiterjedt a külső lakóövre is. Az átépülő negyedeket tartalmazó szavazókörok száma 2006-ra jelentősen megemelkedett: az ebbe a kategóriába sorolható választójogosultak száma több mint két és félszerese a 2002-esnek. Ennek a rendkívül vegyes lakosságú övezetnek a választói magatartása is jelentősen eltért a többi munkásnegyedtől: az ekkor a politikai centrumban elhelyezkedő SZDSZ és MDF itt érte el legjobb eredményeit. (Ezzel szemben a Fidesz a külső, családi házas részen, míg az MSZP a lakótelepeken kapta a legnagyobb támogatottságot.) Mindez elsősorban a hagyományos munkásnegyedek felbomlásának következménye, ami elsősorban a XIII. és a X. kerületeket érintette, és nem annyira népeségcseréről, mint inkább a lakosság bővüléséről van szó (szemben a belső lakóövezettel, itt nem kellett minden új ház felépítéséhez régiakat elbontani), vagyis itt a korábbi lakónépesség jelentős része megmaradt, csak a közelébe költözött egy társadalmi összetételét tekintve jelentősen különböző társadalmi réteg. Az átépülő és a hagyományos munkásnegyedek különbségéből az látszik, hogy ahol a hagyományos népességnél magasabb státusú és fiatalabb lakónépesség jelent meg, ott a centrista pártok rendre jobb eredményt értek el.

A közvélemény-kutatások akkor már nem közöltek a foglalkozási csoportok szerinti bontást, a korábbi osztályszerkezetre utaló jellemzőket a végzettségbeli különbségekkel helyettesítették. Ez kombinálva a lakóhellyel utalhat ugyan a munkásság pártpreferenciáira, de leginkább csak az derült ki belőle, hogy az MSZP az alacsony végzettségűek és a fővárosiak körében volt népszerűbb (www.median.hu; Wiener 2008).

10. táblázat. A pártok szavazatarányai a munkásnegyedekben, 2010

Pártok	Szavazatarányok (%)		
	munkásnegyed	többi városrész	fővárosi átlag
MSZP	25,4	25,3	25,3
LMP	11,3	13,2	12,8
MDF	4,1	4,8	4,7
FIDESZ–KDNP	45,4	46,6	46,3
Jobbik	13,7	10,1	10,8

A 2010-es választásokon az addigi pártszerkezet felborult, a két korábbi nagy párt egymáshoz való viszonyának átrendeződése és két új szereplő megjelenése döntően átalakította a korábbi pártpreferenciákat. Önmagában a Jobbik 11%-os fővárosi eredménye is teljesen

megváltoztatta az erőviszonyokat, de szavazatainak területi eloszlása azt mutatja, hogy a nyugat-európai új populista szélsőjobboldali pártokhoz hasonlóan a párt nagyvárosi szavazói között a munkásság, az alacsony státusúak felülreprezentáltak. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy a Jobbik jóval országos átlaga alatt szerepelt Budapesten, így a munkásnegyedekben csak relatív sikert ért, jelentősen elmaradva a két nagy párttól. Új szavazóbázisának viszont nem sok köze van a korábbi MIÉP-táborhoz, hiába van jelentős személyi és ideológiai átfedés a két párt között, választási eredményeik területi különbségei között több az eltérés, mint a hasonlóság. Korábban a jobboldali pártok közül csak az FKGP ért el jó eredményeket a munkásnegyedekben.

11. táblázat. A pártok szavazatarányai az egyes munkásnegyed kategóriák szerint, 2010

Pártok	Szavazatarányok (%) a munkásnegyedekben				
	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas	átépülő	összes
MSZP	29,6	24,4	23,8	24,4	25,4
LMP	10,3	10,6	11,0	13,3	11,3
MDF	3,5	3,6	4,1	5,0	4,1
FIDESZ–KDNP	42,6	45,5	47,1	44,7	45,4
Jobbik	14,0	15,9	13,9	12,6	13,7

A Jobbik esetében kirajzolódik a státussal való összefüggés a munkásnegyed kategóriákon belül is: az iparral vegyes átmeneti övben a legnagyobb a támogatottsága, az átépülő negyedekben pedig a legkisebb (és ezen belül is, minél jobban átépült egy negyed, annál kisebb a Jobbik-szavazók aránya). A populista szélsőjobb megjelenése, valamint az MSZP visszaesése mellett figyelemre méltó, hogy megszűnt a Fidesz korábbi egyértelmű alulreprezentáltsága a munkásnegyedekben. Azon belül továbbra is magasabb a támogatottsága a régi munkásnegyedekben, főleg a külső, családi házas részen, míg a lakótelepeken és most már az átépülő helyeken alacsonyabb. Az MSZP a korábbiakhoz hasonlóan a lakótelepeken volt a legjobb, viszont egyértelmű fordulatot jelez, hogy a párt a munkásnegyedekben csak a fővárosi átlagát érte el. Az egyre jelentősebb részt kitevő átépülő negyedekben az LMP és az MDF érte el a legjobb eredményét, a két nagy párt pedig valamivel az átlaga alatt szerepelt. Az átépülő városrészek mellett megjegyzendő, hogy a 2000-es évek végére már a többi munkásnegyed városon belüli pozíciója sem volt ugyanaz, mint korábban. A nagy lakótelepek helyzete tovább romlott, a panelfelújításoknak nincs olyan felértékelő hatása, ami a helyi társadalom összetételére hatna, így a mintánkba tartozó lakótelepekről elmondható, hogy jelentős pozícióvesztést szenved-

tek el a lakáspiacon a 20 évvel ezelőtti helyzetükhöz képest. A régi munkásnegyedek közül a vegyes beépítésű ipari területek némelyike a város legszegényebb részeit alkotja, míg a családi házas kategória heterogénebbé vált, de összességében továbbra is a külső övezet szegényebb részét alkotja.

2010-ben elsősorban a két új parlamenti párt szavazóbázisa kapcsán kerültek elő a választók társadalmi-demográfiai hátterére vonatkozó információk. A Jobbik esetében egy, a 2009-es európai parlamenti választás után, de még az országgyűlési előtt készült vizsgálat elsősorban az életkor (döntően a fiatalok), továbbá a nem (inkább a férfiak) és lakóhely (inkább kistelepülések) hatását mutatta ki a szélsőjobboddallal való szimpatizálásban, szemben például a végzettséggel vagy vagyoni helyzettel. A tanulmány szerzői egyben cáfolni kívánták azt az hipotézist, hogy „a létbizonytalanságban élő, a gazdasági válság által sújtott, a társadalom periferiájára került elkeseredett emberek” szavaztak volna a pártra (Karácsony–Róna 2010). Volt olyan mérés, amely a gazdaságilag aktívak többségét mutatta az inaktívakkal szemben (Rudas 2010). Egy, már 2010-es tavaszi felvétel elemzése szerint viszont a fiatalok és a férfiak meghatározó jelenlétén túl a Jobbik szavazói átlagos iskolai végzettségük, és „döntő többségükben leginkább a diákok, a fiatal munkanélküliek és a munkások közül kerülnek ki”, bár ennek ellenére inkább a közép-osztályba sorolják magukat, ami a kutatók szerint erős frusztrációra utalhat (Grajczjár–Tóth 2011).

A survey-ken alapuló kutatásokhoz képest a választások eredményeinek területi jellegzetességeit vizsgáló elemzések a Jobbikra adott szavazatok és a leszakadó régiók szoros összefüggését mutatták ki, mind országos (Hubai 2010), mind pedig helyi, fővárosi szinten (Szabó 2013).

12. táblázat. A pártok szavazatarányai a munkásnegyedekben, 2014

Pártok	Szavazatarányok (%)		
	munkásnegyed	többi városrész	fővárosi átlag
MSZP–Együtt–DK–PM	35,3	37,2	36,8
LMP	7,2	9,4	8,9
FIDESZ–KDNP	37,2	38,8	38,5
Jobbik	16,1	11,1	12,1
További pártok	4,2	3,6	3,7

13. táblázat. A pártok szavazatarányai az egyes munkásnegyed kategóriák szerint, 2014

Pártok	Szavazatarányok (%) a munkásnegyedekben				
	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi házas	átépülő	összes
MSZP–Együtt–DK–PM	37,6	31,6	33,7	36,1	35,3
LMP	6,3	7,2	6,8	9,3	7,2
FIDESZ–KDNP	34,4	39,6	39,1	36,7	37,2
Jobbik	17,4	16,7	16,3	13,9	16,1
További pártok	4,4	4,9	4,1	4,1	4,2

A 2014-es választáson induló pártok száma a jelentősen átalakított választási rendszer következményeként addig nem látott mértékben bővült, igaz, az újonnan létrejött pártok együttes eredménye is olyan alacsony, hogy elhanyagolható a választói magatartás vizsgálatánál. Ennél nagyobb változást hozott, hogy az MSZP több más párttal közösen indult, ami a választási térképein is nyomot hagyott. Új elem, hogy a két nagy párt összesített budapesti eredménye most először igen kiegyenlített volt, miközben a fővároson belüli különbségek így is nagyok. Ami a munkásnegyedeket illeti, az előző választáson megfigyelhető jellegzetességek tovább erősödtek: a Jobbik a régi munkásnegyedekben és a lakótelepeken érte el legjobb eredményét, míg a Fidesz a régi munkásnegyedekben, az MSZP a lakótelepeken, az LMP pedig az átépülő negyedekben. Az MSZP-nél viszont először fordult elő, hogy (közel két százalékponttal) rosszabb eredményt ért el a munkásnegyedekben, mint a főváros többi részén. Így a választási szövetségben induló párt csak a lakótelepeken tudta megelőzni a Fideszt, az átépülő részekben szinte teljesen egyformán szerepeltek, míg a régi munkásnegyedekben, és azon belül az egyre fogyó, így egyre inkább csak legrosszabb helyzetű munkáskolóniákat tartalmazó ipari, vegyes övben a legnagyobb előnye az MSZP-nél szemben (nyolc százalékpont). Vagyis a munkásnegyedekben nemcsak a populisták szélsőjobboldal térnyerése figyelhető meg, ahogyan az a nyugat-európai nagyvárosokban is lejátszódott, hanem a jobboldal vezető pártja is relatív jól szerepel, még hozzá a leginkább elszegényedő részekben. Míg utóbbit 2010-ben még magyarázni lehetett az akkori kormány elleni proteszt szavazással, 2014-re ez a lehetőség már nem áll fenn.

14. táblázat. A részvételi arányok különbsége a munkásnegyedek és a többi városrész között, 1994–2014

Választás	Munkásnegyed	Többi városrész	Különbség: munkás – többi
1994	69,6	75,5	-6,0
1998	56,6	65,6	-9,0
2002	73,0	78,8	-5,7
2006	69,3	75,6	-6,3
2010	65,3	71,0	-5,8
2014	63,5	70,1	-6,6

A szakirodalomban egyetértés mutatkozik abban, hogy a választásokon való részvétel egyik fő meghatározója a társadalmi helyzet: a státusz csökkenésével egyre kisebb a szavazói hajlandóság is. Ennek megfelelően a munkásnegyedekben a részvételi arány mindig egyértelműen alacsonyabb volt a főváros más részeihez képest, és a különbség mértéke is nagyfokú stabilitást mutat (hat százalékpont körüli értékek). Utóbbi alól csak az 1998-as választás volt kivétel, amikor a szavazók aránya az átlagosnál nagyobb mértékben esett vissza a munkásnegyedekben. Ez magyarázható lenne az 1994–1998 közötti szocialista párti kormányzással való erősebb elégedetlenséggel a munkásság körében. Ugyanakkor a későbbi MSZP-kormányzás után, a 2010-es választáson ilyen eltérés nem látható, ezért érdemes meg-
nézni a különböző munkásnegyed adatait is.

15. táblázat. A részvételi arányok különbsége az egyes munkásnegyed kategóriák között, 1994–2014

Választás	Részvételi arány (%)			Különbség (százalékpont)	
	családi ház	lakótelep	ipari, vegyes öv	családi ház – lakótelep	családi ház – ipari, vegyes öv
1994	70,8	71,0	59,4	-0,2	11,3
1998	58,8	56,0	47,0	2,8	11,8
2002	74,3	73,7	63,4	0,6	10,9
2006	71,1	68,7	59,0	2,4	12,1
2010	67,7	63,0	56,8	4,7	10,9
2014	66,4	61,1	51,0	5,2	15,4

A részadatok szintén megerősítik a részvétel státusfüggőségét: a legalacsonyabb helyzetű lakossággal rendelkező ipari, vegyes beépítésű részeken kiugróan alacsony. 2014-ben ott már a választójogosultaknak csak a fele ment el szavazni, miközben egész Budapesten több mint kétharmaduk. Ehhez képest a lakótelepes, illetve a külső, családi házas részeken a részvétel magasabb, de még mindig rendre átlag alatti volt. 1994-ben e két munkásterület ebből a szempontból még szinte azonos volt, idővel azonban egyre markánsabb különbség alakult ki a külső, családi házas részek javára, amit részben magyarázhat a lakótelepek erősödő társadalmi lecsúszása. A lakótelepeken előbb 1998-ban, majd 2002 után esett vissza a részvételi arány, így 2010–2014-re már határozott különbség alakult ki a külső, családi övezethez képest (öt százalékpontos eltérés). Miután elsősorban a munkás lakótelepeken volt az MSZP bázisa 2010 előtt, ezért a kormányzásukkal való elégedetlenség itt erőteljesebben megnyilvánulhatott a szavazástól való távolmaradással. A választási részvételt 2010-ig vizsgáló, részletes elemzés már jelezte a korábbi szocialista szavazótábor jelentős elbizonytalanodásából fakadó részbeni távolmaradását (Tardos 2011). Ugyanakkor ez a kiábrándulás az 1998-asnál nemcsak jóval nagyobb volt, de tartósabbnak is bizonyult, és a jobboldali kormányzás után sem múlt el.

Királyalmi sztrájkolók egy sztrájkján a Déli összekötő vasúti hídnál 1910-ben.
 Foto: Fortepan.hu/Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény

A pártpreferenciák jellemzői és változásai a munkásnegyedekben

16. táblázat. Egyes pártok szavazatarányainak különbsége a munkásnegyedek és a többi városrész között, 1994–2014

Párt	Választás	Munkás-negyed	Többi város-rész	Különbség: munkás – többi
MSZP	1994	39,4	34,1	5,3
MSZP	1998	36,5	32,3	4,2
MSZP	2002	50,0	42,6	7,4
MSZP	2006	50,9	42,0	8,9
MSZP	2010	25,4	25,3	0,1
MSZP*	2014	35,3	37,2	-1,9
SZDSZ	1994	20,3	20,9	-0,6
SZDSZ	1998	8,9	11,5	-2,7
SZDSZ	2002	6,8	10,3	-3,4
SZDSZ	2006	8,9	13,1	-4,2
LMP	2010	11,3	13,2	-1,9
LMP	2014	7,2	9,4	-2,2
FIDESZ	1994	6,4	6,1	0,3
FIDESZ	1998	24,3	27,1	-2,8
FIDESZ	2002	29,1	32,2	-3,1
FIDESZ**	2006	31,3	36,1	-4,8
FIDESZ**	2010	45,4	46,6	-1,2
FIDESZ**	2014	37,2	38,8	-1,6
FKGP	1994	6,0	4,3	1,7
FKGP	1998	12,1	7,7	4,3
MIÉP	1994	2,6	3,8	-1,2
MIÉP	1998	8,1	9,0	-0,9
MIÉP	2002	6,0	7,2	-1,1
MIÉP–Jobbik	2006	2,9	2,9	0,0
Jobbik	2010	13,7	10,1	3,7
Jobbik	2014	16,1	11,1	5,1

* 2014-ben: MSZP–Együtt–DK–PM–MLP választási szövetség

** 2006-tól: FIDESZ és szövetségesei

A főváros munkásnegyedeiben a választói magatartás nagy vonalakban együtt mozgott a fővárosi pártpreferenciákkal, tíz százalékpontonál nagyobb mértékben egyik párt eredménye sem tér el a fővárosi átlagtól 1994 és 2014 között. Ez részben abból is következik, hogy az általunk vizsgált, a szavazókörök együtödét magában foglaló negyedek heterogének, de a további bontás is azt mutatja, hogy még a leghomogénebbnek tekinthető egységekben sem találunk az átlagtól gyökeresen eltérő pártpreferenciákat.

A pártpreferenciák elmúlt 20 éves történetéből három időszak rajzolódik ki. Az 1990-es években a szocialisták és a kisgazdák voltak felülreprezentáltak a munkásnegyedekben élők körében az igen széles pártpalettáról. Már ekkor megmutatkozott, hogy az MSZP a lakótelepeken, míg a jobboldali populista pártként viselkedő FKGP a külső, családi házas építésű régi munkásnegyedekben ért el jobb eredményeket. Míg az 1994-es választáson a liberális pártok esetében nem volt eltérés a munkásnegyedeken belüli és a fővárosi átlaguk között, ez már 1998-ra jelentősen megváltozott, és innentől a liberális párt, azaz az SZDSZ rendre rosszabb eredményt ért el a munkásnegyedekben. A 2002–2006-os évek választásainak két fő jellemzője, hogy a munkásnegyedekben szinte csak az MSZP felülreprezentált. A kisgazdák és a munkáspártiak lenullázódásával nem maradt olyan párt sem a jobboldalon, sem a balszélen, amelyik ott eredményesebben szerepelt volna. 2006-ra a politikai centrumban lévő MDF és SZDSZ alulreprezentált volt a munkásnegyedekben, a MIÉP–Jobbik közös lista pedig gyenge eredménye mellett nem mutatott semmilyen jellegzetességet ebből a szempontból. A 2010 utáni választási eredmények gyökeres változást mutatnak a korábbiakhoz képest. Az MSZP igen erőteljesen veszített a népszerűségéből a munkásnegyedekben, ezzel összefüggésben a Jobbik, hasonlóan a korábbi kisgazdapárthoz, a munkásnegyedekben érte el a legjobb eredményeit. Ezen túlmenően egyre inkább szűnni látszik a nagy jobboldali párt, a Fidesz elutasíttósága a munkásnegyedekben, ami ugyan nemzetközi összehasonlításban szokatlan, de erre a kormánypárt egyes intézkedései, de főleg az ezekre épülő retorika részben magyarázatot ad. Ugyanakkor fontos jelezni, hogy mindez csökkenő szavazói részvétel mellett ment végbe Budapesten. Ami viszont a korábbi időszakokkal folytonosságot mutat, az a politikai középnek, azaz az utolsó időszakban az MDF-nek és az LMP-nek az alulreprezentáltsága a munkásnegyedekben.

Az átalakulás nem pusztán a pártok támogatottságában bekövetkező változások, de a vizsgált terület átalakulásának is következménye. Az általunk lehatárolt munkásnegyedek továbbra is a főváros alacsonyabb státusú csoportjai által lakott városrészek, azzal együtt, hogy szegénynegyedek a főváros más területein is megtalálhatóak, a belső bérházas lakóövekben ugyanúgy, mint a nagy lakótelepeken. Húsz év alatt azonban a vizsgált terület jelentős átalakuláson ment át, hiszen

míg az 1990-es évek elején csak viszonylag kevés új épület ékelődött a munkásnegyedekbe, a 2000-es évek közepére ezek száma megsokszorozódott, és a vizsgált városrészek közül egyik-másik jelentősen átalakult. (Ezek közül is leginkább Angyalföld, ahol 2014-re már két és félszer annyi átépült munkásnegyedet tartalmazó szavazókör lett, mint csak régi épületeket tartalmazó). A munkásság nem csak létszámában csappant meg a dezindustrializáció következményeként, de a hagyományos munkásnegyedek is széttöredezték a lakáspiaci felfutás következtében. A lakáspiaci változások azokat a városrészeket is érintették, ahol nem épültek új lakások, ezek egyre hátrébb sorolódtak a lakásosztályok között. A nagy panellakótelepek a kilencvenes években még a fiatalabb középrétegek lakónegyedei voltak, mára azonban több közülük egyre inkább az előregedő népességű, lecsúszó társadalmi osztályok lakóhelye lett. Érdekes egy pillantást vetni a pártpreferenciák alakulására, hogy a városövezet fizikai átalakulása milyen mértékben módosíthatta azt. Az 1994–2002 közötti választások során viszonylag kevés olyan szavazókör volt (tíz körüli), amit átépülőnek lehetett tekinteni, de már itt is megfigyelhetők a pártpreferenciák sajátosságai. Az SZDSZ és az első két választáson még a Fidesz ért el jobb eredményt itt, mint a régi munkásnegyedekben, az MSZP pedig csak 1998-ban, még ha a különbségek meglehetősen kicsik is voltak. 2006-tól az átépülő szavazókörök száma megsokszorozódott, és ezzel együtt a különbségek is markánsabbak lettek, elsősorban a centrista pártoknál: a liberálisok és később a zöldek esetében volt ez a leginkább nyilvánvaló, de az ekkor már mérsékelt jobboldali pozíciót elfoglaló MDF-re is igaz. Az MSZP 2006-ban még a régi munkásnegyedekben ért el jobb eredményt, viszont 2010-től már az átépülő részekben kapott arányaiban több szavazatot. Ezzel szemben az átalakulás nélküli, régi munkásnegyedekben a Jobbik és a Fidesz ér el jobb eredményeket.

Vizsgálatunkban részletes képet próbáltunk nyújtani Budapest egy sajátos területének választói magatartásáról. A kapott eredményeink megerősítik azt a hipotézisünket, hogy a társadalmi státusz hatással van nemcsak a részvételi hajlandóságra, de a pártválasztásra is. Mindezek a területi eredményeken alapuló elemzések nyilvánvalóan csak részben adnak magyarázatot a választói magatartás mögöttes tényezőire, a választók foglalkozási helyzete és pártpreferenciája közötti összefüggésekre, de jó kiindulópontul szolgálhatnak további, más módszertanú kutatásokhoz.

- Becker, Frans – Curperus, René 2010: *Politics in a fragmented society. The 2010 elections in Netherlands*. International Policy Analysis, Friedrich Ebert Stiftung.
- Berényi B. Eszter 2012: *Hanyatlás és megújulás Budapest belvárosában*. Budapest, Új Tudós Kiadó.
- Bibes, Geneviève – Alix, Christine 1963: Les élections législatives italiennes d'avril 1963. *Revue française de science politique*, vol. 13. no. 4. 911–950.
- Csizmady Adrienne 2008: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Budapest, Új Mandátum.
- Dalton, Russel L. 2006: *Citizen politics in Western democracies public opinion and political parties in the United States, Great Britain, West Germany and France*. Chatham, NJ, Chatham House.
- Egedy Tamás 2001: A lakótelepek társadalmi környezetének átalakulása a rendszerváltozás után. *Földrajzi Értesítő*, vol. 50. no. 1–4. 271–283.
- Gracjzár István – Tóth András 2011: Válság, radikalizálódás és az újjászületés ígérete: a Jobbik útja a parlamentbe. In Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 57–92.
- Gyáni Gábor 1992: *Bérkaszánya és nyomortelep: a budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, Magvető.
- Hubai László 2010: A demokrácia főpróbája – 1945. In Feitl István – Ignác Károly (szerk.): *Önkormányzati választások Budapesten, 1867–2010*. Budapest, Napvilág Kiadó, 152–169.
- Hubai László 2011: A 2010. évi országgyűlési választások politikai földrajza. In Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2010-ről*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány. Digitális évkönyv.
- Ignác Károly 2013: *Budapest választ. Parlamenti és törvényhatósági választások a fővárosban, 1920–1945*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Karácsony Gergely – Róna Dániel 2010: A Jobbik titka. A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, XIX/1. 94–125.
- Kovács Zoltán – Hegedűs Gábor 2014: Gated communities as new forms of segregation in post-socialist Budapest. *Cities*, vol. 36, no. 1. 200–209.
- Lipset, Seymour Martin – Rokkan, Stein 1967: *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives*. New York, The Free Press.
- Lubbers, Marcel – Gijsberts, Mérov – Scheepers Peer 2002: Extreme right-wing voting in Western Europe. *European Journal of Political Research*, vol. 41. 345–378.
- McAllister, Iain – Johnston, Ron J. – Pattie, Charles J. – Tunstall, Helena – Dorling, Danny F. L. – Rossiter, David J. 2001: Class dealignment and the neighborhood effect: Miller revisited. *British Journal of Political Science*, vol. 31. 41–59.
- Miller, W. L. 1978: Social Class and Party Choice in England: A New Analysis. *British Journal of Political Science*, vol. 8. 257–284.
- Oesch, Daniel 2008: Explaining workers' support for right-wing populist parties in Western Europe: Evidence from Austria, Belgium, France, Norway and Switzerland. *International Political Science Review*, vol. 29. no. 3. 349–373.

- Platone, François 1977: Les structures du vote de gauche à Paris. *Revue française de science politique*, vol. 27. no. 6. 820–847.
- Rudas Tamás 2010: A Jobbik törzsszavazóiról. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Ríport, 2010*. Budapest, Társi, 512–526.
- Taggart, Paul 1995: New populist parties in Western Europe. *West European Politics*. vol. 18. no. 1. 34–51.
- Tardos Róbert 2011: Konszolidált szavazóközönség eróziós tendenciákkal. A 2010-es választások a részvételi aktivitás és szavazói motívumok fényében. In Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 273–374.
- Turkington, R. – van Kempen, R. – Wassenberg, F. (eds.) (2004): *High-rise housing in Europe. Current trends and future prospects*. Delft, Delft University Press.
- <http://bpvalaszt.hu>
www.median.hu

...a múltat végképp eltörölni...

A jobboldali politika szimbolikus térfoglalása Budapesten: Utcák – terek – szobrok

*„Szobrokat, feliratokat, emléktáblákat, utcaneveket – mindent, ami fényt vethetett volna a múltra, szisztematikusan cserélgettek.”
Orwell: 1984*

A szimbolikus térfoglalás logikájának megfelelően a Fidesz (és a továbbiakban külön nem jelzett csatolt részei) egyértelmű jelzésekkel igyekszik kijelölni territóriumát – nem csupán a villanyoszlopok, bokrok, vagy akár az Országház virtuális körbepisiléséről van itt szó, hanem egyfajta szellemi gyarmatosításról is. A reklámpsziológiából és a kommunikációelméletből a Fidesz politikacsinálói leginkább azt tanulták meg, hogy a folyamatosan ismételt információk rögzülnek, és a befogadó előbb-utóbb saját véleményének tekinti azokat. A tér elnevezésének mindig volt egyfajta szómágia-aspektusa, és valamilyen szinten minden politikai rendszer élt is ezzel a lehetőséggel. Így számos közterület kapott új nevet 1945 után, sokat neveztek át 1956-ot követően, illetve a rendszerváltás idején: mindez természetes folyamat, hiszen ezek az időszakok jelentős átalakulást hoztak, rezsimeket és korszakokat váltottak. A Fidesz, mikor különös vehemenciával veti bele magát az át-, vissza- és újrakeresztelésekbe, éppen azt kívánja jelezni, hogy hatalomra kerülése sokkal több, jelentőségesebb egy szimpla kormányváltásnál – forradalom, amely új, forradalmi időszámítást kíván.

Ez azonban messze nem elegendő. A Fidesz olyan koherens mítoszrendszert kíván kidolgozni, amely nem csupán visszamenőlegesen igazolja, hogy ő a hatalom egyetlen lehetséges letéteményese (és egyben Magyarország „utolsó esélye”, illetve egy új történelem kezdete), de egyben olyan szerves társadalmi alakulatként láttatja magát, amely felé a „nemzet” hosszú történelme mindvégig vezetett: beteljesülés, amely igazolja a millenáris várakozásokat. Ebben a mítoszrendszerben nincs helye az árnyalatoknak – a moralitásjátékok örök szabálya szerint a drámának két szereplője van, a mindenkori

Jó és a mindenkori Rossz. Márpedig a Rossz csupán kitérő, mellékvágány lehet abban a fejlődéssémában, ahol Vitéz László palacsintasütőjével végül mindig kupánvágja az Ördögöt. Ám ami egy vásári komédiában vicces, sőt egyfajta – bár kétségkívül egyszerű, de jóleső – katarzist biztosít, az nemzeti ideológiaként (eleve olyan nemzetet feltételezve, amelynek külön ideológiára van szüksége) már szárnalmas és ijesztő is egyben. A Fidesz által felkínált történelemmodell a sztálinista történetírás legrosszabb, legsematikusabb produktumait idézi; csupán a szereplők értékelése változik meg, a szereposztás változatlan marad (sőt, a sztálinizmus sematikus kliséi, ha hazug módon is, de egyfajta progresszivitásra törekedtek – szemben azzal a retrográd fideszi világgéppel, amely Dózsa helyére Werbőczyt állítaná – amint annak „ideológiai” alapvetését már meg is fogalmazták az MR1-en tapolylucskai és kükemezei (sic!) Bánó Attila „történelemfeltáró” (sic!) újságíró és dr. Bethlen István gróf úr (sic!) arról értekeztek 2012. április 21-én a vidáman gazsuláló közszolgálat műsorvezető hölgygel, hogy Dózsa a magyar történelem egyik legnegatívabb figurája, szégyen, hogy utcák stb. vannak róla elnevezve. Dózsat csak a kommunisták „emelték be” a történelembe, 1952-ben (akik kükemezei úrral és a gróf úrral ellentétben ezek szerint legalább Ady Endre hírét hallották már...).

A múlt orwelli–orbáni elbirtoklásának alapja az a feltételezés, hogy a múlt *birtokolható*. A szimbolikus térfoglalás ennek a birtoklásnak a kifejezése. A tér átnevezésével, az utcák, intézmények nevének megváltoztatásával, szobrok eltüntetésével nem csupán az a kormányzat célja, hogy elterelje a figyelmet az ezeknél fontosabb problémákról, hanem az is, hogy sajátos legitimációt teremtsen magának e problémák tetszése szerinti kezeléséhez. Hiszen ezeket a problémákat, úgymond, éppen az a Rossz rendszer, az a „nemzetére rárontó” ideológia szülte, amely – ha az ifjú kereszténydemokraták feljelentőoldalán kigyűjtött utcanéveket nézzük – Marx és Engels 1848-as Kiáltványától Frankel Leó Általános Munkásegyletén keresztül egészen a Bajnai-kormány legutolsó napjáig tartott. Hiszen a baloldal (e szép, tág történeti kategória), amint tudjuk, ha tehette, mindig rárontott a nemzetre, és a haza nem lehet ellenzékben.

„A nemzetközi szocializmus semmivel sem különb, mint a nemzeti szocializmus” – szögezte le az utcanévekről folytatott egyoldalú viták során Csöbör Katalin Fidesz-képviselő. Ez a megállapítás kétszeresen is összemos olyan történelmi jelenségeket, amelyeket csak úgy lehet egy szintre helyezni, ha történelmet (legalábbis tudományként) teljesen figyelmen kívül hagyjuk. Egyrészt a „nemzetközi szocializmusnak” legfeljebb annyi köze van a „nemzeti szocializmus”-hoz, hogy mindkettő a kapitalizmus válságainak terméke. Míg azonban a „nemzetközi szocializmus” hosszú története az emberi emancipáció egyetemes igényének szellemében kívánta meghaladni a kapitalizmust (majd utóbb részben

már csupán annak válságait), addig a „nemzeti szocializmus” éppen a kapitalizmus legszörnyűbb vonásainak ad absurdum való fokozását jelentette – és saját „forradalmiságát” büszkén éppen abban találta meg, hogy ellenforradalmat hirdetett minden baloldalisággal és nemzetköziséggel szemben.

A másik összemosás maga a „nemzetközi szocializmus”: a Fidesz történelemkomédiájában ez alá a címszó alá gyűlik minden, Marxtól Tony Blairig, a svéd jóléti államtól Pol Pot kambodzsai rémuralmaig, Lenintől Sztálinig, Kádártól a mai antiglobalista mozgalmakig. „Nem külön” a náciknál a XIX. és a XX. század gondolkodóinak, művészeinek, tudósainak hosszú sora (sőt vélhetőleg többsége), az a rengetegféle mozgalom, párt, irányzat, szakszervezet és ideológia, amelyek – sokszor egymással is harcolva – a „nemzetközi szocializmus” gyűjtőfogalma alatt összefoglalhatóak, megítélhetőek. Mindez a nagyívű, de kisztíli ügyeskedés pedig elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a kormányzat visszamenőlegesen megbélyegezze politikai ellenzékét – ami a történelem teljes trónfosztásának és a mitológia megkoronázásának aktusához viszonyítva mindenképpen szerény eredménynek tűnik.

...rabszolgahad, indulj velünk...

A történelmi darab színpadra állításához természetesen meg kell teremteni a körülményeket. A kormányzat szemmel láthatóan a történelmet, illetve a történetpolitikát túl fontos dolognak tekinti ahhoz, hogy a történészekre bízsa. A tőle független történettudományi műhelyek szétverésével és ellehetetlenítésével, a történettudomány terrorházasításával párhuzamosan a hivatalosság pecsétjét üti a leghátborzongatóbb tévhitekre, áltörténelmi okoskodásokra, fél- és teljesen légből kapott információkra. A kialakuló kavalkád persze óhatatlanul azt sugallja, hogy történettudomány lényegében nincs is, a történelemhez végső soron mindenki ért, hiszen az tetszés szerint alakítható. Így hiteltelenítve a történészszakmát és elébe vágva a kukacoskodó tudományos érveknek, a kormányzat politikusai egy engedelmes, alakítható közvéleményt igyekeznek kialakítani, amely – kellő sulykolás után (lásd az új közoktatási koncepciót) – készséggel elfogadja, hogy „Óceánia mindig is Keletázsia ellen viselt háborút”. Ezáltal az új történetmitosz akár a nemzet kollektív alkotásának is tűnhet – hiszen népszerű hiedelmeket olvaszt magába –, ám mégis koherens propagandamodell (tekintve, hogy csupán a neki megfelelő hiedelmekre épít, amelyek eredetileg maguk is többnyire propagandaalkotások voltak). Olyan felülről konstruált történelemkép alakul ki, amely beszabályozott díszletként szolgálhat a kormányzati cselekvés drámájához. Erre valók az egyre szaporodó, az állampárti történet-

kép kidolgozására, népszerűsítésére szolgáló intézetek, amelyek egyben szaktudományos lepelbe is burkolják a régi-új történelmet. A séma adott: az „alulról jövő, helyi kezdeményezésektől”, az amatőr történészek kvázi „civil” szervezetein át a hivatalos történettudomány szféráiig teljes a lefedettség, az egyetemek történelem szakjai ontják a friss munkaerőt; közben pedig minden lehetséges eszközzel folyik a meglévő történettudományi műhelyek felszámolása, ellehetetlenítése. A szakmai párbeszéd – miként a politikai, társadalmi, kulturális stb. diskurzusok is – hatalmi monológgá válik.

A szimbolikus térfoglalás aktusaiba a kormányzat nem tűr beleszólást. Nem csupán a szakmai érveket hagyja figyelmen kívül (a ferihegyi repülőtér vagy az Új Színház esete azt mutatja, hogy nem csak a történészek érvei számítanak nem létezőnek), hanem kellemetlennek tartja az önkormányzatok, az érintett emberek véleményét is. Az önkormányzatok – amint ezt Baranyai Zsolt, a „kommunista utcanévek” feljelentésére szolgáló honlap szerkesztője elmondta – maguktól nem hajlandók átnevezni az inkriminált utcákat, hozzáállásukat – Martfű példáját idézve – „cinizmus, pesszimizmus és közöny” jellemzi. Világos tehát, hogy ez esetben a kormány intézkedésére van szükség – akárcsak akkor, mikor elvették az önkormányzatoktól a jogot, hogy eldöntsék, asszisztálnak-e a kormány történetmitológiai színjátékához, és kiírják-e „rovásul” is a település nevét a helységnévtáblákra.

Az emberek ugyanis hajlamosak kényelmi szempontokat figyelembe venni, netán megszokásból ragaszkodni olyan utcanévekhez, amelyeknek nem lehet helye a nemzeti térben, és ennek megfelelően döntésük esetleg nem lesz „megfelelő”. „A demokráciában minden lassabban és nehezebben megy” – panaszkolta fel Csöbör Katalin a KDNP 2011. november 9-i sajtótájékoztatóján (háta mögött a „Több fényt!” felirattal). Nem meglepő ezután, hogy a kormányzat nem kíván a kérdésben mindenféle demokratikus huzavonát. Az állampolgári aktivitás kimerül az utcanévek feljelentésében – vagy éppen a rovásírásos helységnévtábla „kezdeményezésében” – az intézkedés pedig már a kormányzati tisztviselőkre hárul; ahogyan a történelem feldolgozása és értelmezése immár nem a történészek feladata – hiszen ők szakmai szűklátókörűségük miatt netán nem látják meg az államrezon magasabb szempontjait – úgy a helyi lakosok sem dönthetnek szűkebb környezetük elnevezéséről. A jövőre nézve pedig a felülről vezérelt ideológiai oktatással igyekszik bebiztosítani magát a kurzus, egy olyan iskolarendszerben, ahol nem csupán az eltérő nézeteknek nem lesz helyük, de valójában fel sem merülhet az, hogy létezhetnek ilyenek is. A világ kerek és egész, a Nemzeti Együttműködés falanszterében „örökös tavasz pompájában élnek”. Kétségkívül mélyen hisznek a tudatlanság erejében.

...s minden leszünk...

Az új, alaptörvényes történetmitológia szerint 1944 és 2010 között egy fekete lyuk terpeszkedik a magyar történelemben. „1945 után a kommunisták szinte mindent leromboltak, amit évszázadok alatt építettünk” – vázolja a helyzetet Csöbör Katalin. Tekintsünk el most a nagyvonalú általános alanytól, és attól is, hogy hová torkolt 1944-ben ez a több évszázados építkezés. „Kétségtelen” ugyanis, hogy Magyarország 1944 elején remek hely volt – még a Kossuth tér is őrizte Károlyi- és József Attila-mentes szakrális integritását. Feltételezhetjük, hogy a múlt, amelynek úgy kellett lennie (sajnos a nyelv nemigen hajlandó alkalmazkodni a Fidesz retrospektív megfeleltetéséhez) csupa pozitív dolgot tartalmazott: jól fűtött elemi iskolákat, acélos búzamezőket, toleráns, boldog és rendszerető magyarokat. Minden egyéb csak a „nemzetközi szocializmus” tördőfése volt, Trianon és a másfél millió koldus, a zsidótörvények és a háború – akárcsak a háború utáni újjáépítés, és minden, egészen az új kurzus hatalomra lépéséig.

De még mindig ott vannak azok a fránya „kommunista” utcanevék! „A kormánypárti politikusok több mint ezer ilyen utcanévre bukkantak az IKSZ zsakutca.iksz.net honlapja segítségével” – hirdeti maga az (azóta okafoggyottá vált és megszűnt) honlap, jelezve, hogy a komoly munka dacára még nagy kihívások állnak a szimbolikus térfoglalás előtt. Némi zavart jelenthet azonban, hogy a 2012. évi CLXVII. (sarkalatos) törvény a XX. századi „totalitárius rendszerekhez” köthető elnevezések megváltozását írja elő. Vagyis a történetmítosz kovácsolóinak egyértelműen meg kell határozniuk, hogy mi is tekinthető „totalitárius rendszernek”, illetve mi nem az. A találó nevű „Zsákutca” honlapon (amelyet a nehézkes nevű Ifjúsági Kereszténydemokrata Szövetség működtet, amely előrelátó módon nem a nyelvi helyesebb Kereszténydemokrata Ifjúsági Szövetség – KISZ – nevet vette fel) kizárólag baloldali, szociáldemokrata, kommunista személyek szerepeltek – illetve olyan dátumok, elnevezések, amelyek, úgymond, ide köthetőek.

Persze rögtön gondot okoz a számos Felszabadulás utca, hiszen elég nehezen hihető, hogy 1945-ben csupán a kommunisták szabadultak volna fel a náci-nyilas rémuralom alól. Erősen kétséges még, hogy Marx, Engels, Frankel Leó és kortársaik miként köthetőek a „XX. századi totalitárius rendszerekhez” – de e szerint a logika szerint meggondolandó lenne a „piros zászlókról” verselő Petőfiről elnevezett utcák átnevezése is (ami mégiscsak komolyabb léptékű munka lenne). Adyról nem is beszélve, meg persze József Attila, ajjaj (igen, írt egy bűnrössz irredenta verset is 17 évesen, iskolai dolgozatként, ezt azért a javára válik). Felmerül a kérdés, hogy az antifasiszta ellenállás mártírja, Ságvári Endre, aki hatéves volt a tanácsköztársaság (az egyik állítólagos „XX. századi totalitárius rendszer”) idején, és csak 1940-ben

Sakkozó munkások sztrájk idején a Soroksári úti Fegyvergyárban.
Foto: Fortepan.hu/Ferencvárosi Helytörténeti Gyűjtemény

lett a kommunista párt tagja – ebben ekkor vélhetőleg nem a gyors karrier lehetősége motiválta – vajon mennyiben felelős a „totalitarizmusért”? Lehetséges, hogy éppen antifasizmusa lenne a bűne? Vagy mi van a szociáldemokrata Somogyi Bélával és Bacsó Bélával, akiket Horthy különítményesei éppen azért gyilkoltak meg bestiálisan, amit ma „oknyomozó újságírásnak” nevezünk? És ha már totalitarizmus (bár nehéz elképzelni, hogy a Fidesz ideológjai reggelenként még a vécén ülve is Hannah Arendtet olvasnak), akkor mi lesz a Hitler-rajongó fűzfapoétával, Wass Alberttel, és várható-e Bayer Zsolt akasztgatós kedvencének, Prónay Pálnak vagy Héjjas Ivánnak az utcanevesítése? Milyen múlt lesz most éppen? Mindegy is. A Nemzeti Egyetértés örökös, jánosvitézi tavaszában totális, emancipációellenes *visszájára fordítva* ugyan, de a régi üzenetet közvetíti felénk: „A múltat végképp eltörölni” – adják ki az ukázt, és egyben rámutatnak, hol is a mi helyünk e zsákutcás történelemben: „rabszolgahad, indulj velünk!”

Mindenestre a fideszi történetmitológia totalitarizmusképét árnyalja, hogy nem merült fel az újonnan elnevezett Wass Albert utcák, Horthy utcák stb. átnevezése. Ezek szerint a „totalitárius” szó még a nyilasokra sem alkalmazható, tekintve Wass Albert manifeszt hungarizmusát, de ráhúzható, sőt ráhúzendó mindenre, ami bármiféle módon kötődik a baloldalhoz. Sőt, nem is kell baloldalinak lennie, elég, ha antifasiszta: Dombóváron arra hivatkozva vették el (ekkor még helyi rendelettel) a lakosság jogát az utcanévek megváltoztatásával kapcsolatos döntésekben való részvételtől, hogy 2004-ben nem szavazták meg a Bajcsy-Zsilinszky utca Horthy utcára való átnevezését. A nacionalista Bajcsy-Zsilinszky Endre tehát nyilván szintén náciellenessége miatt vált nemkívánatossá – legalábbis annak a totális modellnek a szempontjából, amelyet a kurzus a totalitárius rendszerek tekintetében felállít, és amelyben – ha jól értjük az utcanév-változtatások üzenetét – a Kádár-rendszer például totalitáriusabb a nyilas rémuralomnál, és az első demokratikus magyar köztársaság is inkább önkényuralmi, mint az 1919 augusztusától vérengző, magát büszkén ellenforradalminak nevező fehérterror.

Külön érdekesség, hogy a Fidesz – illetve az utcanévfrontra kivezényelt ideológiai különítmény, a „fiatalságát” minden megnyilvánulásában kínos erőltetettséggel hangsúlyozó kereszténydemokrata ifjúgárda (a rendszerváltás után felnőtté vált nemzedék számára elfogadhatatlan, hogy bármelyik település utcáin „a hazánkat és a világ szerencsétlenebbik felét romlásba taszító, fejlődésünket évtizedekre visszavetítő kommunista diktatúra emlékét őrző nevekkel találkozhasunk” – nyilatkozta Stágel Bence) – a pusztá feljelentgetésen kívül mennyire nem bízott meg a helyi lakosság aktivitásában, amennyiben saját életének tereiről kellett döntenie. A listázás (egy sajátos történeti tablóként is felfogható feketelista) előzetes előkészítésében közreműködhetek a „feljelentők”, a döntésekben már nem. Ez persze nem

is meglepő annak fényében, hogy az ország háromezernél is több településéről a Zsákutca működtetői szerint „több száz” bejelentés futott be. Bár az IKSZ ezt komoly sikernek állította be, kétségkívül igen csekély házimesteri hajlandóságra utal. Az utcanevek átnevezése nemcsak népszerű intézkedés nem volt, de jelentős tömegeket sem mozgató meg.

A szakmaiság látszatát az MTA erre kijelölt bizottsága volt hivatott megadni (cseppet sem irigylésre méltó feladat), amely a törvény által megszabott határok között végezte el sokszor arcpirító feladatát. Nem is igazán az elutasító határozatok voltak megdöbbenetűek, azokat a törvény szövegének ismeretében borítékolni lehetett. De egészen ijesztően hangzik a XXI. század első évtizedének közepén a következő szűkszávú verdikt: „József Attila: használható”. Óvodától egyetemig.

Az átnevezések, és általában a történetmítoszi jellegű térfoglalás és -kiszorítás kitüntetett helyei közül természetesen Budapest a leginkább kiemelt fontosságú. Ebből a szempontból – a régi urbánus-népies ellentétek sajátos új változataként – valahol még az is számít, hogy a várost einstandoló figurák jó része nem rendelkezik budapesti gyökerekkel, még felszínesen sem befolyásolja őket a sajátos budapesti téremlékezet. (Bizonyos személyes megnyilvánulások, főleg a miniszterelnök részéről, még sajátos főváros-ellenességre, a Horthy-féle „bűnös város” koncepció mély átérzésére is utalnak.) De persze nem ez a legfőbb szempont. A legfőbb szempont, szokás szerint az üzlet (a korrupció eufemisztikus neve), és a politikai hatalom önjáró önkényessége. Illetve a kettő állandó interakciója.

Az utcanevek megváltoztatása önmagában nem jelentős tétel: az Átlátszó közérdekű adatigénylésére érkezett (szokás szerint meglehetősen vonakodó) válasz szerint 2010 októbere és 2013 májusa között 12,5 millió forint közpénz ment el erre a célra. Ha azonban a dolgot egészében nézzük, akkor az utcanevek megváltoztatása csak az általános szimbolikus térfoglalás apró része: a Kossuth tér átalakítása, a budapesti parkok megregulázása, a számtalan szobor, emlékmű, emléktábla, de még az olyan nagyléptékű tervek is, mint a kisemberi-proletár Budapest hagyományos rekreációs területeinek, a Városligetnek, a Római-partnak, a Normafának, a Népligetnek, az Orczy-kertnek és számos kisebb területnek a teljes átformálása, kisajátítása és megregulázása – mindez együtt már elképesztő összegekbe kerül.

Fontos ismét leszögezni: ezek egyáltalán nem népszerű intézkedések. A lakosság „széles tömegei” (akár a politikai szimpátiákon is átnyúlva) elutasítják, rossz szemmel nézik az átnevezéseket. A Policy Solutions 2011. júniusi felmérése szerint a budapestiek többsége valamennyi átnevezést elutasította. Különösen nagy volt a Moszkva tér átnevezése (ami az új magyar külpolitikai orientáció fényében pikánsnak is nevezhető feszültségeket szült Oroszországgal) miatti elégedetlenség: a mindössze 35 százaléknyi támogató mellett a bu-

dapestiek 62 százaléka nem értett vele egyet. Komoly ellenérzéseket szült a Köztársaság tér nehezen indokolható átnevezése (amely az ország hivatalos átnevezésével együtt értelmezhető politikai üzenet); de sajátos értékorientációs fordulat volt a Roosevelttér nevének megváltoztatása is, ami miatt egyébként az egykori elnök unokája levélben fejezte ki csalódottságát Tarlós István főpolgármesternél. Más jellegű, már-már komédiába hajló közfigyelmet keltett az Elvis Presley tér váratlan megjelenése a Margit-híd tövében: ezt – az Elvis 1956-os „kiállításáról” szóló kínos magyarázatok dacára – semmi más nem indokolta, mint a főpolgármester személyes zenei preferenciái – rávilágítva arra az országos tendenciára, hogy állami és önkormányzati vezetők sokszor sajátos feudális tulajdonukként tekintenek a közterületekre. A közhatalomnak is lehetnek magánügyei, ugye. De fontos üzenet volt a Ferihegyi Repülőtér oktrojált átnevezése is – a döntéshez automatikusan nem gázsuláló Földrajzinév-bizottságot lényegében feloszlatták, és a hasonló problémák megelőzése érdekében kormányrendeletet hoztak arról, hogy a jövőben a kormány dönthet a hivatalos földrajzi nevek megváltoztatásáról. Ahogy a történelem nem a történészekre tartozik, úgy a nyelvészek és geográfusok is hajlamosak a magasabb politikai és nemzeti szempontokat figyelmen kívül hagyva elbábelődni a részletekkel. A bizottságot felügyelő Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium közleményében nem is próbálta leplezni a probléma lényegét: „Mivel a 25 fős Földrajzinév-bizottság 17 tagját minisztériumok delegálják, elvárható lett volna, hogy a jelen lévő kormánytisztviselők támogassák a kormány kinyilvánított és egyértelmű kérését”. Ez a történet is meglehetősen egyértelmű állásfoglalásra (és a pesti humor burjánzására, lásd „Nemgyurcsányi Repülőtér” és társai) készítette a fővárosiakat.

Az átnevezések népszerűtlenségével természetesen a főváros vezetése is tisztában volt. Ezt mutatja az is, hogy a Fővárosi Közgyűlés 2013 szeptemberében úgy döntött, az önkormányzati választásokig tartó egy évben nem lesznek újabb átnevezések. Ugyanakkor fontos látni az üzenet sajátos diszkrepanciáját: tudjuk, hogy nem tetszik, hogy rólatok döntünk nélkületek; de megteesszük, mert megtehetjük. A döntések – a szimbolikusak csakúgy, mint a húsbavágóak – nem az állampolgárok kompetenciája. A hatalom tőlük elkülönült, elidegenített szféra, amelyet sajátos érdekei mozgatnak, és ebbe alapvetően nem tűr beleszólást.

...ez a harc lesz a végső?

A fideszi történetmitológia önmagában hordja saját bukását. Elsődlegesen azt, hogy nem rendelkezik azzal az információmonopóliummal, amely egy totális (sőt totalitárius) történeti kép rögzítéséhez szüksé-

A Ganz és Társa hajógyár munkásai 1902-ben.

Foto: Fortepan.hu/Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény

ges. Ez az információs monopólium az internet korában egyszerűen nem létezik: biztosításához olyan drasztikus lépésekre lenne szükség, amelyet a magyar kormányzat nem tudna keresztülvinni, amint erre a netadó soványka próbálkozásának teljes kudarca is utal, amely a kormány szempontjából hihetetlen mértékben kontraproduktívnek bizonyult. A szimbolikus térfoglalás aktusai a valós térben lehetnek látszólag sikeresek (a parkok eltüntetése, giccses és hazug szobrok állítása, az utcák átnevezése szintjén), de mindez a virtuális térben könnyen a visszájára fordul. Márpedig maga a szimbolikus tér is részben virtuális tér – és a térformálók sosem boldogultak a tudati terek névmágiájával sem: nagyanyám számára az Oktogon mindig Oktogon maradt, mint ahogy számomra mindig Novhét tér lesz – és ebben még politika sincsen. Mindez sokkal átfogóbbá (és paradox módon tartósabbá) válik, mikor az egyéni és kollektív emlékezetet egy hihetetlen léptékű és vajmi nehezen korlátozható, reflektív és diskurzív, interaktív elektronikus memória is kiegészíti, sőt alakítja.

Ezen az sem segít, ha – óriási erőforrások mozgósításával – feldúlják a közoktatást, a történettudományos műhelyek romjain kiépítik saját kurzus-történetírást, és írmagját is kiirtják a modern gondolkodás egyik nagy paradigmájára bármiképpen is utaló elnevezéseknek. A szimbolikus térfoglalás elsődleges célja – és általában az új történeti mítosz összes abszurdba hajló kellékének célja – annak bizonyítása, hogy a Fidesz hatalomra jutása történelmi léptékű változás, mikor a zsákutcás történelmi fejlődés visszatalált az egyedül üdvözítő irányhoz. Az utcanévadó ünnepségek, az Alaptörvény asztalai mellé rendelt önkormányzati dolgozók, a fegyveresekkel őriztetett kurzusfreskók, a kacagányos alabárdosok és a fizetett tapsoncok azonban még akkor sem tudják hosszasan eltakarni a király pőreségét, ha a porrá alázott és pártszolgálatra rendelt „közszolgálati” média, illetve a mítoszgyártás és a nádpálca-pedagógia szolgálatába kényszerítendő közoktatás együttesen gázsulál is hozzá. Az egyetlen jóváhagyott igazság esélyei egyre rosszabbak lesznek az igazságok versenyében, ahol a központi, önkényes indoktrinációs törekvések sokkal inkább hátrányként, mint előnyként szolgálnak.

A XXI. század posztmodern kapitalizmusában nemigen tud meggyökerezni semmilyen kizárólagos történelmi mitológia (leszámítva talán a XXI. századi posztmodern kapitalizmus kizárólagos, alternatíva nélküli szupremáciájáról szóló mítoszt). Úgy tűnik, hogy éppen a kurzus ideológiagyártói azok, akik elsőként beleestek saját csapdájukba, és valamiképpen elhiszik saját retrográd vízióikat egy sematizált és idealizált múltrol; úgy tesznek, mintha az általuk preferált ellenforradalmi rendszert, az 1920-as és 1930-as évek Magyarországának politikai módszerei ma is működőképesek lennének. Hiszik, mert hinni akarják – ez minden ezotéria kulcsmondata. Merik és teszi – a tudást pedig ellenségüknek tekintik.

Átmeneti sikereket persze elérhetnek; ezeket a „sikereket” majdan jövőbeni józanabb kormányzatoknak kell eltakarítani, amelyek felismerik, hogy egy pártnak ugyan lehet mitológiája, történelmi képe, világlátása, de egy kormánynak, illetve egy államnak már régóta nem, és a kizárólagosság gyorsan megbosszulja magát. Hogy a Fidesz így elvesztette minden realitás- és arányérzetét, az rengeteg komoly bonyodalmat, bajt, költséget fog még okozni ennek az országnak (és persze messze nem csupán a történelmi tudat terén). Ám ha tervei sikerrel járnának, ha valóban kialakulna az a nemzeti történettudat, amelyet a Fidesz-kurzus üdvösnek vél, az valódi tragédia lenne, mint ahogy tragédia volt már korábban is. A kormányzat szemmel láthatóan nem csupán a Kossuth teret akarja sajátos időkatapultjával egy áramvonalasított, steampunk 1944-be visszalőni. Szerencsére azonban a történelem kerekét nem lehet visszaforgatni, még ha – amint látjuk – igény, pénz, eltökéltség lenne is rá.

„Megszentelt” antiszemitizmus

Eucharisztikus Világkongresszus és első zsidótörvény Magyarországon 1938-ban*

Az 1944-es magyarországi holokausztot, amelynek Kamenyec-Podolszkij¹ egyfajta előjátéka volt, nem lehet megérteni a magyar társadalomnak két évtizeden keresztül tartó ráhangolása/ ráhangolódása nélkül. Annál is inkább, mivel ebből a „kútmérgezés”-ből egyes egyházi személyek is aktívan kivették a részüket; pl. Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök, Bangha Béla jezsuita páter, vagy Kontra Aladár óbudai református lelkész, országgyűlési képviselő.

A Kamenyec-Podolszkijban történtek ismertté váltak. Az Auschwitzban elpusztult/elpusztított, és személyesen is érintett, Heyman Éva a naplójában örökölte meg az okozott traumát. 1941-ben ugyanis a barátnőjét, Münzer/Münczer Mártát (a *Nagyvárad*i Friss Újság tulajdonosának unokáját), „jóformán a tejszínhabos eper mellől” tették vagonba.² A dadus jött érte: „Mártika. Gyere haza, ott vannak a rendőrségtől, és neked is el kell menni apukával és anyukával”.³

* Ez a tanulmány a Civitas Europica Centralis Alapítvány (<http://www.cecidenet.net>) által koordinált, és a Nemzetközi Holokauszt Emlékezet Szövetség (IHRA: *International Holocaust Remembrance Alliance*; <https://www.holocaustremembrance.com/category/ihra>) által 2013–2014-ben támogatott *A történelmi egyházak és a zsidó közösség viszonya Csehszlovákiában, Romániában és Magyarországon 1920-tól a holokausztig* elnevezésű nemzetközi kutatási projekt eredményeit hasznosítja. A 2012–2013-as kutatási eredmények (magyarul és angolul) elérhetők a CEC honlapján (<http://www.scribd.com/doc/178638080/Kutatasi-eredmenyek-2012-2013>). A tanulmány végleges változata megjelenik in: *Kamenyec-Podolszkijtól Auschwitzig*. A magyar zsidóság végső elpusztításával fenyegető 1944-es deportálás hetvenedik évfordulója alkalmával a Wesley János Lelkészképző Főiskolán 2014. október 12–14-én azonos címmel megtartott nemzetközi kegyeleti és tudományos emlékkonferencián elhangzott előadások szerzők által véglegesített szövegkönyve. Kiadók: Wesley János Lelkészképző Főiskola Teológus és Lelkész Szak (Budapest), Soá és Kereszténység Kutatóintézet és a Nazareth College (Rochester, New York) The Hickey Center for Interfaith Studies and Dialogue intézete, Budapest–Rochester, 2015.

A tragédia forrását az jelentette, hogy az apa Bukovinában született. Váradon könyvkereskedése és hirdetőirodája volt. „Azt mondták – olvassuk a naplóban –, hogy ha Münczer néni gyorsan elvállik, akkor ő és Márta maradhatnak. De nem akartak elválni, és Márta sem akart az apukája nélkül itt maradni.”⁴ Ezért „elment vele meghalni Lengyelországba. Igaz, hogy nem tudhatta előre, hogy meghalni viszik”.⁵

Ez az emlék olyan mély nyomott hagyott Heyman Évában, hogy 1944. április 20-án a következőket jegyezte fel a naplójába: „Már sokszor gondoltam, kis Naplóm, mióta itt vannak a németek, hogyha Márta már Váradon tudta volna, milyen rettenetes halál vár rá, ha elmegy az apukájával, vajon akkor is elment volna? Kis Naplóm, én bevallom neked, hogy úgy, de úgy szeretnék élni, hogyha engem is választás elé állítanak, mint Mártát, én apukám és Ági és mindenki nélkül is maradnék, mert én életben akarok maradni.”⁶

„Éva baba” nem maradt életben. Deportálták, és 1944. okt. 17-én meghalt Auschwitzban. Az ő sorsa világosan érzékelteti, hogy a holokauszt kollektív tragédiája valójában sok százezer és millió – ma már alig-alig nevesíthető – egyéni tragédiából tevődik össze. Ez a megannyi tragédia pedig szervesen ágyazódik bele egy hosszabb társadalmi folyamatba.

A közhiedelemmel ellentétben ugyanis a holokauszt nem csupán a zsidóság tragédiája, hanem a korabeli európai társadalmak, a kereszténység, és hazai viszonylatban a „nemzeti-keresztény” kurzus által meghatározott Horthy-korszakbeli magyar társadalom drámája is egyben! Közhely – de a köztudatban még mindig nem eléggé világosan tudatosult/tudatosított tény –, hogy 1919 és 1944 között ezt a társadalmat, és különösképpen a korabeli politikai berendezkedést, a keresztény egyházak erőteljesen megpróbálták uralni és befolyásolni. Ezen törekvésüket nem is rejtették véka alá.

Mihalovics Zsigmond, az Actio Catholica országos igazgatója, és az 1938-as Eucharisztikus Világkongresszust Előkészítő Főbizottság ügyvezető igazgatója, 1938 augusztusában a következőket írta a magyar katolikus alsópapság sajtóorgánumban:

„A szó ősi és helyes értelmében keresztény állam vagyunk. Nemzetünk és államunk ismeri és elismeri a transzcendens világrendet és pedig a kinyilatkoztatott igazság szerint. Az államot és a nemzetet magát is az annak való alárendeltségben szemléli. Az Egyházzal, mint Krisztus földi testével együttműködésben kíván élni. Úgy a világegyházzal s annak fejével, mint a nemzet katolikus hívői és főpásztorai alkotta magyar katolikus egyházzal egyetértésben él. Szabadon közvetíthetjük a keresztény tanításokat és ezekkel összhangban, szabadon munkálhatjuk a keresztény arculatú kultúrát. Mozgási szabadságunk nincs korlátozva a társadalmi osztályok s közélet formálásához. Alapjaiban még most is szentistváni ország vagyunk.”⁷

Amikor Mihalovics mindezt leírta, akkor már lejajlottak az Eucharisztikus Kongresszus csúcseményei, és életbe lépett az első zsidótörvény. A két történés ugyanis időben egybeesik; teljes mértékben átfedi egymást. Már önmagában az is sokatmondó, hogy az elmúlt 70 évben erre az egybeesésre alig figyelt fel valaki; és gyakorlatilag senki sem reflektált.⁸ Pedig ez az egybeesés mindent elmond a korabeli politikai, egyházi és társadalmi viszonyokról; a társadalom mentalitásáról.

Alapjában véve „az első zsidótörvény [...] nem zavarta meg a magyar állam és egyház együttműködését. Aggodalmat keltett azonban a Szentszéknél”,⁹ ahogyan arról Hanauer István váci megyéspüspök 1938. május 1-jén keltezett levelében Serédi Jusztinián hercegprímásnak beszámolt.

„A magyar zsidótörvény, bizonyára az *Osservatore Romano* ügyetlen cikke révén, amely a mi zsidótörvényünket a német és román zsidóüldözéssel állította párhuzamba, a Szentszéknél általános megütközést keltett. Luttor követségi tanácsost azonnal az államtitkársághoz kérték felvilágosítás nyerése céljából. Rövid audienciámon a Szentatyá¹⁰ is aggodalmaskodva előhozta az ügyet. Iparkodtam megnyugtatóni, hogy nálunk nem lesz olyan Hitler-féle zsidóüldözés, és semmiféle atrocitás nem fog történni. Úgy látom, hogy leginkább azon ütköztek meg, és ebben dogmatikussérelmet láttak éppen most, az eucharisztikus kongresszus idejében, hogy az 1919 óta megkeresztelteket is a zsidók közé számítja a törvény, tehát a keresztségüket nem ismeri el.”¹¹

Abban az országban azonban, ahol Romsics Ignác, korunk egyik vezető és meghatározó történésze úgy képes megírni a Horthy-korszak történetét, hogy számára, ebben az időben, az egyházak egyszerűen nem is léteznek;¹² ahol nagyon hiányos és szelektív a „nemzeti” egyháztörténet-írás, miközben a kereszténység egyetemes történetének a művelése lényegében véve nem, vagy csak alig létezik, ott semmi meglepő nincs az ilyen horderejű és sokatmondó egybeesések figyelmen kívül hagyásában. Arról nem is beszélve, hogy Horthy-korszak egyik legkevésbé kutatott területe éppen a keresztény egyházak története, azon belül pedig az egyházi antiszemitizmus hétköznapi megnyilvánulásai.

Ebben a vonatkozásban kiemelkedő fontosságú az 1938-as év! Annak is a május hónapja. Elsősorban azért, mert, miközben Budapesten a XXXIV. Eucharisztikus Világkongresszus eseményei zajlottak, addig a magyar Országgyűlés lefolytatta az első zsidótörvény (1938:XV. tc.) parlamenti vitáját, azt elfogadta, és szinte azonnal életbe is léptette. Ugyanakkor – és ugyanazzal a lendülettel – szűkítették a képviselő-választási jogot (1938:XIX. tc.), korlátozták a sajtószabadságot (1938:XVII. tc.) és az egyesülési szabadságot (1938:XVII. tc.).

Ezeket a történéseket valójában nem lehet szétválasztva, egymástól elszigetelten szemlélni. Ezek, csakis és kizárólag együtt vizsgálhatók, mert így alkotnak koherens egészet.

A magyar társadalom útja az első zsidótörvényig

Közhely a keresztény egyházak és a modernitás közötti (mondhatni máig tartó) konfliktus kibontakozása. Magyar viszonylatban mindenképpen fontos mérföldkő az 1867-es esztendő. A hazai keresztény egyházak ugyanis már ekkor szembeszegültek a zsidó emancipációval. Az 1880-as évektől kezdődően, ahogy mindinkább nyilvánvalóvá vált az elvallástalanodás, és teret hódítottak a szocialista eszmék, ez a szembenállás is egyre markánsabbá vált. Egyáltalán nem véletlen, hogy az 1894 novemberében megalakult Katholikus Néppárt legmarkánsabb kezdeményezője Prohászka Ottokár volt. A későbbi Hlinka Szlovák Néppárt gyökerei szintén itt keresendők!

Az 1938-as első zsidótörvényhez vezető út szignifikáns állomása az 1920. évi XXV. tc (*numerus clausus*; szept. 26), amelynek elfogadtatásában Prohászka püspök szerepe vitathatatlan!

Az 1930-as években, a gazdasági válság következtében mind erőteljesebben kibontakozó magyar szélsőjobb boldogult a szociális radikalizmus és a nemzeti kereszténység jellemezte. Fokozatosan kialakult az a meggyőződés, hogy mind a kapitalizmusért, mind pedig a kommunizmusért a zsidók a felelősek. A mexikói és a spanyolországi események szintén a zsidóság és a kommunizmus azonosítását erősítették. Ebben a felfokozott hangulatban jelent meg Serédi hercegprímás 1937-es nagyböjti körlevele, amelyben a magyar katolikusok számára kötelezővé tette az antikommunizmust.

A második világháborút megelőző évtizedben azonban sem a piaczgazdaság törvényszerűségeit valló liberálisok, sem a társadalmi igazság megvalósítását célul kitűző szociáldemokraták nem vették komolyan a kibontakozó antiszemitizmust. Azt csupán múló jelenségnek tekintették („vihar egy pohár vízben”), és semmilyen formában nem mérték fel a súlyát. Pedig sem a kormánypártnak, sem a szélsőjobb boldognak nem volt más „üzenete” a társadalom számára, mint a zsidóellenesség.

Kettős szentév és „elitváltás”

1937. május 23-án a magyarországi katolikus egyház legfelsőbb vezetése kettős szentévet hirdetett (1938. december 31-ig):

- egy eucharisztikus szentévet; és
- egy Szent István Jubileumi Évet (Szent István halálának kilencszázadik évfordulója okán).

A kettős szentév célja – teljesen érthetően – a magyar katolikusok megtisztulása és megjobbulása volt.

Azt lehet mondani, hogy a tényleges „megújulás” nagyon is ráfért volna a korabeli társadalomra. Néhány évvel korábban ugyanis, az óbudai református egyházközség lapjában, Illés Lajos „A hazug társadalom” c. írásában így jellemezte saját korát:

„a mai társadalom nincsen hozzászokva az őszinteséghez s így nem tudja elviselni a bírálatot, abban személyes sértést lát. Pedig jobb lenne, ha befelé nézne s az önbírálat útján megismert szennyet kitakarítaná magából, mert éppen az őszinteség hiánya okozza, hogy hozzánk nem méltó vonások is kezdenek jellemzővé válni.

»A magyar társadalmat az jellemzi, hogy minden réteg és (igen kevés kivétellel) minden egyén többnek akar látszani, mint amennyi.« Ez a vágy fejlesztette ki azt a rang- és címkórságot, melynek alig találjuk párját. Csodálatra méltó a leleményességünk, ha rangot és címet kell létesíteni de hol ez a leleményesség, ha egyház- és nemzetépítő munkára van szükség? Ha az egyházi és világi rang- és címsor létrejárt valaki összeállítja, akkor látja, hogy mennyire kész már az új Babel-torony.

Mindenki többet akar aratni, mint amennyit vetett; cselekedeteit fitogtatja, hogy tapsot, elismerést arasson. [...] Öltözködés, viselkedés, modor, mind azt mutatja, hogy másoknál és a valóságnál többnek akarunk látszani. [...]

A módosabb emberek fényüzése áttérjedt a kiskeresetű emberekre s ahol alig keresik meg a betevő falatot, talán éhezés árán is igyekeznek lépést tartani a divattal. Ismerek sok, egyszerű viszonyok közt élő családot, ahol a fényezés hihetetlen. [...] A jövedelemelosztás ferdesége is érdekes határu. Ismerek olyan embert, aki maga vagyont harácsol össze, de irigységgel nézi, ha a másinak javul a sorsa. Mennyi gögő áramlik szavaiból, a vagyoni jólét gögője. Gyakran látom a templomban, de nem akarja ismerni a testvériséget. Adakozása keresi a feltűnést, mutatós alakba öltözteti. Hite, vallásossága a kényelem határáig terjed.

Az erkölcsi érzés eltompult. A csalás, hamisítás, sikkasztás gyakori, majdnem mindennapos lett. Még olyan is akadt, aki a sokszoros jótettet fizette így vissza. A lélek megromlott, hazug lett. Szemrebbenés nélkül hazudnak egymásnak az emberek jólétet, fényt, szeretetet, barátságot, mindent. Ebben a példaadásban nő fel az új nemzedék. Ilyen legyen? Ezt látja maga előtt, tekintélyes állások betöltői is így járnak előtte. Az önzés, egyéni érdek tódul előtérbe. Állás ügyében a protekció és rokonság dönt. Hol a tiszta lélek és élet? Milyen sáfárai vagyunk Krisztus örökének, Isten ajándékának?”¹³

Ennek fényében érthető, hogy Mihalovics Zsigmond joggal tette fel a kérdést: „Mi a szentév célgondolata?”¹⁴ Álláspontja szerint:

- Felszítani „az Eucharisziában való élő hitet”.
- „Az Eucharisziában való hit megnagyobbítása jelentsen egyet a szegényeken irgalmazó szeretet megnagyobbodásával. Legyen az eucharisztikus lélek annak az új szociális közszellemnek elindítója, mely egyedül teremthet kibontakozást szociális ellentétekben hanykolódó szomorú viszonyunkban.”
- „Az Eucharisziától táplált, pozitív vallási életében megerősödő tömegeink elé gyakran állítsuk oda Szent István király alakját.”

A Szent István-i példára annál is inkább szükség lett volna, mert az Actio Catholica országos igazgatója szerint: „A vér elmélete »mutatis mutandis« nálunk is terjed, jobban, mint gondoljuk. Vele szembeállítjuk Szent István alakját, gondolatait, törvényeit.”¹⁵

Nem egészen egy évvel később Mihalovics Zsigmond azon óhajának adott hangot, hogy „a Kongresszus hetében egész Budapest és egész Magyarország átalakuljon és átkapcsolódjon és egy szívvel, lélekkel szolgálja – akarva, nem akarva – a körülünkben világhátrónusára emelt Eucharisztikus Királyt”.¹⁶

A Világkongresszusra való lázas, katolikus egyházi érdektelenségtől sem egészen mentes készülődés utolsó hajrája közepette nyújtotta be, 1938. április 8-án, a Budapest-józsefvárosi református egyházközség főgondnoka, Darányi Kálmán miniszterelnök (1936. okt. 12. – 1938. május 14.) irányította kormány az első zsidótörvényt. A sors fintora, hogy ezt kezdetben a kereszténypárti képviselők azért utasították el, mert *nem tartották eléggé radikálisnak!*

Nagy – és lényegében máig megválaszolatlan, mert soha fel nem is tett! – kérdés, hogy ebbe a lelki megújulási törekvésbe és folyamatba miképpen fért bele ez a kirekesztő és diszkriminatív zsidótörvény?

Megítélésem szerint kiválóan, és teljesen koherens módon! Megjelent ugyanis az „új emancipáció” fogalma és követelése, amely valójában az 1867 előtti állapotokat akarta helyreállítani. A végső cél pedig egyértelműen az volt, hogy a zsidók gazdasági és kulturális szerepét és helyét vegyék át a „keresztény-nemzeti középosztály” népi gyökerű tagjai. Mivel a szabad verseny keretei között ez nem ment, törvénykezéssel kellett tehát rásegíteni; lényegében véve megvalósítani.

Elmondható, hogy az 1938-as katolikus lelki megújulás és a zsidótörvény tulajdonképpen az „elitváltást” megcélzó folyamat rajtvonala. Kezdeményezői nem véletlenül kerültek ki a református egyház soraiból. Annak berkeiben ugyanis nagyon erőteljesen jelen volt, és megnyilvánult, a tiszta „fajmagyar” eszmét hangoztató és propagáló irányzat, amely azt vallotta, hogy „a *protestánság* a maga teljes egészében lelke gyökeréig magyar, következésképpen tehát okvetlen és feltétlen antiszemita. Más igazmagyarság el sem képzelhető!”¹⁷

Az óbudai református *Egyházi Élet* névtelen szerzője (vélelmezhetően Deák Endre felelős szerkesztő), 1939 márciusában világosan fogalmazott:

„nagyon tévednek, sőt nagyon felületesek, vagy talán inkább önzők és érdekhajhászok azok, akik szerint az antiszemitizmus nem magyar és nem keresztyén felfogás. Az antiszemitizmus, mint zsidógyűlölet tényleg negativum csupán s mint ilyen, elvetendő [sic!] de igazi antiszemitizmus alatt az őszinte, igaz keresztyén magyar ember nem zsidógyűlölet, hanem filomagyarizmust, magyar-szeretetet ért és érez. Minden remény meg van arra, hogy a helyesen értelmezett antiszemitizmus minden terén elfoglalja rövidesen azokat a helyeket, amelyekről most még ki van rekesztve. [...]!”¹⁸

Árnyaltabban – mondhatni „kulturáltabban” –, de a lényegét tekintve pontosan ugyanezt fogalmazta meg Stoltz Dániel a katolikus *Magyar Kultúra* folyóiratban megjelent cikkében:

„Az a kísérlet, amely a gazdasági életünkben meglévő aránytalanságok megszüntetésére irányul, olyan hatalmas problémakört bolygatott meg, amelyben már nem is a legnagyobb az, aminek megoldása számszerű pontossággal van meghatározva. Kétségtelen – különösen az ifjúságunk szempontjából – nagy a jelentősége annak a ténynek, hogy a jövőben 80%-ban van biztosítva a hely azon a téren, amelyen eddig 95%-os túlsúlya dacára is csak 15-20%-os részesedéssel kellett beérnie. De azért végeredményben mégsem a százalékokban van a dolog lényege, hanem annál sokkal mélyebben.

Az intézkedéseknek az a része, amely százalékokkal és arányszámokkal mérhető, csak felületi kezelés, amely csak esetleg és nem feltétlen bizonyossággal hozza meg gazdasági életünk újjáalakítását.

A most kezdődő folyamattól ugyanis ezt várjuk. Szellem- és rendszerváltozást gazdasági életünkben.

Nemcsak az a baja a mi gazdasági életünknek, hogy annak vezetői és irányítói túlnyomó többségben – éspedig minél magasabbra megyünk, annál nyomasztóbb túlsúlyban – nem magyarok és nem keresztyének, hanem ennél sokkal nagyobb baja az, hogy az ott uralkodó szellem nemcsak idegen, hanem ellentétes is úgy magyarságunkkal, mint keresztyénységünkkel.”¹⁹

A teljes változáshoz és megújuláshoz a szerző szerint ezt az „idegen” szellemet kellene/kell kiirtani! A kódolt beszédet magas fokon művelő Stoltz, aki írásában egyetlenegyszer sem írta le a „zsidó” szót – mond-

hatni „prófétai” előrelátással – az első zsidótörvényt egy „rendszerváltó” folyamat kezdetének tekintette. Nem tévedett!

Álláspontja szerint:

„a keresztény magyar társadalom tagjai nem lemaradtak a gazdasági életben, hanem kimaradtak, visszahúzódtak belőle. Nem a munkától, a kockázattól vagy a küzdelemtől féltek, hanem visszariadtak annak levegőjétől. Nem bírtak abban élni. Mint ahogyan nem bírtak abban megmaradni a svábok, szászok, örmények, görögök, szerbek, akik a magyarokkal közös élénk gazdasági és kereskedelmi életet teremtettek itt, amikor azt még nem fertőzte meg az a szellem, amely ma uralkodik. Amikor pedig ezek lassan kimaradtak, helyüket éppen úgy nem foglalták el németek, belgák, angolok, vagy a keresztény társadalomnak más kiváló gazdasági és üzleti szellemmel rendelkező fiai, mint ahogyan nem foglalták el a magyarok, – hanem elfoglalta egy idegen elem. Sajátos adottságával a legmesszebbmenő módon kihasználta a gazdasági liberalizmusnak azt az előnyét, amelyet az nekik egy vérben és szellemben idegen néppel szemben nyújtott. Társadalmunk, törvényhozásunk és közigazgatásunk végzetes közönnyel nézte térfoglalásukat s tűrte, hogy saját képükre és hasonlatosságukra alakítsák át gazdasági életünk szellemét.

Ez a szellem letagadhatatlanul itt van s nagy kérdés, hogy a 20%-ra való visszaszorítás milyen mértékben fogja a szellemet megváltoztatni. Annak az állítását azonban meg merjük kockáztatni, hogy jó eredmény elérését csak abban az esetben remélhetjük, ha a személyi rész 20%-os megoldásával egyidejűleg a szellem 100%-os megváltoztatásához is hozzáfogunk. Ha a magyar gazdasági életben uralkodó szellem teljesen magyar lesz és keresztény, akkor majd nem kell bíbelődni a személyi kérdések százalékos rendezésével, mert automatikusan fognak visszatérni oda és elfoglalják helyüket azok, akik elmaradtak onnan, ahol nem volt elviselhető az atmoszféra magyarságuk és keresztény etikájuk részére.”²⁰

Stoltz Dániel cikkének fényében elmondható, hogy az Eucharisztikus Világkongresszus pompája egy kiválóan koreografált színpal mögé rejtette mind a magyar társadalom, mind pedig a magyar katolicizmus erkölcsi válságát. Hiszen a felsőházi egyházi vezetők megszavazták azt a törvényt, amelyet a parlament 1938. május 18. és 24. között vitatott meg, és fogadott el.

Miközben a magyar országgyűlés a zsidótörvénnyel volt elfoglalva, addig természetesen zajlott az Eucharisztikus Világkongresszus, amelyet Gergely Jenő „a magyar katolicizmus huszadik századi történetének legnagyobb szabású ünnepségsorozatának”²¹ nevezett. Ez kivüláglík magából a programból is.

Máj. 22. (hétfő): az államrendőrség szentáldozása a Bazilikában.

Máj. 23. (kedd): a pápai Legátus érkezése a Keleti pályaudvarra; szentséglátogatás a Koronázó főtemplomban.

Máj. 25. (szerda): Délelőtt mise a Bazilikában a Kongresszus résztvevőiért, majd pompás keretek között ünnepélyes megnyitás a Hősök terén.

Máj. 26. (áldozócsütörtök): Reggel az ifjúság közös áldozása a Hősök terén; nemzetközi papi gyűlés a Bazilikában; délután első nyilvános gyűlés az Iparcsarnokban; este Eucharisztikus hajókörmény a Dunán.

Máj. 27. (péntek): 8 órakor a katonák szentmiséje és közös áldozása a Hősök terén. Éjszaka a férfiak szentségimádása a Hősök terén.

Máj. 28. (szombat): Katolikus leányok nagygyűlése az Ünnepi Csarnokban.

Máj. 29. (vasárnap): délelőtt 9 órakor a pápai Legátus ünnepi szentmiséje a Hősök terén. Délután 4-kor eucharisztikus körmenet.

Ennek kapcsán a korabeli egyházban uralkodó felfogást kiválóan érzékelteti dr. Czapi Gyula utasítása: „Az Eucharisztikus Kongresszuson a papok nem a hívek között foglalnak helyet, a körmeneten nem a hívek között mennek, hanem minden alkalommal *külön helyük* lesz, úgy az ünnepségeken, mint a szentmisékben és gyűléseken. Ez a megkülönböztetett hely nem facultatív, hanem *kötelező*. A vidéki papság épp ezért előre úgy készüljön, hogy híveivel nem lehet együtt. Megfelelő világi vezetőről gondoskodják tehát, akit kellőképpen instruáljon. Papi jegyről pedig szintén gondoskodják.”²²

Máj. 30.: a Szent István Jubileumi Év ünnepélyes megnyitása szentmisével az Országház előtt, majd Szent Jobb-körmenet.

A Világkongresszus idején – a keresztényszociális politikát deklaráló Imrédy-kormány alatt – elfogadott 1938. évi XV. tc. „a társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról” rendelkezett. Foglalkozási ágazatonként, felekezeti alapon, 20%-ban maximalta a zsidók arányát. A törvény azonban, faji alapon, zsidónak minősítette azokat a keresztényeket is, akik 1919 után keresztelkedtek meg!

A törvény május 29-én lépett életbe (*Országos Törvénytár* 6. szám), miközben a Hősök terén zajlott az Eucharisztikus Kongresszusnak a „keresztény” Magyarországhoz nagy reményeket fűző pápai legátus, Eugenio Pacelli bíboros (a későbbi XII. Pius pápa), által celebrált ün-

nepi szentmiséje! Gergely Jenő megállapítása, hogy mindez „valóban groteszkül hatott”, találó. Arról nem is beszélve, hogy „a színpompás felvonulásban a legnagyobb egyetértésben vett részt a főpapság, a politikai és közéleti személyiségek egész galériája”.²³

Mi is volt tulajdonképpen ez a „keresztény” Magyarország? Nézőpont kérdése!

Turóczy Zoltán evangélikus püspöknek, az egyházkerület rimaszombati közgyűlésén 1940 augusztusában tartott beszámolója szerint egy olyan ország, amelyik úgy „áll a világháború tengerében”, mint „valami sziklasziget, amelyikről visszaverődnek a szennyes hullámok”; ahol „még korlátlan szabadsága van az Igének, tekintélye van az egyháznak és az állam természetesnek tartja az egyház támogatását”.²⁴

Ezzel szemben az óbudai katolikus egyházközség lapja „ezerszám szertetőnférgő krisztustalan, de katolikusnak anyakönyvelt lélekről”,²⁵ hitbéli közönyösségről, valamint a vallási és az erkölcsi törvényekkel való nemtörődömségről,²⁶ „vasárnapi katolikusok”-ról és „felszines, megalkuvó katolicizmus”-ról²⁷ panaszkodott; P. Badalik Bertalan, Domonkos-rendi tartományfőnök, pedig „papír-katolikusok”-ról beszélt.²⁸

A korabeli népességi statisztikák fényében mindennél többet mondanak a számok. „A szervezőbizottság számításai szerint [...] a kongresszuson [...] 553 687 fő vett részt, s közülük 37 726 fő volt budapesti.”²⁹ Ez nagyjából egykerületnyi katolikusnak felel meg!³⁰ Vagyis a főváros lakosságát messze nem érintette meg!

Ellenben a magyar katolikus és társadalmi megújulást elősegíteni hivatott eucharisztikus szentév, és főképpen a központi ünnepek közepette „az 1938. évi XV. tc. törvénybe iktatta a zsidóságról kialakult előítéletet, s ezzel legitimált egy súlyosan negatív sztereotípiát, melyet attól fogva senki sem vitathatott”.³¹

A Világkongresszus és a zsidótörvény anakronizmusát érdemben egyetlen magyar történész sem fejtette ki. Talán azért sem, mert valószínűleg nem is létezett. A két esemény – történelmi távlatból szemlélve – összeillik, egymásba simul. És ezt a kortársak is így érzékelték! Gergely Jenő például, mintegy felismerve az idők jeleit, és az éppen időszerű szélmozgáshoz igazodva,³² a rendezvény náci- és fasisztellenes tendenciáit hangsúlyozza.

Kétségtelen tény, hogy 1938-ban a korabeli magyar társadalom elveszítette a valóságérzékét. Az első zsidótörvény nyomán „annyira megerősödött a szélsőjobboldal propagandája, hogy az antiszemitizmus statikus, lényegében marginális jelenségből dinamikus erővé vált, s a szélsőjobboldal eszközként használta a hatalom meghódítására”.³³

Ebben az időben a keresztény egyházak semmit nem szóltak, és nem tettek a „keresztény” jelző, illetve a kereszténység fogalmi rendszerének politikai használata, a politika által történő kiüresítése és elsilányítása ellen. Katolikus viszonylatban pl. az *Egyházi Lapok* vagy

az Esztergomban megjelenő *Magyar Sion, katolikus társadalmi hetilap* még csak meg sem említették a zsidótörvényt.

Mindent összegezve elmondható, hogy a kettős szentévből a magyarországi keresztény egyházak mint intézmények, mintegy legitimáltak – mondhatni „megszentelték” – az intézményesített és törvényesített faji antiszemitizmust! A folyamat kezdetén nem tiltakoztak, hanem főpapjaik révén annak aktív résztvevői voltak!

Jegyzetek

- ¹ Lásd www.korosmezo1941.netai.net/tanulmanyok_dolgozatok.html (2014. nov. 17).
- ² Zsolt Ágnes: *Éva lányom*. Budapest, XXI. Század Kiadó, 2011, 5.
- ³ Uo. 24.
- ⁴ Uo. 25.
- ⁵ Uo. 128.
- ⁶ Uo. 128.
- ⁷ Mihalovics Zsigmond: „Noblesse oblige”. *Egyházi lapok: egyházpolitikai, hittudományi és lelkipásztori havi folyóirat*, LXI. évf. 7–8. szám, 1938. augusztus, 162.
- ⁸ Az egyetlen, általam ismert kivétel Gergely Jenő: *Eucharisztikus Világkongresszus Budapesten – 1938*. (Népszerű történelem) Budapest, Kossuth Kiadó, 1988, 59–62.
- ⁹ Uo. 62.
- ¹⁰ XI. Pius pápa (†1939. febr. 10).
- ¹¹ EPL. Cat. D/c-1990/1938. Idézi Gergely Jenő: *Eucharisztikus...*, i. m. 62.
- ¹² Romsics Ignác: A 20. századi Magyarország. In uő (szerk.): *Magyarország története*. (Akadémiai kézikönyvek) Budapest, Akadémiai Kiadó, 2007; változatlan utánnomás: 2010, 773–958.
- ¹³ Illés János: A hazug társadalom. *Egyházi Élet*, V. évf., 6. sz., 1933. június, 3.
- ¹⁴ Mihalovics Zsigmond: Mi a szentévből céljandó? *Egyházi lapok*, LX. évf., 5. szám, 1937. május, 164–166.
- ¹⁵ Uo. 166.
- ¹⁶ Mihalovics Zsigmond: És megújul a föld színe... *Egyházi lapok*, LXI. évf., 2. szám, 1938. február, 33–34.; itt: 33.
- ¹⁷ *Egyházi Élet* (az óbudai ref. egyházközség lapja), IX. évf., 5. sz., 1937. május, 7.
- ¹⁸ *Egyházi Élet* XI. évf., 3. sz., 1939. március, 5.
- ¹⁹ Stoltz Dániel: Százalék és szellem. *Magyar Kultúra. Társadalmi és tudományos szemle*, XXV. évf., 10. szám, 1938. május 20. 296–297.; itt: 296.
- ²⁰ Uo. 297.
- ²¹ Gergely Jenő: *Eucharisztikus...*, i. m. 5.
- ²² Dr. Czapiak Gyula: Néhány tudnivaló az Eucharisztikus Világkongresszuson résztvevő papság számára. *Egyházi lapok*. Papok közlönye: egyházpolitikai, hittudományi és lelkipásztori havi folyóirat. LXI. évf., 3–4. szám, 1938. március–április, 71–73.; itt: 71.
- ²³ Gergely Jenő: *Eucharisztikus...*, i. m. 62.
- ²⁴ *Felvidéki Újság*, III. évf., 198. sz., 1940. aug. 31. szombat, 5.

- ²⁵ *Egyházközségi Tudósító*, III. évf., 1. sz., 1927 márc., 4.
- ²⁶ *Egyházközségi Tudósító*, VII. évf., 37. sz., 1931 dec., 15.
- ²⁷ *Egyházközségi Tudósító*, VIII. évf., 38. sz., 1932 márc., 8.
- ²⁸ *Egyházközségi Tudósító*, X. évf., 55. sz., 1934 nov., 4–6.
- ²⁹ Gergely Jenő: *Eucharisztikus...*, i. m. 145.
- ³⁰ Pl. 1925-ben Óbudán 30 391 katolikust tartottak nyilván. *Egyházközségi Tudósító* I. évf., 1. sz., 1925. dec., 10.
- ³¹ Pelle János: *A gyűlölet vetése. A zsidótörvények és a magyar közvélemény 1938–1944*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2001, 55.
- ³² „Negyven év múltán az állam és az egyház kapcsolatainak rendeződése, majd fokozatos javulása lehetővé tette, hogy a magyar katolikus egyház méltó módon emlékezzék meg Szent István halálának 950. évfordulójáról és az ahhoz kapcsolódó 1938. évi budapesti eucharisztikus kongresszusról.” Gergely Jenő: *Eucharisztikus...*, i. m. 174. Külön érdekessége a műnek „A végelszámolás: nyereséges kongresszus” című fejezet (152–158.). Ebből ugyanis kiderül, hogy az államtól és az állami intézményektől származó támogatásoknak köszönhetően 738 844 pengő nyereség keletkezett; miközben a kegytárgyakból, énekekből, imákból befolyó összegek messze elmaradtak a tervezettől!
- ³³ Pelle János: i. m. 48–49.

Előszó

Mészáros István

A társadalmi öntevékenység rendszerének szükségessége című könyvéhez

Mészáros István mindmáig az egyik legnagyobb filozófus azok közül, akik a történelmi materializmus hagyományát folytatják. Munkássága ma gyakorlatilag egyedül áll a marxi elidegenedéselmélet, a tőke strukturális válsága, a szovjet stílusú forradalom utáni társadalmak kimúlása és a szocializmushoz való átmenet szükséges feltételei elemzésének mélységében. Az ő dialektikus vizsgálódása a társadalomszerkezet és a tudatformák – a ma érvényesülő gondolkodási formák – rendszeres kritikáját tekintve, páratlan a korunkban. Nem kisebb történelmi személyiség, mint Hugo Chávez hivatkozott rá a XXI. századi szocializmus „útkereső-fölvezetőjeként”.¹

A jelen könyv egy beszélgetésből nőtt ki, amelyet Mészáros és jómagam 2013 júliusában folytattunk Londonban. Ennek során megemlítettem, hogy nagy szükség lenne egy könnyen érthető írásra, amelyik módot adna a beavatatlanok számára, hogy belépjenek a gondolatvilágába. Ő komolyan vette ezt a kihívást, s ennek eredménye lett ez a könyv. Előszavam szerepe annyi, hogy segíthet Mészáros gondolatrendszerét egészében, ezt a könyvét pedig különösképpen történeti összefüggésekbe állítani, s közben rávilágíthat néhány olyan fogalomra, amely megkülönböztetett szerepet játszik elemzésében.

Marx, Lukács és Mészáros

Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című munkája – az 1920-as évek végén fedezték föl, de csak évtizedekkel később lett általánosan ismeretessé – vitathatatlanul a legtagabb körben tárgyalt és a legnagyobb hatású filozófiai mű volt, ami csak megjelent a XX. században. Első ízben vált nyilvánvalóvá a marxi rendszer teljes filozófiai gyökérzete, s föltárulásával valóságos óvást emelt az egész addigi filozófiatörténet és egyben a fönnálló társadalmi rend gyökerei ellen is.² Marx korai írásainak fölfedezése ugyanakkor a társadalom-

elméletet is merőben új szellemi kihívások elé állította. Ezek egyike abból eredt, hogy rá kellett ébredni: sokkal mélyebb kapcsolat fűzi egymáshoz a hegeli és a marxi filozófiai hagyományt, mint amilyenek addig látszott.

Lukács György monumentális műve, a *Történelem és osztálytudat* (1923) nyújtotta addig a legnagyobb hatású értelmezését a hegeli és a marxi rendszer között fennálló dialektikus kapcsolatnak. Nézetein sokat változtatott Marx korai kézírataival való találkozása: ő adta a legradikálisabb választ az említett kihívásokra, miután mélyen beleásta magát a hegeli filozófiába, amelyből Marx elidegenedésemélete keletkezett. E vizsgálódásainak eredménye lett *A fiatal Hegel. A dialektika és az ökonómia összefüggéseiről* (1966).³ Lukács ebben elsősorban arra összpontosította figyelmét, hogy a klasszikus politikai gazdaságtan logikai kategóriáinak kritikai elemzése miként vezetett el Hegel rendszerének születéséhez, elválasztva őt elődeitől, amilyenek Kant, Fichte és Schelling voltak. Hegel már a kezdet kezdetén fölismerte, hogy a fölvilágosodás uralkodó filozófiai fogalmai „tárgyasult” (más szóval objektiválódott, vagyis anyagi alapjuktól elvonatkoztatott, önálló, mesterséges, eszményi életre kelt) kifejezései voltak a polgári társadalom alapját képező termelési és csereviszonyoknak. Ez a fölismerés rejtett amögött, hogy Hegel oly rendkívüli fontosságot tulajdonított az elidegenedés fogalmának a maga filozófiájában.⁴

Hegel idealista filozófiája ekképpen öltött jóval átfogóbb formát, mint bármelyik elődjéé a német idealizmuson belül. Mindaz, amit Kant előzőleg úgy jellemzett, mint leküzdhetetlen antinómiákat, Hegel filozófiájában egy ellentmondásos történeti folyamat megnyilvánulásként mutatkozott meg, amely folyamatban a különböző közvetítések az anyagi és az eszményi, a szubjektív és az objektív, a különös és az általános között rendre föltáruultak és meghaladottakká váltak – ám csupán gondolati szinten. A fölvilágosodás filozófiájának elidegeníthetetlen igazságai itt nyerték el végső igazolásukat: az Ész (az abszolút szellem) kibontakozása gyanánt a történelemben.

Marx elidegenedésemélete lázadást jelentett a hegeli rendszer ellen.⁵ Marx materialista dialektikájában az elméletileg közvetített anyagi gyakorlat (praxis), amely egy adott termelési móddal vagy társadalomalakulattal párosul, alkotta a társadalmi változás alapját. Ő tehát materialista fölfogásban vizsgálta a munka és a termelés fokozatos elidegenedését, ezt tekintette a tőke logikája alapjának, amely a termelési eszközök/feltételek tőkés kisajátítása következtében állt elő. Marx, akár Hegel, a tőkés osztálytársadalomban elidegenült gazdasági viszonyok tárgyasult kifejezésének tekintette a modern filozófia kategóriáit.⁶ Ám ő, Hegellel ellentétben, nem úgy törekedett ennek az elidegenedett világnak a meghaladására, hogy a szubjektum-objektum idealista kibékülését szorgalmazta a gondolkodás birodalmában, hanem a forradalmi gyakorlat révén.

Mészáros, mint Lukács tanársegédje és fiatalabb munkatársa (mielőtt Nyugatra távozott volna Magyarország 1956-os szovjet megszállása után), folytatta annak kutatását, amit Lukács „a dialektika és az ökonómia összefüggéseinek” nevezett Hegelnél és Marxnál. Ezt teljesen világossá tette a *Marx's Theory of Alienation* (1970), ez a maga témájában máig fölül nem múlt könyve, amelyért megkapta az Isaac Deutscher Emlékdíjat. Marx teljes filozófiai rendszerének átvilágítása folyamatában jutott el első ízben odáig, hogy a tőke rendszerét „társadalmi anyagcsere-rendszerként” mutassa be, ahogy azután a következőkben nevezte. Ennek előképe rajzolódott ki abban a tárgyalási módban, ahogyan Marx kezelte a tőkét mint a munkafolyamat elidegenült formáját, s amelyet dialektikusan az emberi lények és a természet közti társadalmi anyagcsereként definiált.⁷

Mészáros úgy interpretálta Marx elidegenedésmélettét és a politikai gazdaságtan fölött gyakorolt általános kritikáját, hogy a *tőke mint rendszer* tőkéletesíti és általánosítja azt, ami a korábbi osztályrendszerekben még pusztán részleges tendenciaként van jelen. Megkaparintja és elidegeníti az embernek mint „magát közvetítő természeti lénynék” a megkülönböztetett szerepét, átváltoztatja ezt a lényegi emberi viszonyt az osztályelnyomás eszközévé azáltal, hogy a dolgozókat megfosztja a termelési eszközök fölötti ellenőrzéstől, s ekképpen megszakítja közvetlen kapcsolatukat a természettel és saját munkájukkal.⁸ A tőke logikája ezen az alapon terjeszkedik ki az összes társadalmi viszonyra éppúgy, mint a környezettel való kapcsolatnak az újratermelésére, olyan öngerjesztő, önerősítő társadalmi rendet teremtve, amely semmilyen megelőzőhöz nem hasonlítható. S ahogy története mutatja, ez a társadalmi rend kimagasló társadalmi kohézióról tesz tanúbizonyosságot. Ámde ezt a kohéziót a tőkerendszer csakis „antagonisztikus másodrendű közvetítések” segítségével teremtheti meg (amilyenek az elemi/”nukleáris” család, az elidegenedett munka/termelés, a civil társadalom, az állam stb.), mindezekből rendre ördögi köröket generál.⁹

Az eredmény a társadalmi szakadékok és válságok növekedése, amelyeket a rendszer logikája addig hatványoz, mígnem végül saját abszolút korlátaival kerül szembe.

Ez az embrionális alakjában már a *Marx's Theory of Alienation* lapjain is jelen levő nézőpont vezette el Mészárost „a tőke globális strukturális válságának” elméletéhez – amelyre már könyve harmadik kiadásának Előszavában (1971) is utalt.¹⁰ 1971 januárjában az Isaac Deutscher Emlékülésen elhangzott, „A társadalmi öntevékenység rendszerének szükségessége” című előadásában mutatkozott be Mészáros az egyik első jelentős társadalomtudósként, aki (elemzése egyik fejezetében) a „Kapitalizmus és az ökológiai pusztítás” viszonylatát a rendszer fölfakadó ellentmondásainak homlokterébe állította – jóval a Római Klub nevezetes tanulmánya, *A növekedés határai* (1972) publikálása előtt. A kor közhangulatával szembefordulva jelentette ki, hogy az a fölte-

vés, miszerint „a »magas szintű tömegfogyasztás« amerikai mintája egyetemes normává lesz egyetlen évszázad leforgása alatt”, ahogy a közgazdász Walt Rostow *The Stages of Economic Growth* (1960) című könyvében jóslta, nemcsak lehetetlen – ismerve az imperializmus valóságát –, de elképesztő abszurditás is, mivel megfogalmazói „nem zavartatták magukat elemi, ámde elengedhetetlen számításoktól, amelyekkel kimutatható, hogy egy ilyen minta egyetemes elfogadása [...] bolygónk összes ökológiai erőforrásait többszörösen kimerítené jóval egy évszázad leforgása előtt” (27.).

Nem képes a tudomány és a technika sem – szögezte le Mészáros – úrrá lenni a kapitalizmus ökológiai ellentmondásain, mivel a környezettel kapcsolatos alapvető gond magából a tőke logikájából fakad, amely végtelen kvantitatív gazdasági növekedést ír elő, s így antagónisztikusan viszonyul minden igazán fönnttartható fejlődési mintához.

E kritikus álláspont csíráját már nyilvánvalón tartalmazta a *Marx's Theory of Alienation* is, ahol Mészáros arról írt, hogy „a szennyezés intenzitása, amely magát az emberiség létét veszélyezteti, [...] a termelőképesség elidegenedett formájának” köszönhető, ez pedig a tőkerendszer elengedhetetlen eleme. A természettudományok tőkés szerveződése inherens módon vezetett „a természet elidegenülésének, pl. a szennyeződésnek a fölerősödéséhez”.¹¹

Mészáros egész kritikájának központi kérdése volt a pocsékolás, a mesterséges hiánykeltés, az ésszerűtlenség és a rombolás értelmezése, ami a monopolizáció egyre fokozódó mértékben globalizált termelésére jellemző. Amiként 1971-ben a Deutscher Emlékdíj nyerteseként tartott előadásában leszögezte:

„A tőkés ellenőrzési rendszer másik alapellentmondása az, hogy nem képes elválasztani a »fejlesztést« a *rombolástól*, sem pedig a »haladást« a *tékozlástól* – akármilyen katasztrófális eredményekkel jár is ez. Minél inkább szabad tér nyílik a termelékenységre, annál inkább szabadjára kell engedni a romboló erőket; s minél nagyobbra növekszik a termelés volumene, annál inkább mindent betemetnek a fojtogató hulladékhegyek. A takarékos *gazdálkodás* fogalma gyökeresen összeegyeztethetetlen a tőketermelés »gazdálkodásával«, ami szükségképpen halmozottan tetézi a károkozást, amikor előbb rablógazdálkodással elpocsékolja bolygónk *korlátozott erőforrásait*, majd tovább súlyosbítja a helyzetet avval, hogy tömegesen termelt hulladékával és szennyvizével *elszennyezi és megmérgezi* az emberi környezetet.” (49–50.)

Éppily fontos volt „a kizsákmányolási ráta fokozása”, ami a „monopolkapitalizmus világrendszeréhez” és ahhoz kapcsolódott, hogy egyre inkább képtelenség volt újabb utakat-módokat találni arra, hogy ezt az ellentmondást imperialista expanzió révén kitelepítsék a perifériára.

A kapitalizmus törésvonalai mindinkább világméretűvé váltak. Egyik lényeges megnyilvánulása volt ennek „a kizsákmányolás különbözőzeti rátáinak fokozódó kiegyenlítődése mint a világtőke globális fejlődési iránya” (45–47.). Gyakran utalt itt egyfajta „lefelé irányuló kiegyenlítődére” a munkabérek tekintetében, tehát arra a versenyfutásra, amelyik a világ legalacsonyabb munkabére rekordjáért folyik.¹² Mészárosnak ez az 1970-es évek elején megfogalmazott nézete hasonlít ahhoz, amit nemrégiben Ernesto Screpanti fejtett ki *Global Imperialism and the Great Crisis* című könyvében. Ebben Screpanti azt fejtegeti, hogy világméretű tendencia „a munkabérek konvergenciája”, s ennek eredménye „egyfajta nemzetközi nivellálódás a legalsó szinten, vagyis a globális kizsákmányolás maximalizálása”.¹³ A végeredmény pedig a kapitalizmus általános gazdasági ellentmondásainak kiéleződése, amit nem lehet többé eltompítani imperialista és háborús eszközökkel.¹⁴

Nem kevésbé fontos szerepet kapott Mészáros érvelésében az a tény, hogy szükségszerű a tőkés újratermelés feltételein uralkodó, s ezeket kierőszakoló államok rendszerének megosztottsága. Ennélfogva lehetetlen bármiféle globális kormányrendszer, jóllehet a fölhalmozás feltételei egyre inkább globalizálódnak. Az ilyen kormányrendszerhez az Egyesült Államok uralma áll a legközelebb. Az USA jelenleg hegemon hatalomként működik, s ezt a leggyakrabban úgy erőszakolja ki, hogy háborúhoz és katonai beavatkozáshoz folyamodik. A szervezett kapitalizmus azonban elérhetetlen álom marad az államok közti versengés, a globális monopóliumok rivalizálása, a kizsákmányolás világszerte mindegyre növekvő szintje (és egyenlőtlensége) miatt, s mert tovább folytatódik az egész élet elidegenítése a tőke másodrendű közvetítéseinek eszközeivel.

Ahogy Mészáros kifejtette *The Work of Sartre* című könyvében (1979, 2012), a „fejlett kapitalizmus” látszólagos stabilitása, amely képes átfőrmálni az emberi szükségleteket úgy, hogy megfeleljenek az ő árutermelési célkitűzéseinek – s így látszatra kiiktatni a maga belső ellentmondásait – a képzelet szüleménye volt, minthogy valójában „a társadalmi anyagcsere-újratermelésének módja *történelmi fejlődésének* [produktív mivoltában] *leszálló ágában* van, s ennélfogva [...] csakis *tőkés módra* fejlett, de egyáltalában semmilyen egyéb értelemben nem az”.

„Csakis egyre destruktívabb s ezért végső soron önpusztító módon képes fönntartani magát”, ebből pedig számos újabb abszolút forradalmi imperativus következik.¹⁵ A kérdés tehát arra egyszerűsödik le, hogy mi is az az „archimédieszi pont”, amelyikből kiindulva „a munka önelidegenítésének” (ami a tőke égisze alatt áll elő) szocialista megszüntetése megvalósítható lenne, s így megnyílna a társult termelők által végzett tudatos tervezés kora, ahogy a *társadalmi anyagcsere ellenőrzésének szükségessége* megköveteli.¹⁶

Mészáros a *Marx's Theory of Alienation* befejezése utáni huszonöt évben mesteri műve, *A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez* (1995) írására fordította fő erőfeszítését.¹⁷ Ez a mintegy ezeroldalas, apró betűs, nagy mű (amelynek némelyik részét mostani könyve is tartalmazza) annyira összetett, hogy nem könnyű összefoglalni. De azért fölvezölhatjuk a benne föltároló roppant széles látókört, és ismertethetjük néhány kulcsfontosságú fogalmi kategóriáját olyan módon, hogy ezáltal segítsünk az olvasóknak eligazodni a jelen könyvben éppúgy, mint Mészáros egész munkásságában.

A monopol-fináncióke uralta neoliberális globalizáció korában leginkább az a tendencia érvényesült a baloldalon, amelyik vonakodva bár, de belenyugodott a tőke uralmába, elfogadta azt az állítást, hogy nincs alternatívája a kapitalizmusnak. E tekintetben Mészáros munkája, *A tőkén túl* – ahogy Daniel Singer írta 1996-ban – igencsak kirítt a sorból, mivel üzenete „szögesen ellenkező volt: nemcsak a klasszikus kapitalista társadalmat kell eltörölni, hanem a tőke egész birodalmát. A szovjet példa csakugyan azt bizonyítja, hogy nem elég »kisajátítani a kisajátítókat«, ha nem irtják ki gyökerestül azt, amin a tőke uralma nyugszik, vagyis a munka leigázását. Igenis létezik alternatíva, vagy pontosabban mondva, megteremthető egy ilyen radikális és alapvető alternatíva.”¹⁸

Mészárosnak a tőke strukturális válságáról és a szocialista átmenet lehetőségéről végzett elemzése középpontjában a következő három, Marx szellemi örökségéből továbbfejlesztett, radikális elméleti újítás áll: (1) a „tőkerendszer” fogalma; (2) a „társadalmi anyagcsere-ellenőrzés” és újratermelés fogalma; (3) valamint a „másodrendű közvetítések” eszméje.

E fogalmi újítások közül az elsőben Mészáros Marxot követi a tekintetben, hogy a tőke, nem pedig a kapitalizmus bírálataival foglalkozik (ezt az utóbbi terminust aligha használta valaha is Marx). A döntő probléma tehát a tőke logikája, s nem elsődlegesen a piaci kapitalizmus rendje. A tőke uralma Mészáros számára a tőke-munka viszony dominanciáját vagy a többletmunka rendszeres fölhalmozását jelenti, és csakis ezekben a viszonylatokban érthető. A tőkerendszer tehát általában véve olyan rendszer, amelyik alapvetően a munka elidegenítésén nyugszik, s az emberi erő rendszeres kisajátításában és az emberi szükségletektől való eltávolításában-elidegenítésében gyökerezik.¹⁹

A tőkerendszerre a tőke logikájának megtestesüléseként tekinteni, ami a tőke-munka viszony dialektikájából bontakozott ki, ez a megközelítési mód három fő következménnyel jár a szocializmushoz való átmenet elmélete számára (amit gyakran szem elől tévesztenek, akik a kapitalizmusra mint intézményes rendre összpontosítják figyelmüket):

1. Egy forradalom, amely győzelmet arat ugyan a kapitalizmus főbb intézményes formái ellenében, beleértve a termelőeszközök magántulajdonát s az állam és a piac kapcsolatát, még korántsem teljes, amennyiben nem haladja meg magát a tőkeviszonyt, ha tehát továbbra is a tőkerendszer alapvető logikája szerint működik. Hiába társadalmasították tehát a tulajdont, s került kizárólagosan állami kézbe a társadalom irányítása, ahogy a Szovjetunióban történt.
2. Lehetséges harcba szállni a tőke logikájával, fontos ütközeteket (de nem háborút) lehet nyerni ellene magának a tőkés társadalomnak a formális intézményi terében, stratégiailag járhatóvá lehet tenni a forradalmi szocialista politika megvalósításának útját – ténylegesen a szocializmus felé menetelve – a kapitalista határokon belül (vagyis „a Téli palota ostroma” nélkül is), de csakis annyiban, amennyiben ez minden fronton támadást jelent a tőkeviszony minden oldala ellen, és ennek fokozatos helyettesítését jelenti a társadalmi anyagcsere ellenőrzésének/irányításának valamely alternatív szerves módjával, a létező társadalom pórusain belül.
3. A forradalmi harc minden létező esetében csakis az lehet a cél, hogy leküzdjék/megszüntessék azokat a másodrendű közvetítéseket és tárgyasult ideológiai struktúrákat, amelyek a rendszer elidegenült létezését jelentik. A forradalmi cél sohasem egyszerűen az, hogy kivessék helyükből ezek egyikét-másikát, vagy megkaparintsák a rendszernek pusztán egyik vagy másik részét – például az állam „parancsnoki magaslatait” –, hanem hogy megszüntessék az elidegenült tőke-munka anyagcserét egyáltalában, megteremtve ezáltal egy lényegi/tartalmi egyenlőségen alapuló társadalmat.

Az utóbbi követelmény előfeltétele, hogy az állam mint a tőkeviszony kierőszakolására szolgáló, fölülről lefelé ható mechanizmus s mint a rendszer vezérlőközpontja elsorvadjon („elhaljon”), hogy fokozatosan közösségi struktúrákkal lehessen helyettesíteni. Egy újfajta, horizontális munkamegosztáshoz pedig az szükséges, hogy ez a munka – a munkásnép – önszerveződő koordinálásával, valamint a szükségletek kollektív meghatározásával párosuljon az egész társadalomban. Ehhez viszont elengedhetetlen, hogy a szocialista rendszer meggyökerezzen a saját szerves mikrokozmoszaiban. A Szovjetunióban ellenben az állam „hivatalban” maradt mint kollektív kapitalista. Ezért volt a bolsevik forradalom csupán részleges és végképp önellentmondásos. Mészáros fogalmai szerint az 1917-ben lezajlott októberi forradalom anélkül döntötte meg a kapitalizmust, hogy kivetette volna sarkaiból a tőkerendszert. A munkásság megmaradt proletariátusnak. Végül aztán a szovjet stílusú posztforradalmi

társadalom nem is annyira „összeomlott”, mint egyszerűen csak viszszahátrált egy klasszikus kapitalista intézményi mintához, amelyekkel mindig is szoros rokonságot tartott.²⁰

Mészáros második kulcsfontosságú fogalmi újítása szorosan kapcsolódik az elsőhöz, s abban áll, hogy a tőkerendszert a „társadalmi anyagcsere-ellenőrzés” vagy újratermelés formájának tekinti.²¹ Itt a szerző éppúgy kapcsolódik Marxhoz (aki a tőke „társadalmi anyagcsere-jéről” írt, amely a természettől elidegenült termelési viszonyban gyökerezik), mint ahogy a kései Lukácshoz, aki az „anyagcsere” fogalmát a természet dialektikájának elemzésében használta.²² Ugyanez a kritikai megközelítés nyilvánvaló azoknak a marxista ökológusoknak az újabb munkásságában, akik Marx nyomán az „anyagcsere megszakadását” („metabolic rift”) hangsúlyozták a tőkés termelési mód velejárójaként.²³

Mészáros számára a tőkerendszer olyan szerves anyagcsererend, amely képes saját újratermelésére, de csakis addig, ameddig érintetlenül megmarad benne az állam „vezénylő struktúrája”. „A modern állam kibontakozása nélkül”, írja, „a tőke anyagcsere-ellenőrzésének spontán módja nem képes magát olyan rendszerré változtatni, amelyik világosan azonosítható [...] társadalmi-gazdasági mikrokozmoszokból áll. A tőke társadalmi-gazdasági újratermelési egységei külön-külön véve nemcsak *nem képesek* spontán koordinálásra és totalizálásra, de ezzel *szöges ellentétbe* kerülnek, ha szabad folyást engednek bomlasztó természetüknek.”²⁴ Tehát miközben a tőke társadalmi anyagcsere-újratermelési módja elidegenedett munkán, hierarchikus osztályrendszeren, versengésen és a korlátlan fölhalmozás parancsolatán alapul, mindamellett egy valamilyen fölépítményi államapparátus létezését követeli meg saját belső kohéziójának fönntartásához. Mindent összevetve, a tőkerendszer az „*önfenntartó kölcsönösség*” egy bizonyos formájának tekinthető, amelyet a különféle másodrendű közvetítések, köztük az állam, tartanak egyben, dacára a rendszer elidegenítő, romboló és anarchikus természetének.²⁵

Így jutunk el Mészáros harmadik kulcsfontosságú újításához, a „másodrendű közvetítések” fogalmához (lásd a 3. fejezetet). Az „elsőrendű közvetítés”, minden társadalmi létezés alapja: a termelési viszony „az emberi lények és újratermelésük létfontosságú feltételei, vagyis a természet között” (68.).²⁶ Amikor a tőke elidegeníti ezt az alapvető viszonyt, egyúttal különféle antagonisztikus másodrendű közvetítéseket létesít (vagyis létrehozza az elsődleges közvetítések közvetítéseit), amilyenek: (1) az elkülönített elemi, „nukleáris” család; (2) az elidegenített munka/termelés; (3) az árufetisizmus; (4) pénz (a pénzviszony); (5) elnyomó/megtorló államalakulatok; valamint (6) a világpiac. Mindezek a másodrendű közvetítések „kölcsönösen támogatják egymást”. Ennélfogva e tőkés másodrendű közvetítések „bármelyikének elidegenítő és bénító erejével külön-külön lehetetlen szembeszegülni”. Minden arra irányuló próbálkozás, hogy valamelyiküket részlegesen, a többitől

elszigetelten leküzdjék, óhatatlanul kudarcba fullad. „Következésképp a társadalmi anyagszere-újratermelés főnálló, javíthatatlanul diszkriminatív rendje ellenfeleinek nemcsak a tőke pozitív módon önfenntartó, többletmunka-kiaknázó erejével, hanem a tőke körkörös kapcsolódásainak pusztító negatív hatalmával – szemlátomást félelmetes tehetlenségi erejével – is szembe kell szállniuk, és afölött is győzelmet kell aratniuk (*A tőkén túl* I, 192.). Ezért vezet oda Mészáros érvelése, hogy „a gyökeres szocialista átalakulás valódi céltáblája csakis a tőke-rendszer mint olyan lehet, ennek összes *másodrendű közvetítésével egyetemben*” (70.).²⁷ Azonfölül, ahogy a tőke-rendszer ellen irányuló forradalom megköveteli az összes elidegenült másodrendű közvetítés leküzdését, amelyek a társadalmi anyagszere-újratermelésének az alapját alkotják, úgy a társadalmi anyagszere-újratermelés akármely alternatív rendszerének is törekednie kell arra, hogy létrehozza saját – nem elidegenített – kölcsönös cserekapcsolatainak a formáit (amelyek a használati értékek közösségi cseréjére alapozódnak).

Ezek a megfontolások beépültek Mészáros átmenetelméletébe. Képletesen, egy lakóház Goethe atyja által kivitelezett följújtásának történetével magyarázza el (a történet hőse meg akarta kerülni a helyi törvényes előírásokat, amelyek szerint egy háznak a földszinhez képest csupán egyetlen kiugró szintje engedélyezhető), hogy a forradalmi változás „csakis az átmenetet jelentő átépítés olyan formájaként fogható föl, amelyik [...] az anyagi közvetítések áttételére alapozódik”:

„Mint Goethe atyjának esetében (még ha igen eltérő okokból is), itt sincs lehetőség lebontani a meglevő építményt, és egy teljesen újat húzni föl a helyére, egészen új alapokon. Az aládúcolt házban továbbra is élni kell az átépítés egész folyamán, miközben a ház emeleit »alulról kezdve egyiket a másik után kicserélik, az újat mintegy beillesztve; így aztán úgyszólván semmi sem marad meg a régeből«. Sőt, a föladat még ennél is nehezebb. Még az épület korhadozó támgerendáit is ki kell cserélni, s közben az emberiséget ki kell menteni a tőke-rendszer veszélyessé vált vázszerkezetéből.”²⁸

A szocialista átmenet – érvel Mészáros – alternatív közösségi termelési rendszer, társadalmi fogyasztás, kollektív ellenőrzési rendszer megteremtését követeli meg: egészen új struktúrát, amelyet szintenként kell egymásra építeni, az alaptól kezdve, alulról fölfelé, de közben élni is kell abban a házban, amelyiknek sorra cserélik ki korhadt kapitalista építőanyagait.

Ilyen elgondolások hatottak Hugo Chávezre, amikor a bolívari forradalom végrehajtásába kezdett Venezuelában. Mészáros már akkor fölfigyelt Chávezre – *A tőkén túl* írása közben –, amikor az még börtönben ült, s nem indult elnökválasztáson; Latin-Amerika leginkább forradalmi

gondolkodású, új vezetőjét látta meg benne, aki már akkor mélyen elkötelezett híve volt a lényegi/tartalmi egyenlőségnek.²⁹ Mészárosnak *A tőkén túl* lapjain kifejtett szocialista átmenet-elmélete alapján fejlesztette ki Chávez (Michael Lebowitz közreműködésével) a maga nagy hatású koncepcióját a „szocializmus elemi háromszögéről”, amely a termelés társadalmi tulajdonát, a termelés munkásellenőrzését és a közösségi szükségleteken alapuló fogyasztást foglalja magában.³⁰ Az alapeszme az volt, hogy olyan kerek egész, önmagát erősítő társadalmi anyagcsererendelt kell teremteni, amelyik az emberi szükségleteket és a lényegi/tartalmi egyenlőséget szolgálja. A nevezetes kommunális (községi-közösségi) tanácsoknak Venezuelában, valamint a használati értékek kölcsönösen előnyös cseréje rendszerének létrehozását, amit a Mi Amerikánk Népeinek Bolívari Szövetsége (ALBA) intézményesített, részben Mészárosnak *A tőkén túlja* inspirálta; e könyvére úgy tekintettek, mint a XXI. századi szocializmus megalapozására.

A tőke strukturális válsága

Mészáros könyve, *A tőkén túl*, amint láttuk, válasz gyanánt született a tőke korunkban beköszöntött strukturális válságára. Kevés gondolkodó – ha egyáltalán még valaki – járult hozzá oly nagy mértékben a tőke gyorsan halmozódó globális ellentmondásainak és a példátlanul nagy veszélyeknek a megértéséhez, amelyek az új évezredben leselkednek ránk, mint ő. A jelenlegi tőkerendszernek tulajdonított maradandóság – szögezi le Mészáros – teljesen téves, viszont a rendszer „megváltoztathatatlan *mulandósága*” („időbelisége”) egyre nyilvánvalóbb.³¹ Elkerülhetetlen az a nagyszabású változás, amelynek szükségszerűsége úgy lép föl számunkra, mint választás *Szocializmus vagy barbárság* között.³² Mészáros azonban olykor úgy pontosítja ezt, hogy hozzáfűzi: „barbárság, ha szerencsénk van” – rámutatva a lehetőségre, hogy amennyiben nem állítják meg a tőke képviselte *fékevesztett* vonatot, nemcsak a civilizáció, de egész fajunk is effektíve megsemmisülhet.³³

A tőke strukturális válsága abból fakad, hogy „minden globális rendszer szükségszerűen robbanékony és végső soron önpusztító, ha velejéig antagonisztikus a struktúrája”.³⁴ A tőke társadalmi anyagcsere-ellenőrzési módjában súlyos válság „áll elő, amikor a társadalmi-gazdasági újratermelés főnnálló rendje azokba az akadályokba ütközik, amelyeket saját dualisztikus tagozódása támaszt, úgyhogy a háromszoros ellentmondás termelés és ellenőrzés, termelés és fogyasztás, termelés és forgalom között nem békíthető össze többé, még kevésbé lehet hatalmas húzóerő a létfontosságú terjeszkedési és főlhalmozási folyamatban”.³⁵ Ennélfogva a rendszer kezd beleütközni saját abszolút korlátaiba, ami elburjánzó válságokban lesz nyilvánvalóvá, mihelyt a további terjeszkedés elé akadályok gördülnek.

Ma a tőkerendszer már nem szorítkozik a földteke kicsiny zugára, hanem a „globális fölívelésig” jutott, birtokba vette a kerek világot (és egyre inkább magát a bolygót), miközben szembe kell néznie avval, hogy „a kör bezárul”. Ilyen körülmények – a rendszer „hanyatló fejlődési szakasza” – közepette az a romboló tendencia, amely mindig is jelen volt és van a tőke terjeszkedésében, uralkodóvá kezd válni, s nem hagy teret maradék kreativitásának. Az a korábbi folyamat, amelynek során a világ egyéb részeibe telepíti ki ellentmondásait (ez az imperializmus játszott a történeti szerep), már nem lehetséges ugyanolyan mértékben. Az állam szükséges vezénylő struktúrája, ha a globális fölhalmozási rendszer összefüggéseiben nézzük, folyvást csak romlik és bomlik, már nem képes ezt az ellenőrzése és irányítása alatt tartani, merthogy lehetetlenség egy koherens globális tőkés államot összekovácsolni.³⁶

Ezek az ellentmondások fejeződnek ki a legerőteljesebben abban, ahogyan Mészáros tárgyalja „a tőke abszolút határainak aktiválódását” (4. fejezet).³⁷ Itt, a rendszer külső korlátainak elemzésében, amelyeket saját belső szerveződése kondicionál, kimutatja, hogy miként ássa alá a monopol-finánció tőke korára oly jellemző globalizált termelés és fölhalmozás a hagyományos nemzetállami rendszert, valamint a lehetőséget a hegemónikus hatalom annak rendje-módja szerint való fönntartására az USA részéről, mivel ennek mindinkább teljes kényszerítő erejét latba kell vetnie csak azért, hogy képes legyen szembeszállni az uralma ellen irányuló s végtére megállíthatatlanul nagyra növekvő geopolitikai fenyegetésekkel.

A bolygó méretű ökológiai válság, miközben az egész rendszer a „társadalmi anyagcsere-újratermelés feltételeinek pusztítását” reprezentálja, egyben azt bizonyítja, hogy ez a rendszer jóvátehetetlenül a saját fészkebe piszkít.³⁸ Itt is az emberiség jövőjének kérdése vetődik föl, a tőkerendszer fokozottan romboló másodrendű közvetítéseinek eredményeképpen. „Sem a természet rongálása, sem a társadalmi dúlással járó kínszenvedés nem jelent semmit a tőke társadalmi anyagcsere-ellenőrzési rendszere számára, ha saját egyre bővülő újratermelése feltétlen parancsolatával áll szemben. Ezért van az, hogy a tőke a történeti fejlődés során nem pusztán végzetesen túl *találta* vállalni magát, méghozzá minden téren – még a társadalmi anyagcsere-újratermelés alapfeltételeihez való viszonyában is –, hanem előbb vagy utóbb túl *kellett* vállálnia magát”, méghozzá az egész földtekére kiterjedő méretekben.³⁹

A tőke abszolút korlátainak aktiválódásáról szólva, Mészáros – összehangban Fourier híres kijelentésével, miszerint a nők emancipációja a mércéje az emberiség emancipálódásának általában – azt fejtegeti, hogy a társadalmi nemi egyenlőség elfojthatatlan követeléseir lerántották a leplet a takargatnivalóról, s látnivalóvá tették a tőkerendszer teljes képtelenségét arra, hogy lényegi-tartalmi egyenlőséget hozzon

létre. A teljes emancipáció társadalma, amely azon az elven működik, hogy „mindenki képessége szerint, mindenkinek szükségletei szerint” (Bolívarnál: „a törvények törvénye – az egyenlőség”) tökéletesen elképzelhetetlen a tőke uralma alatt.⁴⁰ A legtöbb, amit egy ilyen rendszer nyújtani képes: egyfajta üres, formális egyenlőség, amely – ha tartalmi kérdések vetődnek föl – lépten-nyomon meghazudtolja az egyenlőséget, s szemlátomást annál inkább ezt teszi, mihelyt a válság fölerősödik. Az „identitások” sokfélesége csak arra szolgál, hogy megossza a munkásságot magán belül, s ezáltal az elidegenült rendszer tartósításának egyik fő eszköze legyen. A lényegi-tartalmi egyenlőség hiánya voltaképpen „a közös nevezője és bomlasztó magva minden társadalmi viszonyoknak a jelenlegi rendszerben”.⁴¹

Végül Mészáros, a tőkefölhalmozás Marx-féle abszolút általános törvényével összhangban, rámutat, hogy a krónikus munkanélküliség (amely kéz a kézben együtt jár a tőke rendszeres és növekvő mértékben hiányos hasznosulásával) az egész tőkerendszert sújtja: a centrumot éppúgy, mint a perifériát, s a *létbizonytalanságot* (a „prekárius létet”) teszi a munkásság fő jellemzőjévé korunkban. Ekképpen rávilágít a mai nagy válság elkerülhetetlen voltára.⁴²

Kulcsfontosságú része az elemzésnek, amelyet Mészáros ad a globális strukturális válságról, az a tétele, hogy „az imperializmus potenciálisan legveszedelmesebb szakaszába” léptünk (lásd a 6. fejezetet). Az Egyesült Államok hiú igyekezete, hogy fönntartsa fölényét, és afféle globális pótkormányzatként rendezkedjék be (európai és japán szövetségei segítségével, amelyek alárendeltjei uralmának), immáron az egész világot fenyegeti. „A tőke szerkezeti válságának kezdete az 1970-es években fontos változásokat hozott az imperializmus viselkedésében” (110.). Ez tette szükségessé, hogy egyre inkább harcias magatartást öltön: állandó háborúskodás, amit ideológiailag igazol a mindenre kiterjedő módon definiált, mégis megkülönböztethetetlen s ennél fogva legyőzhetetlen „terrorista” ellenség, amely átlép minden nemzeti és nemzetközi határon és korláton – egyszerre van mindenhol és sehol. E helyzet velejáró veszélyei, amelyekhez társul a (rendőri) „felügyeleti kapitalizmus” („surveillance capitalism”) előtérbe kerülése, végül pedig az ellenőrizhetetlen-irányíthatatlan háborúskodás – ami óhatatlanul komoly konfliktusokat szül a nemzetállamok között –, mindezek a legközvetlenebb módon fölvetik korunkban a *Szocializmus vagy barbárság* kérdését.⁴³ Hasonló veszélyekkel jár – emlékeztet rá Mészáros – a folyamatos fölhívás „humanitárius beavatkozásokra”, amelyek célja annyi, hogy itt meg ott „aládúcolják” a birodalmi rendszert (200).

A finanszírozási folyamata, amely a monopol-finánciók központi fölhalmozási folyamatának gazdasági stagnálásából ered, tovább növeli a rendszer strukturális válságát, s ez gyorsan fajul el belülről, miközben áthághatatlan akadályokba ütközik kívülről. A rendszer képtelen a terjeszkedésre, ha egyszerűen csak termelő beruházásokra alapoz. Most

már kénytelen több különböző pillérre építeni, amilyenek az erőszakolt kiárusítások, a militarizmus és legújabbán a finanszírozás, avégből, hogy teljesüljön bizonyos vélelmezett növekedés, ami mindinkább pazarló és illuzórikus, és adóssággerjesztette spekulációban gyökeresedik. Az eredmény egy pénzügyileg törékeny, adósságok marcangolta rendszer, amelyet a világon soha nem látott egyenlőtlenség jellemez (lásd az 5. fejezetet).⁴⁴

A történelmi pillanat és a radikális politika életbeléptetése

Központi kérdése Mészáros forradalmi bírálatának, hogy ma *maximális radikalizmusra* van szükség a társadalmi/osztály-megmozdulásokban. Népi „alternatívát a parlamentarizmussal szemben!” – vagyis a választói képviselőt jelenleg főnálló rendjével szemben –, így hangzik fölhívása. A választásokkal ismételtelen arra veszik rá a néptömegeket, hogy hagyják jóvá saját alárendeltségüket egy hamis „demokrácia” nevében (lásd a 9. fejezetet). Hangsúlyozza ennek kapcsán, hogy a tőke maga „par excellence parlamenten kívüli erő”, s így csakis radikálisan lehet szembeszállni vele, „olyan politikával, amelyik képes megmérkőzni a tőke parlamenten kívüli erővel és cselekvési módjaival” (185., 192.). Olyan parlamenten kívüli mozgalom fölépítéséről van szó, amelyik képes szembeszállni a tőkének a termelés és a civil társadalom, valamint az állam fölött gyakorolt ellenőrzésével. Mészáros, aki itt Hegel *Jogfilozófiájára* (s Marx *A hegeli jogfilozófia kritikájára*) alapozza elemzését, nem táplál illúziókat a civil társadalomnak (amilyen az jelenleg) az állammal való háborúskodásáról alkotott s a baloldalon közhelynek számító fogalommal kapcsolatban. „Ilyen álláspont elfoglalása”, írja, „csakis azt eredményezheti, hogy a »civil társadalom« természetéről feltételezett, igencsak naiv fölfogás csapdájába esünk, s teljesen kritikátlan magatartást tanúsítunk a temérdek NGO iránt, amelyek önjellemzésük szerint „nem-kormányzati szervezetek” ugyan, de alkalmasint nagyon is jól képesek együtt élni a domináns retrográd állami intézményekkel, amelyekről pénzügyi létezésük függ” – ahogy a tőke támogatását is élvezik.⁴⁵

Ahelyett, hogy elfogadnánk „a legkisebb ellenállás irányvonalát”, s igazodni próbálnánk a rendszer megszabta korlátokhoz, létfontosságú tehát – szögezi le Mészáros –, hogy éljünk a történelmi pillanat kínálta előnnyel, ami abból adódik, hogy a válság rést ütött a főnálló renden, s eltökélt „szocialista offenzívát” hirdessünk meg. Egy ilyen offenzívának arra kell irányulnia, hogy meghosszabbítsa a radikális politika pillanatát a politikai cselekvés átalakításával: „*tartós térré* változtatni a *tovarőp- penő időt*”, és összeforrasztani „a politikai döntéshozatal hatalmát a társadalmi alappal, amelytől oly hosszú időre elidegenítették”.⁴⁶ Itt a venezuelai „bolívari forradalom” s a Latin-Amerika számos helyén meg-

figyelhető „a szocializmus felé tartó mozgalom” szolgál bizonyossággal arra, hogy milyen sebesen képes egy radikális offenzíva átrendezni az egész harcteret.

A globális cselekvés (fejtegeti a 10. fejezetben Mészáros), egy Új Internacionálé megteremtése révén válik lehetségessé, a távlatok sokféleségének arra a mintájára, amely a Nemzetközi Munkásszövetséget jellemezte Marx idején, elutasítva tehát azokat a próbálkozásokat, amelyek minden rá következő Internacionáléban – a másodikban, a harmadikban, a negyedikben stb. – egyfajta mechanikus „egységes tan követésére” redukálták a mozgalmat.⁴⁷ A forradalmi politikai küzdelmek határozott, globális támadást igényelnek a tőkés állam ellen, s megkövetelik ennek elsorvasztását (előidézett „elhalását”) abban az értelemben, hogy egykettőre áthelyezik a politikai hatalmat a társadalom szociális bázisára, s meggyökereztetik ezt a közösségi struktúrákban.

A forradalom kezdeti szakaszában szükségképpen a tökerendszer ellenséges állama és a tőke parlamenten kívüli hatalma ellen irányul a harc, s így döntően negatív alakot ölt. De már ekkor is a pozitív célja felé kell haladnia a mozgalomnak – s ehhez kollektív szocialista nevelőmunkára van szükség –, hogy túllépjen az államon és ennek fölülről lefelé működtetett ellenőrző-irányító struktúráin, és általános társadalomátalakítást eredményezzen olyan alternatív ellenőrző-irányító struktúrák teremtésével, amelyek új, szocialista társadalmi-gazdasági mikrokozmoszokban gyökereznek.⁴⁸

Mészáros munkásságának a legközvetlenebb filozófiai kifejeződése a kétkötetes *Social Structure and Forms of Consciousness (Társadalomszerkezet és tudatformák)*, amely eleddig a legmagasabb fokú rendszeres bírálata a modern liberális gondolkodásnak: kritikai-dialektikus nézőpontból teszi kérdésessé ennek minden módszerét és alakját.⁴⁹ Kimutatja a polgári gondolkodás folytonosságát, megjelöli ennek külső paramétereit, amelyeket az uralkodó rend határoz meg; a gondolat ezekhez igyekszik igazodni s ugyanakkor ezeket törekszik igazolni. Egyúttal beavat bennünket a „történelem radikális nyitottságába” s a kritikai okfejtés dialektikus folyamatába, ami képessé tesz bennünket arra, hogy saját kiutat találjunk a kapitalista útvesztőből. „A társadalmi anyagcsere-ellenőrzés gyökeresen más formájába való, történetileg fönntartható átmenet kérdése” – fejtegeti – „nem valami *elvont elméleti posztulátum*”, hanem dinamikusán változó szükség-szerűség: elveti az összes elidegenült másodrendű közvetítést, és visszaállítására vállalkozik egy szerves emberi közösségnek azáltal, hogy a társult termelők ésszerűen szervezik meg a természethez fűződő anyagcsereviszonyukat. Ennek véghezvitele „korszakváltást” követel, s ez az *egyedüli életképes alternatíva az emberiség számára*, az immár a katasztrófa felé száguldó „szökevény vonaton”.⁵⁰

A Mészáros kínálta „legértékesebb tanulssággal” – fogalmazta meg Daniel Singer:

„a két alapvetően ellentétes »anyagcsere« konfrontációja szolgál. A tőke uralma így olyan integrált rendszerként mutatkozik meg, amely magában foglalja annak az idők folyamán kiépült mindenféle jellegzetes vonását. A szocialista tervnek ugyanilyen átfogónak kell bizonyulnia. Összes előnyét nem lehet egy csapásra meghódítani, de a mozgalomnak ilyen elképzeléssel kell kezdenie. S a hierarchikus munkamegosztás ellen és az állam elsorvasztásáért folyó támadást már a kezdet kezdetén el kell indítani, ha nem akarjuk, hogy az újabb történelmi próbálkozás ugyanúgy zátonyra fusson, mint elődei. Hátra van még, hogy kiöltöljük, miként kell áttérnünk az elméletről a gyakorlatra, hogy mi legyen a régi szocialista dilemma megoldása: hogyan mozgósítsuk a népet a létező társadalom keretein belül, s adjunk közben olyan válaszokat az emberek kérdéseire, amelyekkel átlendülünk e társadalom határain túlra?»⁵¹

Jegyzetek

- ¹ Chávez nevezte első ízben Mészárost „*señalador de caminos*”-nak a szocialista átmenet megvilágításában játszott szerepére utalva, a Simón Rodríguez *Összegyűjtött művei* tiszteletpéldányának kézírásos ajánlásában; e könyvet ajándékozta Mészárosnak a Miraflores Palace-ben rendezett díszebéd alkalomával, 2001. szeptember 10-én.
- ² István Mészáros: *Marx's Theory of Alienation*. New York, Merlin Press, 1970, 11.
- ³ Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. Budapest, Magvető, 1971; *A fiatal Hegel*. Budapest, Kossuth–Akadémiai, 1976.
- ⁴ Lukács György: *A fiatal Hegel*. 25–27., 539–41. Lukács hangsúlyozta, hogy Hegel a természettudomány fogalmi objektivációiban is igyekezett dialektikusan elmélyedni, nemcsak a politikai gazdaságtan tárgyiasításaiban. Mindamellett Lukács jóval lényegesebbnek látta a hegeli rendszer megértéséhez a gazdaság fogalmi tárgyiasításait, már csak azért is, mert ezekkel könnyebb volt megbirkózni, hiszen az előbbieket megvilágításához a fizika tudományának alaposabb ismeretére lett volna szükség. Lásd még *A fiatal Hegel*. 18–19.
- ⁵ Marx sosem volt hegelianus. Az ókori materialista filozófiáról szóló doktori disszertációja írásának idején már nyilvánvaló volt a hegeli rendszert illető bírálatának mélysége. Lásd John Bellamy Foster: *Marx's Ecology*. New York, Monthly Review Press, 2000, 51–53.
- ⁶ Lásd Marx korai – 1844-ig született – írásai közt a Hegelre vonatkozókat.
- ⁷ Mészáros: *Marx's Theory of Alienation*. 99–119,
- ⁸ Mészáros: *Marx's Theory of Alienation*. 162–65.
- ⁹ István Mészáros: *Social Structure and Forms of Consciousness*. Vol. 2. New York, Monthly Review Press, 2011.
- ¹⁰ Mészáros: *Marx's Theory of Alienation*. 10.
- ¹¹ Mészáros: *Marx's Theory of Alienation*. 104., 111.

- ¹² Mészáros István: „Barbárság a láthatáron.” Eleonora de Lucena interjúja. *Eszmélet*, 100. sz., 48–62.
- ¹³ Ernesto Screpanti: *Global Imperialism and the Great Crisis*. New York, Monthly Review Press, 2014, 75.
- ¹⁴ A kérdés, hogy az egységnyi munka költségei milyen fókig konvergálnak nemzetközileg a mélypont felé tartó versenyfutásban, s az idevágó másik kérdés, hogy az egyenlőtlen csere vajon a továbbiakban is alapvető jellemzője lesz-e az imperializmusnak, vagy sem, manapság ellentmondások megítélés alá esik a marxisták körében. A különböző történelmi tendenciák és ellentendenciák némiképp eltérő eredménnyel hatnak és működnek a globális Dél különböző régióiban – s irányuk az egyes országok nagyságától és hatalmától is függ. Más nézetet vall Samir Amin, lásd *The Law of Worldwide Value*. New York, Monthly Review Press, 2010. Ami vitathatatlanak tetszik Mészáros érvelésében, hogy a kizsákmányolási ráta globálisan növekedőben van, még ha az egyes országok között egyenlőtlen is ez a növekedés.
- ¹⁵ István Mészáros: *The Work of Sartre*. New York, Monthly Review Press, 2012, 316. A jelen könyv 11. fejezetében Mészáros tisztázza a tőkerendszer általa használt „hanyatló szakasza” kifejezés jelentését, úgy utalva rá, mint „*produktív mivoltában hanyatló szakaszra*”. E fontos megkülönböztetéssel arra a tényre világít rá, hogy a tőkerendszer, miközben szemlátomást tovább halad előre a maga mércéjével mérve, objektíven tekintve mégis áttért a „termelő rombolásról” (Schumpeter nevezetes kifejezésével élve) a *romboló termelésre*, s ebben tükröződik strukturális válsága, amely már megmetelyezte, s a pazarlás és a pusztítás növekvő dominanciája. Ezért szúrtam be a „produktív mivoltában” kifejezést – szögletes zárójelben – a *Sartre munkásságából* vett idézetembe, igazodva Mészárosnak a jelen könyvben észrevételezett szóhasználatához.
- ¹⁶ Mészáros: *Marx's Theory of Alienation*. 76–77.
- ¹⁷ István Mészáros: *Beyond Capital: Towards a Theory of Transition*. New York, Monthly Review Press, 1995. Magyarul lásd Mészáros István: *A tőkén túl. Közelítések az átmenet elméletéhez*. I–IV. Budapest, L'Harmattan, 2008, 2009, 2010.
- ¹⁸ Daniel Singer: „After Alienation,” *The Nation*, June 10, 1996; <http://www.thenation.com/article/after-alienation>; István Mészáros: *The Structural Crisis of Capital*. New York, Monthly Review Press, 2010. 183.
- ¹⁹ Mészáros: *A tőkén túl*. I. 22.; Mészáros: *The Structural Crisis of Capital*. 95.
- ²⁰ István Mészáros: *Historical Actuality of the Socialist Offensive*. London, Bookmarks Publications, 2010, 16.; *A tőkén túl*. I. 160–165., III. 177–179., 193–233.
- ²¹ Mészáros: *A tőkén túl*. I. 83–110.
- ²² Mészáros: *A tőkén túl*. I. 86–93.; Karl Marx: „A tőke” I. *MEM* 23, Budapest, Kossuth, 1967, 471.; Georg Lukács: *Conversations with Lukács*. Cambridge, Massachusetts, MIT Press, 1974, 43.; Lukács György: *Történelem és osztálytudat*. 706.
- ²³ Paul Burkett: *Marx and Nature*. Chicago, Haymarket, 2014; Foster: *Marx's Ecology*. 141–177; John Bellamy Foster – Brett Clark – Richard York: *The Ecological Rift*. New York, Monthly Review Press, 2010.
- ²⁴ Mészáros: *A tőkén túl*. I. 117–118.
- ²⁵ Mészáros: *A tőkén túl*. I. 120.

- ²⁶ Mészáros: *A tőkén túl*. I. 230–233., 235–236. *Social Structure and Forms of Consciousness*. I. 397.; *Marx's Theory of Alienation*. 110.
- ²⁷ Mészáros: *Social Structure and Forms of Consciousness*. I. 394–397.
- ²⁸ Mészáros: *A tőkén túl*. II. 217., 322.
- ²⁹ Mészáros: *The Structural Crisis of Capital*. 117–146.
- ³⁰ Michael Lebowitz: „Proposing a Path to Socialism: Two Papers for Hugo Chávez.” *Monthly Review* 65, no. 10 (March 2014), 1–19.
- ³¹ Mészáros: *A tőkén túl*. I. 187.
- ³² Mészáros István: *Szocializmus vagy barbárság*. Budapest, Napvilág, 2005.
- ³³ István Mészáros: *The Challenge and Burden of Historical Time*. New York, Monthly Review Press, 2008, 149.
- ³⁴ Mészáros: *A tőkén túl*. I. 107.
- ³⁵ Mészáros: *A tőkén túl*. I. 117.
- ³⁶ Mészáros: *A tőkén túl*. I. 70–80.; *Social Structure and Forms of Consciousness*. II. 15; Barry Commoner: *The Closing Circle*. New York, Alfred A. Knopf, 1971.
- ³⁷ A jelen könyvben „A tőke abszolút határainak aktiválódása” című szakasz *A tőkén túl* ugyanilyen című szakaszának bevezető részével azonos. A kérdés konkrétabb elemzését lásd Mészáros: *A tőkén túl*. I. 237–401.
- ³⁸ Mészáros: *A tőkén túl*. I. 280.
- ³⁹ Mészáros: *A tőkén túl*. I. 285.
- ⁴⁰ Friedrich Engels: „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig.” *MEM* 19, Budapest, Kossuth, 1969, 190.; Karl Marx: „A gothai program kritikája.” *MEM* 19, 19.; Simón Bolívar: „Üzenet a bolíviai alkotmányozó kongresszushoz.” In uő: *Válogatott írások*. Budapest, 2009, 140.
- ⁴¹ Mészáros: *The Challenge and Burden of Historical Time*. 99.
- ⁴² Mészáros: *A tőkén túl*. III. 77–96. A „prekariátus” fogalma központi eleme a munka tartalékseregéről szóló marxi elméletnek. Lásd John Bellamy Foster – Robert W. McChesney: *The Endless Crisis*. New York, Monthly Review Press, 2012.
- ⁴³ Mészáros: *The Structural Crisis of Capital*. 49–50. Lásd még John Bellamy Foster – Robert W. McChesney: „Surveillance Capitalism.” *Monthly Review* 66, no. 3 (July–August 2014), 1–31.
- ⁴⁴ A monopólium, a stagnálás és az eladósodás gazdasági elemzésében Mészáros olyan fontos marxista politikai-gazdaságtani kritikára támaszkodik, mint amilyen Paul A. Baran – Paul M. Sweezy: *Monopoly Capital*. New York, Monthly Review Press, 1966, valamint Harry Magdoff – Paul M. Sweezy: *The Irreversible Crisis*. New York, Monthly Review Press, 1988.
- ⁴⁵ Mészáros: *Historical Actuality of the Socialista Offensive*. 22. G. W. F. Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. Budapest, Akadémiai, 1983, 182–256.; Karl Marx: „A hegeli jogfilozófia kritikájából”, „A hegeli jogfilozófia kritikájához.” *MEM* 1. Budapest, Kossuth, 1957.
- ⁴⁶ Mészáros: *The Structural Crisis of Capital*. 114–116.; *A tőkén túl*. III. 97–107.
- ⁴⁷ Mészáros: *Historical Actuality of the Socialista Offensive*. 34. Lásd a hasonló észrevételeket in Samir Amin: „Popular Movements Toward Socialism.” *Monthly Review* 66, no. 2 (June 2014), 5–7.
- ⁴⁸ Mészáros: *The Challenge and Burden of Historical Time*. 238.
- ⁴⁹ A történelmi materialista kritika ebben a munkában, amelynek segítségével kimutatja a polgári gondolkodás fő formáinak korlátoltságát, hasonló Lukács

Györgyéhez *Az ész trónfosztásában* (Budapest, Magvető, 1978. [Ötödik kiadás]). Ám amíg Lukács az irracionalizmusra korlátozza bírálata tárgyát, addig Mészáros az egészben vett liberális gondolkodás fő formáinak dialektikus kritikáját nyújtja. Lásd úgyszintén Mészárostól: *The Power of Ideology*. London, Zed Books, 2005.

⁵⁰ Mészáros: *Social Structure and Forms of Consciousness*. I.426., II. 15., 253–254.

⁵¹ Singer: „After Alienation.”

(Fordította: Csala Károly)

(Eredetei megjelenés: John Bellamy Foster: Foreword. In: István Mészáros: *The Necessity of Social Control*, Monthly Review Press, New York, 2014.)

Ökofalu, családi birtok – Oroszország határain innen és túl

„Kísérletemből egyet legalábbis megtanultam: ha az ember bátran megy előre ábrándjai felé, és megpróbálja azt az életet élni, amelyet elképzelt, törekvését olyan siker koronázza, amelyről hétköznapijain még álmodni sem mert. Az ilyen ember egyet-mást maga mögött hagy, átlép egy láthatatlan határon: új, egyetemes, szabadabb törvények jutnak uralomra körülötte és benne, vagy a régi törvények terjednek ki és nyernek kedvezőbb, liberálisabb magyarázatot, s ő így felsőbbrendű lényeg szabadságával élhet. Minél jobban leegyszerűsíti életét, annál kevésbé bonyolultnak fogja látni a világegyetem törvényeit is, a magány már nem lesz magány, a szegénység szegénység, sem a gyengeség gyengeség. Ha légvárakat építünk, munkánk nem vész kárba: a vár igazi helye a levegő. Csak aztán rakjuk alá az alapokat.”

(Thoreau: Walden)

Az oroszországi Állami Dumában 2013. április 29-én I. V. Lebegyev, J. E. Nyilov, A. N. Szvincov és Sz. M. Katasonov, az LDPR (liberális demokraták) képviselői, előterjesztették a „Családi portákról” („O rodovüh uszagybah”) szóló N.269542-6 sz. törvényjavaslatot. Ennek lényege, hogy – állampolgári jogon – minden igénylőnek egy hektár földet kell juttatni ingyenes használatra. Mi áll a tervezet mögött? Honnan ered az ötlet? A jogi aktus alapforrása, hogy tartalma Oroszország számos helyén már megvalósult gyakorlat. Olyannyira, hogy szinte egész „családi birtok” mozgalom áll mögötte. Az eredeti kezdeményezés is ettől a mozgalmtól indult: magát a törvénytervezetet Lucsezarnojé (Novoszibirszki terület), Rodnojé (Vlagyimiri terület), Blagodaty (Jaroslavi terület), Kovcseg (Kaluzsszki terület), Kornyszije Rodnyiki (Belgorodi terület) és más oroszországi, családi birtokokból álló település lakói készítették és adták át az LDPR képviselőinek. Annyi a különbség, hogy a beterjesztett törvényjavaslat – a pravoszláv egyház nyomására – nem a „rodovojé pomesztye” (családi birtok), hanem a „rodovaja uszagyba” kifejezést használja. De magát az elnevezést kivéve minden alapvető technikai-jogi mozzanat megmaradt.

Nézzük a javaslat legfontosabb konkrétumait.

– A polgárok ingyenesen, egy alkalommal kaphatnak földet lakott településen, mezőgazdasági rendeltetésű, valamint erdőgazdasági területeken egyaránt. Ha nem történik meg a birtokbavétel, akkor – a nem rendeltetésszerű használat miatt – a föld elvehető. A feltételekről kormányhatározat rendelkezik.

– A tervezet a családi birtokok nem vagyoni jellegéből indul ki: a birtok nem tulajdon, hanem földhasználati jog. Követelések fejében nem lehet elkobozni. Tilalom alá esik a rendeltetés eredeti céljának megváltoztatása, a részekre osztás lehetősége pedig korlátozott.

– A családi birtok földterületét, illetve a rá vonatkozó jogot – közeli rokont kivéve – nem lehet átadni más személyeknek vagy szervezeteknek.

– A polgároknak joguk van a földterületen mezőgazdasági és természetvédelmi tevékenységet végezni, valamint magánlakóházat építeni, erre tulajdonjogot szerezni és oda – mint állandó lakóhelyre – bejelentkezni. Követelmény, hogy a családi birtok kiépítése családtagok és rokonok (orosz állampolgárok) személyes munkájával valósul meg.

– A családi birtok mentesül a földadótól és a családi birtokon előállított termékek eladásából származó jövedelemadótól.

– Az Orosz Föderáció polgárainak joga van egymás mellett elhelyezkedő családi birtokokból települést szervezni. A polgárok kezdeményező csoportjának joga van, hogy egységes tömbben kapjon földet akkora területen, amely megfelel azon polgárok számának, akik együtt akarnak létrehozni családi birtokokból álló települést. Alapfeltétel a jog érvényesítéséhez: a telepesek által kidolgozott és az építészeti hatóságok által a település területére jóváhagyott terv.

– A törvénynek lehetőséget kell biztosítani arra, hogy a település körül ökológiai zóna jöjjön létre, az ökológiai, közegészségügyi és járványügyi követelmények figyelembevételével. Létrehozható zöld zóna, parkerdő zóna, védelmi zónák (méhészet, különösen védett erdőterület, vízgyűjtő terület, valamint más, különleges felhasználási feltételekkel rendelkező területek és természeti objektumok).

– El kell végezni a hatályban levő törvények rendelkezéseinek harmonizációját a családi birtokra vonatkozó törvénnyel (mezőgazdaság, kisegítő gazdaságok, gyermekes családok támogatása, önkormányzatok).

A javaslat szerint a törvény hatálybalépésének ideje: 2014. május 1-je.

1. Családi birtok mozgalom

A családi birtok mozgalom keletkezése két forrásra vezethető vissza. Egyrészt tudatos kiütkeresés a polgári létformából, másrészt Vlagyimir Megre népszerű, anasztáziás (lásd később) könyvsorozatából merített ötlet.

Családi birtokok Megre tevékenységétől teljesen függetlenül is léteznek, vagy csak lazán, a kommunikációt könnyítő utalások szintjén kapcsolódnak műveihez. A családi birtokok alapítói egyszerűen olyan életmódkísérlethez fognak hozzá jól vagy kevésbé sikeresen, amely ma sokakat ösztönöz nagyon sokfelé a világban hasonló próbálkozásokra. A családi birtok olyan egyhektáros földterület, melyet a család örökös ingyenes használatra kap meg, ahol saját elvei szerint rendezkedhet be és élhet együtt az utódokkal. A család ezen a rábízott földterületen fenntartható ökoszisztémát hoz létre kerti növényekből és hasznos vadnövényekből, háziállatokból és barátságos vadon élő állatokból. A családi birtokok kisebb lokális településeket alkotnak. Itt a gyakorlatban működhet olyan alternatív, ökobarát közösség, amely egyfajta válasz a modern társadalom problémáira. Akik nem kötődnek szorosan Megréhez és az anasztázias szóhasználatához (vagy azt egyenesen giccsesnek találják), azok egyhektárnyi permakultúra alapon tervezett, lakóházzal rendelkező birtokról beszélnek. (Ismeretes, hogy permakultúrának az emberi életvitelnek az ökológiai folyamatok egyensúlyához igazított megszervezését nevezik.)

Vlagyimir Megre „Oroszország zengő cédrusai” című könyvsorozata az ezredforduló idején indult (1996 és 2010 között tíz könyv). Az „Oroszország zengő cédrusai” nevet a szibériai remetenő, Anasztázia tisztelőinek mozgalma viseli. Roman Lunkin a mozgalommal foglalkozó tanulmányában a népszerűség titkát abban látja, hogy sok orosz álmának megtestesülését jelenti a családi gyökerekhez való visszatérés és a természettel való kapcsolat helyreállítása. Megre könyveinek összes példányszáma meghaladja a 7 milliót és nagy üzleti sikert jelent mind az írónak, mind a kiadást végző Vlagyimiri Kulturális és Alkotást Támogató Alapnak. Munkáit számos idegen nyelvre (köztük magyarra is) lefordították, az anasztáziasok mozgalma külföldön is elterjedt, nemcsak a FÁK országaiban, hanem Németországban, Csehországban, Finnországban, Izraelben, sőt Kaliforniában, Ausztráliában, s van magyar nyelvű fórumuk is. (A magyarokat főleg a gyermekek természetközeli nevelése, a Scsetyinyin-féle iskola módszertana érdekli).

Az anasztázias könyvek bizonyos értelemben egy hiányzó közösségteremtő narratívát pótolnak, ha tetszik, világképbe foglalva adnak át termelési és életmód-kialakítási tapasztalatokat. Olvasmányosan, szórakoztatóan rekonstruálnak a nyomokban fennmaradt tradíciók tarka egyvelegéből – az írói képzelet hozzáadásával – egy posztindusztriális „mágikus világképet”, mely számos apróbb és nagyobb gyakorlati teendő elvégzésére ösztönzi olvasóit. Az Anasztázia klubok rendezvényei, tanfolyamai konkrét gazdálkodási, faluszervezési, kézműves és közösségépítési ismereteket nyújtanak. Többnyire itt találunk egymásra a kezdeményező csoportok tagjai, akik kellő előkészület után útnak indulnak családi birtokokból álló településeket alapítani.

Az oroszországi családi birtokok az ökofalu-mozgalomhoz illeszkednek, annak a részét képezik.

2006-ban egy vállalkozókból álló társaság, a Csisztüe pomüszi (Tiszta gondolatok), mely Megre elképzelései alapján jött létre, bejelentette, hogy megteremti a szükséges feltételeket az ökológiai települések programjának megvalósításához. 2006-ban megalakult az „Oroszország zengő cédrusai” társadalmi egyesület. A terv gazdasági alapját egy nyitott „népi részvénytársaság” jelentette. A társaság egyrészt jelzálogprogramot próbál finanszírozni földdarabok kivásárlására, a részletek 15 éves törlesztésével, másrészt be akar ruházni az ökofalvak közösségen belüli szervezésével és a közösségek közötti hálózati kapcsolatok kialakításával összefüggő projektekbe. Vannak nagyon érdekes, célratörő projektek. Cseljabinszkban a börtönöket ellátják Megre könyveivel, melyek megismerése után a rabok a gyakorlatban hozhatnak létre maguknak „családi birtokot” egy-egy hektáron. Amikor lejár a büntetésük, már csak a szögesdrót kerítést kell eltávolítani a birtok körül. Másutt veteránokat segítenek hozzá, hogy családi birtokhoz jussanak (Belorussziában elnöki rendelet biztosítja ezt).

Senki nem gondolja, hogy a különböző „népi részvénytársaságok” a társadalom minden, erre igényt tartó tagja számára elérhetővé tudnák tenni a saját családi birtok kialakítását. Ezért kezdettől fogva törekszenek az ökofalvak státusának törvénybe foglalására.

II. Az ökofalvakról

Legáltalánosabb megfogalmazásban az ökofalvak olyan közösségek, melyek célja, hogy szociálisan, gazdaságilag és ökológiailag fenntarthatók legyenek. Jellemző módon egy 50-150 főből álló közösség tűzi ki maga elé ezeket a célokat. Az ökofalu tagjait az egyesíti, hogy ugyanazokat az ökológiai, társadalmi-gazdasági és kulturális-spirituális értékeket osztják.

1991-ben az ökofalvakat támogató Gaia Trust Dániában szervezett találkozót, ahol az ökotársulások képviselői megvitatták az ökofalu koncepció későbbi fejlődésének stratégiáját. A Global Ecovillage Network (GEN) is ebben az évben alakult. 1994-ben indult az ökofalvak információs szolgálata. 1995-ben Findhornban zajlott le az ökofalvak első nemzetközi konferenciája „Ökofalvak és önfenntartó közösségek a XXI. századra” címmel.

Ekkor fogalmazódik meg Robert Gilman általánosan elfogadottá vált ökofalu meghatározása: „ésszerű méretű (emberi léptékű) település az emberi tevékenység minden jellemzőjével, ahol ez a tevékenység biztonsággal integrálható abba a természeti környezetbe, amely támogatja az ember egészséges fejlődését és sikerrel képes fennmaradni meghatározhatatlanul hosszú ideig.” (The Gilman's Report to Gaia

Trust). Később Gilman hozzáteszi, hogy az ökofalvak „többszörös kezdeményezések” központjai. Véleménye szerint az ökofalu – a tradicionális falutól eltérően a posztindusztriális társadalom jelensége, s bár magába szív minden emberi tapasztalatot, nem jelent visszatérést egy korábbi életformához.

Koshua Joubert, a Nemzetközi Ökofalu Hálózat elnöke azt hangsúlyozza, hogy a fenntarthatóságot újra kell definiálni: az élet teljes társadalmi és környezeti szövetének a regenerálására van szükség. Az így értelmezett fenntarthatóságnak négy dimenzióban egyidejűleg kell végbemennie: társadalmilag, környezetileg, gazdaságilag, kulturálisan egyaránt.

Jonathan Dawson, a GEN korábbi elnöke, öt ökofaluelvet ír le 2006-os könyvében (*Ecovillages: New Frontiers for Sustainability*):

1. Nem kormányzat által szponzorált projektek, hanem alulról jövő kezdeményezések.

2. Lakóik gyakorolják és értékelik a közösségi életet.

3. Lakóik nem nagyon függenek a kormányzati, vállalati vagy más centralizált forrástól a víz, élelmiszer, lakás, áram vagy más alapvető szükséglet tekintetében. Ellenkezőleg, ők maguk próbálják megteremteni ezeket a forrásokat.

4. Lakóikban erős érzék van a javak megosztása iránt, mely gyakran spirituális terminusokkal is kifejeződik.

5. Gyakran kulturális vagy demonstrációs helyekként szolgálnak, tanulási gyakorlatot ajánlanak fel másoknak.

Az ökofalvak többsége – bizonyos értelemben – egyfajta agro-ökonómiai forradalom csíráját jelenti.

III. Agroökológiai forradalom a világban

Az agroökológiai forradalom egyszerre jelent a falusi közösségek számára önrendelkezést az élelmiszerek területén, energetikai önrendelkezést és technológiai önrendelkezést. Ez együtt lehetővé teszi a falusi közösségek számára a rugalmasságot, az önfenntartás biztonságát és a természeti körülményekhez való alkalmazkodást.

Az agroökológiai kezdeményezések célja elmozdulni az iparszerű agráriumtól egy alternatív mezőgazdasági paradigma felé. Törekvés arra, hogy a már létező élelmiszerrendszerek eltávolodjanak a fosszilis üzemanyagon alapuló, gabonát és bioüzemanyagot nagymértékben exportra előállító termeléstől, s a helyi/nemzeti élelmiszer-termelésben az ökológiai fenntartható gazdálkodást folytató kis és családi gazdaságok kapjanak egyre fontosabb szerepet. A parasztnak legyen hozzáférése a földhöz, a vetőmagokhoz, a vízhez, a helyi piacokhoz, részben úgy, hogy kialakítanak különböző támogató gazdasági poli-

tikákat, pénzügyi ösztönzőket, piaci lehetőségeket és agroökológiai technológiákat. Az új típusú falusi közösségek így el tudnak szakadni az agráripár által uralt, kisszámú bér munkást foglalkoztató kapitalista mezőgazdaságtól.

A régi és új tapasztalatokat kreatívan felhasználó ökológiai gazdálkodás először az agrár-felsőoktatás és a kutatóintézetek megkerülésével erősödött meg, s terjedt el.

Az agroökológia elméleti tudománya – ahol helyet kap a felsőoktatásban – mindig ezeknek a mindennapi termelői gyakorlatoknak a feltérképezéséből indul ki, rájuk épül, s elmélet és gyakorlat mindvégig egymást kölcsönösen gazdagító kapcsolatban marad egymással. A latin-amerikai őslakos közösségek körében végzett kutatások számos érdekes példáját mutatják annak, hogy mekkora szerepet játszik a „mágikus világkép” által tájékozódó ember történetmesélése a közösségi önszerveződésben, a hétköznapi élethez és munkához szükséges gyakorlati, termelési tapasztalatok átadásában.

Sok vita folyt arról, hogy milyen a viszony a gazdaság mérete és a termelékenység között. Az agroökológusok kimutatták, hogy a kis családi gazdaságok sokkal termelékenyebbek, mint a nagy farmok, ha nem csupán egyetlen növény termésátlagát, hanem a teljes outputot nézzük. Az egész világra kiterjedő statisztikák szerint – a hiedelmekkel ellentétben – az élelmiszer-ellátásban nagyobb mértékben vesznek részt ezek a kis gazdaságok, mint a nagy agráripári komplexumok. (Oroszországban a kistermelők csupán a föld 8,8%-ával rendelkeznek, de a mezőgazdasági output 56%-át adják: a burgonya 90%-át, a zöldségek 83%-át, a tej 55%-át, a hús 39%-át, a gabona 22%-át.) Ezzel kapcsolatban érdemes idézni a GRAIN nevű nemzetközi nonprofit szervezet 2014. május 28-i jelentéséből.

„Mindenki hallott már arról, hogy a kistermelők állítják elő a világ élelmének legnagyobb részét. De tudatában van-e mindenki, hogy ezek a kistermelők csak kevesebb, mint negyedét foglalják el a világ mezőgazdasági területeinek? [...] Ha a kistermelők ilyen kevés földdel rendelkeznek, hogyan tudják mégis az élelmiszerek többségét sok országban megtermelni? [...] A válságok aktuális problémáin túl szerepet játszik ebben egy történelmileg állandó tényező: a kistermelők vagy paraszti gazdaságok mindig magát az élelmiszer-termelést részesítik előnyben. A helyi vagy nemzeti piacokra és a saját családjukra összpontosítanak. Sok minden abból, amit megtermelnek, nem jelenik meg a nemzeti kereskedelmi statisztikákban (a GDP-ben), de eljut azokhoz, akiknek a legnagyobb szükségük van rá, a falusi és a városi szegényekhez. A nagy agráripári társaságok viszont nem 'élelmet', hanem 'árut' (GDP-t) termelnek és sok esetben pusztán az exportra, mégpedig olyan növények exportjára koncentrálnak, melyek nagy része nem az emberi étkezést szolgálja: állati takarmány vagy bioüzemanyag, faipari termékek és más hasonlók. A nagy agráripári társaságok elsődleges

célja a beruházás megtérülése, a kiadások alacsony szinten tartása, ami gyakran a föld kevésbé intenzív használatával jár együtt. A hatalmas ültetvényes monokultúrák expanziója [...] szorosan hozzátartozik ehhez a képhez. Ezek az agráripari társaságok emellett gyakran hatalmas földtartalékokkal rendelkeznek, melyeket egészen addig nem használnak föl, ameddig az aktuálisan növénytermesztésre vagy legelőnek használt föld teljesen ki nem merül. Ez azt jelenti, hogy ezek a gazdaságok nem használják ki a föld biológiai produktivitását. Ellenkezőleg, a rendelkezésükre álló föld biológiai produktivitása csökken és hatalmas földterületek veszendőbe mennek.” Tehát a nagy agráripari társaságok működése nem csupán szociális és ökológiai szempontból jelent problémát, hanem termelésük hatékonyságával is gond van.

IV. Az orosz ökofalu-mozgalom

Az orosz ökofalu-mozgalom és a nyugati ökofalu-mozgalom között szembetűnő különbséget jelent a Jonathan Dawson által kiemelt ökofalu-kritériumok közül a „kormányzattól való függetlenség”, ami – nyilvánvaló történelmi okokból – az Orosz Föderációban nehezebben megvalósítható, mint például az USA-ban. Tudvalevő, hogy Nyugaton az ökofalvak alapításánál a kezdeti magasabb beruházási igények kielégítésére könnyebben lehet magánalapítványok útján forrásokhoz jutni. Az Orosz Föderációban az anyagi feltételek megteremtésénél, különösen a megalapozó kezdeti időszakban, kevésbé lehet elszakadni az államhatalomtól. Az orosz ökofalvak szívesen alakítanak pusztán saját törvényeik szerint az életüket, de anyagi és biztonsági okokból szüntelenül arra kényszerülnek, hogy párbeszédet folytassanak a központi hatalom törvényhozásával. Többnyire csiki-csukira végződő játszmát játszanak, miközben próbálják úgy legalizálni létüket, hogy elképzeléseikben ne kelljen megalkudniuk, és a *felülről irányítással* szemben megőrizték *alulról szerveződésüket*. A központi hatalom ellenében gyakran a helyi hatalommal próbálnak szövetkezni, vagy néha fordítva is. Előfordul, hogy egy nagyobb játszmában a Föderáció elnökét szólítják meg, gondolván, hogy így ellensúlyozni tudják a Föderáció miniszterelnökének hatalmát. (Egy érdekesség: a mozgalomnak van egy „A hazáért, Putyinért” honlapja is /zarodinu-zaputina.ru/. A mozgósító erejű érzelmi áthallás nyilvánvaló. Ismeretes, hogy a második világháborúban a Vörös Hadsereg katonái „A hazáért, Sztálinért” kiáltással indultak harcba.)

Az első ökofalvakat Oroszországban az 1990-es évek elején alapították, a Szovjetunió szétesésének, a gazdaság és az egész ország átépítésének nehéz időszakában. Az ökofalvak létrehozását elősegítette, hogy egyrészt az átalakulás során a felszínre kerültek és gyorsan elmélyültek a környezet már korábban is létező problémái, másrészt

sok embernek összeomlott az addig kialakult társadalmi és szakmai élete. Sokan kezdték keresni ezért a fenntartható fejlődés eszközeit és módozatait. Az ökofalvak kialakításának kezdeményezéseit segítette az is, hogy ekkorra elérhetőbbé vált az információ a külföldi ökofalvak tapasztalatairól.

Oroszországban az „első hullámban”, az 1990-es évek első felében létrehozott ökofalvak közül legnevezetesebbek Kitezs (Kaluzsszkij terület, az építés kezdete 1992), Grisino (Podporozsszkij kerület, 1993), Nevo-Ecoville (Szortavalszkij kerület, R-ka Karelja, 1993), Tiberkul (Kuraginszkij kerület, Krasznajarszkij járás, 1994). Az első három az említettek közül kezdetben finanszírozást kapott a világ ökofalvait támogató külföldi és hazai alapítványoktól.

Nyugaton az ökofalvak többsége kommuna típusú, Oroszországban azonban a posztszovjet időszakban nehezebb volt tartósan létrehozni egy kommunát, mint Nyugaton. I. Kuljaszov szociológus, aki maga is ökofaluban él, Bolsoj Kamenyben, a következő okokat említette:

Az első ok a forráshiány. A kommunaszerű közösség akkor működik jól, ha elegendő vagy bőséges forrás áll a rendelkezésére. A bőséget itt a fogyasztás fiziológiai szükségessé szintjéhez viszonyítjuk. A második ok: nem voltak pontosan kidolgozva és nem hagyományozódtak tovább a termelés és újraelosztás szabályai, és nem alkalmazták a bűnelkövetés esetén a közösségből való kizárás fizikai és morális mechanizmusait. A harmadik ok a közösségépítés és a mezőgazdasági munka terén megmutatkozó tudatlanság és tapasztalatlanság: nem tervezték átgondoltan a kiadásokat, vagy épp ellenkezőleg, tudatos anyagi visszaélések fordultak elő. Negyedik ok: a közösségek túlságosan kis létszámúak voltak. Egy izolált kis közösségben a szüntelen együttlét következtében kiéleződik egy sor konfliktus, ami egy változatosabban kommunikáló nagyobb közösségben nem jelenik meg ennyire élesen.

Az első hullámban kialakult településekre többnyire az jellemző, hogy az általános ökológiai elvek tiszteletben tartásával egyetlen konkrét projektet próbálnak megvalósítani, közös erőfeszítéssel. Grisinóban a cél egy különleges, építészeti szempontból is védett természetvédelmi körzet kialakítása volt. Kityezsben iskolát hoztak létre az árva gyerekeknek, valamint ehhez kapcsolódva kiépítettek egy tehetség-gondozó centrumot. Nevo-Ecoville-ben az alternatív technológiákkal kapcsolatos ökológiai képzésekre koncentráltak, részt vettek az erdők helyreállítására irányuló regionális programban. Muravjovszkij parkban a fenntartható természethasználattal kapcsolatos nemzetközi kutatások és képzések állnak a középpontban. Nyikola-Lenyivec faluban land-art projekt indult: N. Polisszkij művész, a „Mityka” mozgalom résztvevője, azt tűzte ki célul, hogy az egyszerű muzsikot bekapcsolja a magas kultúrába, mivel minden hétköznapi tevékenység művészi tevékenységnek is tekinthető. Stb. stb.

Az ökofalvak második hulláma nem egy kiemelt témára koncentrálni, hanem abból indul ki, hogy az életmódot a maga teljes komplexitásában kell megváltoztatni, s ennek ki kell terjednie az élet minden területére. Ez egyébként egybevág azzal, ahogy Robert Gilman a valóságos folyamatokat figyelve szükségesnek látta kiegészíteni az ökofalu meghatározását: az ökofalvak „többszörös kezdeményezések” központjai.

Ez a második hullám, a „családi birtokoké”. A 2000-es évek elejétől kezdődött és vált tömegessé, ma Oroszország minden régiójában, s a tágabb posztszovjet térségben is jelen van. Néhány ismert példája a családi birtokon alapuló ökofalunak: Kovcseg (Kaluzsszki terület), Rodnoje, Szlavnoje, Dusevnoje (Tulai terület), Rodnoje, Ladnoje, Szolnyecsnoje, Zavetnoje (Vlagyimiri terület), Szinegore „Vedrusszija” (Krasznodari járás), Dolina Dzserel (Ujárásna, Kijevi terület), Szvetloje (AR Krim), Rodnyiki (Kurganszki terület), Rodnyiki (Hakaszi), Morozovo, Szkazka (Novoszibirszki terület), NP „Szibirszkie Roszi” (Kmerovszkaja terület), Szarap (Krasznnojarszkij járás), Poszelenyie na Medvegice (Vologradi terület) stb.

Az ökofalvakba költözők motivációit jól illusztrálja egy Kovcseggel foglalkozó cikk (*Novaja Gazéta*, 2008. 07.21. – a Kovcseg szó jelentése: Noé bárkája). „Balalajkázó zenész, üzletember, színész, programozó, filológus, fotómodell, képviselő asszisztense [...] 79 család költözött a Kaluzsszkaja terület sűrű erdejébe, hogy természetes gazdálkodást folytasson, gyerekeket neveljen és a maga törvényei szerint építse fel a saját világát száz hektáron.” A telepések többsége az előző életében jól keresett, karriert csinált, de úgy érezte, a városban idegen célokat követ, nem a saját életét éli, elsősorban ezért jött el onnan. A város mindent megold az ember számára – mondja Fjodor Lazutyin, a település egyik alapítója, aki molekuláris biológus és üzletember volt azelőtt. Adnak neked meleg, világos házat, az egészségedről való gondoskodás felelősségét az orvosok veszik magukra, gyermekeid oktatásának felelősségét pedig az iskolák. A várostól függ az életed. Ha átköltöztél az ökofaluba, visszakapod a felelősséget a saját életedért, házadért, gyerekeidért, azért, hogy mit fogsz enni, hogyan fogsz élni. Az az élet, amit a civilizáció nyújt, minket nem elégít ki.

Az ökofaluban nincs kerítés, nagyon sok a szabad tér, egyik ház sem hasonlít a mellette levőre: gerendából, vályogból, fatáblából épült házak vannak. Kovcseget a civilizációval csak az áram köti össze. Majdnem mindenhol található internet, de nincs televízió. Műhold segítségével elérhető volna – de minek?

Elmondható, hogy az ökofalvak mozgalma Oroszországban egyre nagyobb fordulatokat vesz. Ezek élnek ökofalvakban és érdeklődők tízezrei látogatják azokat. A harmadik körben pedig százazrek vannak, akik információkat gyűjtenek, tájékozódnak. Az ökofalu-mozgalom napjainkra kilép a helyi és a regionális hatalommal való együttműködés szintjére, kísérletet tesz, hogy hasson a helyi és a szövetségi

törvényhozásra, hogy hivatalos státuszt és törvényi támogatást kapjon a fejlődéséhez.

Mindezzel párhuzamosan halad az a folyamat, hogy szorosabbá válik az együttműködés a települések között, koordinálják az erőfeszítéseket, egyesítő struktúrákat és szervezeteket hoznak létre. 2005 óta működik az ökofalvak orosz hálózata, melybe Grisino, Nevo-Ecoville és Bolsoj Kameny települések léptek be, s amelyek azután az európai hálózat, a GEN-Europe egyesületi tagjai is lettek. 2006-ban Bolsoj Kameny ökofalu lakója, Mirzagitova Ljajszan az orosz ökofalu-hálózat éves közgyűlésen megválasztott küldötteként bekerült a GEN-Europe tanácsába.

2011. július 16–17-én Grisino ökofaluban létrejött az ökofalvak, családi birtokok és ökológiai kezdeményezések képviselőinek találkozója. Elfogadták azt a határozatot, hogy az ökofalvak orosz hálózatát átalakítják Oroszország ökofalvainak és ökológiai kezdeményezéseinek hálózatává – s ez jogi személlyé válik. 2012-ben regisztrálták a nonprofit partnerséget az „Ökofalvak és ökológiai kezdeményezések hálózata” ökofalvainak támogatására (Non-profit Partnership for Ecovillages Development „Ecovillage&Eco-Initiative Network”).

Oroszország több területén sikerült elérniük az ökofalvak kezdeményezőinek, hogy a helyi hatalom segítségével ingyen vagy kedvező feltételek mellett földhöz jussanak. A legkönnyebben ez a Távol-Keleten és a határvidékeken valósítható meg, ott, ahol a föld olcsóbb vagy gyengébb minőségű. Kazahsztánban jelentős számú orosz lakosság (több mint harminc százalék) él egy tömbben, a határ közelében. Itt nagyszámban alakulnak családi birtokok a határ egyik és másik oldalán egyaránt. A Belgorod környékén kialakult családi birtokok egy ökoszisztémát alkotnak az Ujárásnában létrejövő családi birtokokkal, a Brjansz környéki családi birtokok pedig a belorusz családi birtokokkal. A határokat nem ismerő ökoszisztéma egységet teremt a posztszovjet államok között, s a helyi hatalom ezt többnyire nem akadályozza. A krími családi birtokokból álló települések egyenesen felhívással fordultak az interneten Ujárásna népéhez, hogy egyesüljenek a családi birtokok jegyében. A youtube-on láthattuk, hogy a nagy demonstrációk idején a Majdanon, az óratoronyban is állandóan megjelent egy videoklip, mely azt hirdette, hogy nem más, mint a túlélést biztosító családi birtokok jelentik az ukrán nemzeti eszmét. Ujárásna egységének záloga a családi birtok.

A helyinél nehezebb dűlőre jutni a központi hatalommal az ökofalvak státuszáról és a földterület- juttatásokról. Az ökológiai elvek alapján szerveződő családi birtokok mozgalma Oroszországban, Ujárásnában, Belorussziában, Kazahsztánban egyaránt harcol a 2000-es évek eleje óta azért, hogy elérjék: legyen állami törvénybe foglalva az ingyenes egyhektáros földterület lehetősége minden igénylő számára. (Az ökofalu-mozgalom berkein belül nem szeretik a „harc” szót – azt

mondják, ők nem a harcot, hanem az alternatívát választották.) Különösen az anasztáziások ostromolják fáradhatatlanul beadványokkal, felhívásokkal, kérelmekkel az Orosz Föderáció felsőbb vezetését. Akaratlanul megjelenik egy asszociáció az orosz történelemből: a narodnyikok hasonló vehemenciával szervezték a népet, hogy forduljon a cárhoz bajai orvoslásáért. Ez az álnaiv attitűd sokakat hozzásegített ahhoz, hogy világossá váljon, mit lehet elvárni a magát a nép atyjának nevező cár államától, s mi az, amit nem. (Most sem meglepő, hogy a szibériai családi birtokok szövetsége felhívást intéz Putyinhoz a törvénytervezet támogatása érdekében. Putyin korábban maga is fontos feladatként jelölte meg a falvak újjáélesztését és a mezőgazdasági területek fejlesztését.)

V. Az ökofalu két koncepciója

Mára alapvetően kétféle, egymás mellett élő és egymást kiegészítő koncepciója alakult ki az ökofalunak, ha a helyhez kötöttség és mobilitás dimenziójában vizsgáljuk. Az egyik koncepció a már említett családi birtokokból álló település. Ez az elképzelések szerint állandó lakosokból áll, akik egész évben életvitelszerűen ott élnek a birtokon és utódaiknak, a következő nemzedékeknek is örökölni kívánják azt hagyni.

A másik koncepció, amelyet alapvetően a Bolsoj Kameny ökofalut alapító ökoszociológusok, a Kuljaszov házaspár képvisel, másképp határozza meg, hogy mit jelent az ökofalu lakója. Ők azt mondják, hogy a telepesek többsége mind Nyugaton, mind Oroszországban, nagyon mobil, és évente csupán egytől hat hónapot tölt az ökofaluban. Az érdeklődők tömege szezonálisan utazik oda különböző önkéntes programokra és szemináriumokra. Ugyanakkor összességében több időt töltenek ökofalvakban mint a városban, mert vándorlásaik során több ökofaluban is megfordulnak. Egy statisztika szerint a szverdlövski terület egyik településén, annak fénykorában 70 ember élt állandó jelleggel, azonban a település fennállása óta másfélezer ember fordult meg itt (jöttek, helyben éltek egy darabig, majd továbbmentek.)

Előfordul az is, hogy egy generáció tartósan, életvitelszerűen él egy ökofaluban, de a gyerekeik, mikor felnőnek, a városba mennek, s ott is maradnak, főleg, amíg egyedülállók. De az eltávozottak helyébe mindig érkezik az ökofalvakba utánpótlás a városból. Főleg a kisgyerekes családok szeretnek vállalkozni erre. Másrészt, akik visszatértek a városba, az ökofalu-mozgalom eszméit a gyakorlatban ott próbálják megvalósítani, ahol éppen tartózkodnak. Ezért mindenki ökofalu lakójának tekinthető – mondják Kuljaszovék –, aki ökológiai tudattal rendelkezik, aki az „ökológia” fogalmai által strukturált nyelvezetet használ, s ökológiai szempontok irányítják a viselkedését, tetteit.

A családi birtokok lakói úgy látják, hogy maga a föld az, ami az embereket új típusú közösségi szerveződésre készteti. A földdel való foglalkozás objektíve más életformát követel, mint az ipari üzemben végzett munka. A föld védelme egy életforma védelme. A földdel foglalkozó ember nem lehet teljes mértékig mobil.

Ugyanakkor jelenleg a népesség egyenlőtlen eloszlása az egyik legsúlyosabb globális probléma: a lakosság nagy része a városokban, ipari körzetekben koncentrálódik. Ha egyenletesebb eloszlás szükséges, akkor sokak kénytelenek a megműveletlen földterületekre vándorolni. Ebben a „vándorlási időszakban” van elsősorban jelentősége a Kuljaszov féle ökofalu-konceptciónak. Az ökológiailag tudatos „vándorok” a népesség kiegyenlítődéését segítik. Az ökológiai gondolat és gyakorlat terjedésének világszerte megfigyelhető, jellegzetes algoritmus van.

VI. Képviselő helyett népgyűlés

Családi birtokokon, ökofalvakban élőkben hamar megszületett a felismerés, hogy vannak olyan feladatok, melyek végrehajtására a jelenlegi pártok és képviselők alkalmatlanok. Ezért a többségi képviselői demokráciával szemben, ahol minden hatalom a „megválasztott” elité, a politikai szerveződésben a népgyűlés („vecse”), a „hatalmi centrumok nélküli” „népuralom” elvét próbálják megvalósítani. (Ennek Oroszországban vannak történelmi hagyományai – lásd például az autonóm kozákok szerveződése.) De az alternatív tartalmat – nem nyíltan konfrontálódva a hivatalos elvárásokkal – pártformába is csomagolják és létrehozzák a Családi Pártot (Rodnaja partyija).

Ehhez az adja a döntő lökést, hogy a régóta érlelődő ötletet konkretizálva Vlagyimir Megre 2012. július 13-án felhívást intéz a „családi birtokosokhoz”, amelyben kezdeményezi saját pártjuk megalakítását.

„Jogállamban élve értjük, hogy az emberek bármilyen egyesülésének, mely komoly, társadalmilag jelentős célokat képvisel, kell kapnia valamilyen szervezeti-jogi formát. Ez az oka annak, hogy létrehozunk egy politikai struktúrát Rodnaja partyija /„Haza párt”/ néven. A Rodnaja partyija nem más, mint azon eszmék kifejezésének jogi eszköze, melyek már széles körben elterjedtek nemcsak Oroszországban, hanem az egykori FÁK országaiban és Európa országaiban is.”

A Rodnaja partyiját Oroszország polgárai hozzák létre és finanszírozzák. Nincs hatalmi központja egy külön vezető vagy vezetői csoport formájában. Az összes döntés népgyűléseken születik. Az egyetlen irányító szerv a „vecse”, amely határozatokat hoz a projektekről és a párt pénzeszközeinek felhasználásáról. A „vezetők” a vecse egyszerű alkalmazottai, akik nem rendelkeznek szabadon elkölthető pénzzel. A vecse az összes tag egyenlőségének elvén, a szavazatok egyenlőségén épül fel.

A Rodnaja Partyija alapvető célja: elfogadtatni a családi birtokokra vonatkozó törvényjavaslatot a föderáció szintjén. Ennek megfelelően dolgozták ki és juttatták el a családi birtokokról szóló hosszú törvénytervezetet – az LDPR közvetítésével – az Állami Dumába.

*VII. A családi birtok a XXI. század kommunizmusa –
Vélemények a családi birtokról szóló törvénytervezetről*

A javaslat szerint a törvény hatálybalépésének ideje: 2014. május 1-je. Nem meglepő, hogy nem lépett ekkor hatályba, sőt a mai napig nem is került napirendre a megtárgyalása. Ugyanakkor kiterjedt viták bontakoztak ki vele kapcsolatban. A vitatkozók közül egyesek elsősorban szociális, mások ökológiai vagy civilizációs kérdésnek tekintik.

M. J. Pavlov szóba hoz egy tanulságos történelmi analógiát. Az USA-ban, a spekulációk által magasra emelt földárak idején a Homestead Act („Tanya-törvény”) 1862-es bevezetése adta meg a későbbi felvirágzás alapjait. A törvénynek megfelelően az USA minden polgára kaphat a közös földekből (public lands) egy 160 acre (65 hektár) nagyságú területet, amelyet nem terhelnek semmilyen adóval. A törvénynek hiányossága volt, hogy csak öt évre tiltották meg a spekulációt. Ennek lejártá után a tulajdonosok kezdték elzálogosítani a földjeiket. Nem tudták visszafizetni a kölcsönt, és a föld így a nagy bankok és korporációk hatalma alá került, egyre kevesebb tulajdonos birtokába jutott. A mezőgazdaság fejlődése is rossz irányt vett: monokultúrákkal foglalkoztak és a talaj egyre jobban kimerült. A családi birtok koncepció kizárja, hogy ebbe az irányba haladjanak a folyamatok.

A törvényjavaslattal kapcsolatos vélemények, értelmezések nagyon különbözők, sőt helyenként szélsőségesen ellentétesek.

Inna Ignatkova meglátása szerint „az egyetlen módja annak, hogy a liberális demokraták megvalósítsanak ma egy majdnem kommunista utópiát, ha erővel a földekre hajtják a parasztokat”. Ezzel homlokegyenest ellentétes következtetésre jut a Rabocsij puty (marxista–leninista) portál, amikor a törvényjavaslatból a kommunizmus elárulását olvassa ki. „A családi birtokok mozgalma [...] szociális légvárépítés. Valódi célja [...] ugyanaz, mint a forradalom előtti projekteknek: eltávolítani az embereket a harctól, azt a gondolatot sugallni, hogy szépen meg lehet lenni a társadalmi rend megváltoztatása nélkül.” A „családi birtokosok” – úgymond – azt akarják, hogy „visszatérjünk a földhöz”. Elképzelésükben minden orosz család kap egy hektár földet és ebből a hektárból úgy fog megélni, hogy lemond a kombájnokról és a traktorokról.

A Kommunista Párt hivatalos álláspontja viszont pragmatikus taktikai elemekkel átszőtt, mondhatni aktuálpolitikai. A családi birtokokra vonatkozó népi kezdeményezés – hangsúlyozza – több mint 20000 szavazatot kapott az Oroszországi Föderáció Kommunista Pártja „Népi

kezdeményezés” honlapján, így támogatnia kell a Dumában. Együttal megadja a törvényjavaslatban foglaltak elméleti alátámasztását. „Az Orosz Föderáció minden állampolgára jogot formálhat országa földjének és természeti erőforrásainak egy részére. Itt született és itt nőtt föl. Elődei vérükkel védték ezt a földet. Miért kellene megvennie ezt? És kitől? Egy hivatalnoktól? Egy spekulánstól? Az államtól? De hisz az állam – az maga a nép!”

A családi birtokot a polgárok örökös birtoklásra és használatra kapják. A gazdának biztosnak kell lennie abban, hogy senki és soha nem veszi el tőle a Hazának ezt a darabkáját, nem vesz el semmit tőle, amit épített, ültetett, termesztett. Viszont a családi birtokot bármikor „vissza lehet adni” az államnak, szintén ingyenesen.

A családi birtok földjét nem lehet eladni, így kizárhatók a földspekulációk és a visszaélések.

A birtok a család életét szolgálja. El lehet-e adni a Hazát? A törvény teljességgel megfelel az Alkotmánynak. A földtulajdon többi fajtái nem szűnnek meg, hanem kiegészítik egymást. A családi birtokon kívül az Orosz Föderációban lehet földet venni, bérelni stb. is. A családi birtok örökölhető, hiszen az ember csak akkor szereti és javítja a földjét, ha azt a gyerekeire, az unokáira hagyhatja.

A családi birtok nem haszonszerzés érdekében jön létre, hanem azért, hogy biztosítsa az ember számára a táplálékot és a megélhetést, a gyerekek és az unokák számára az életet. Az élethez való alkotmányos jog érvényesül így. Bármelyik államnak ez a legalapvetőbb feladata, ez az a minimum, amit ingyen kell biztosítania polgárai számára. A termelésre, a kereskedelemre és egyebekre más törvények vonatkoznak: a föld adásvételét, a bérletet stb. ebben a szférában az állam adókkal szabályozza – a családi birtokokat azonban nem sújthatja adó!

A pártdokumentum a birtok szükséges nagyságának kérdésére is kitér. Az egy hektár épp a minimális mérete annak a földterületnek, amelyen még létre lehet hozni egy önfenntartó ökoszisztémát. A földnek a birtokon mindig teremnie kell, hogy képes legyen helyreállítani önmagát. Tudjuk, hogy a talaj az ennél kisebb telkeken kimerül és romlik, ezért állandóan kívülről kell oda trágyát vinni. A termesztett kultúrák sokfélesége kielégíti a család ételkészlet-szükségletét, sőt megfelel a természetgyógyító célú hasznosítás szempontjainak is.

A Kommunista Párténál radikálisabb következtetésre jut P. M. Csisztyakov, amikor a családi birtokok rendszerét új gazdasági modellként ünnepli. „A »családi birtok« megszabadítja az embert a kizsákmányolástól azáltal, hogy legalább minimális mértékben hozzájuttatja a létszükségleti javakhoz és a saját munkája eredményének tulajdonosává teszi [...] Továbbmenve: arról is beszélhetünk, hogy a »családi birtokosok« egyesíthetik az erőfeszítéseiket és a munkájukat, hogy nagyobb eredményt érjenek el [...] Végeredményben elmondhatjuk, hogy a »családi birtokok« egy új típusú tulajdonost hoznak létre, aki

tulajdonosa a saját munkájának, rendelkezik annyi termelőeszkővel, mely elegendő arra, hogy létszükségleti cikkekben ne legyen hiánya, s a birtokok bázisán lehetősége legyen mezőgazdasági és üzemi szövetkezetek alakítására. Békés eszközökkel változik meg az emberiség történelmének menete, a mohó fogyasztásról és kizsákmányolásról áttérhetünk az alkotó munkára és az emberek kizsákmányolás alóli felszabadítására. A családi birtokok – a XXI. század kommunizmusa!”

Egyes véleményekre a téma további praktikus, illetve teoretikus irányokba való kiterjesztése a jellemző. A praktikus érvek között döntően az élelmiszer-biztonság és a lakásteremtés szempontja szerepel.

V. I. Petrov (a törvénytervezet összeállítója) a következőket hangsúlyozza: Oroszország mezőgazdasága alapvetően nem vezethető vissza a nagy agráripari komplexumokra, ugyanis jelenleg az Orosz Föderációban a mezőgazdasági termékek mintegy 60%-át nem ezekben, hanem a lakosság gazdaságaiban állítják elő, a mezőgazdasági földek 2%-án, miközben a többi föld állapota egyre jobban romlik. A szükségletek teljes spektrumát kielégíteni ökológiailag alkotó módon csak a föld biológiai produktivitásának növelése révén lehet. A gazdasági fejlődés e modelljének alapja az ökológiai mezőgazdaság, mely mindenekelőtt a természet törvényein nyugszik. A hosszabb távú produktivitás a természeti egyensúly biztosításán alapul. A föld biológiai termékenysége jó kihasználásának, az ökológiai gazdálkodás megvalósításának valamennyi kritériumát figyelembe véve a legcélszerűbb gazdálkodási forma az ökológiailag legindokoltabb nagyságú (1-2 hektár) területen működő családi birtok, mely a legkedvezőbb feltételeket nyújtja a zárt ciklusú termeléshez, az input-output egyensúlyának megtartásához. E gazdaságok tudják helyreállítani az ország élelmiszer-biztonságát és egyúttal regenerálni a környezetet.

Oroszországban jelentős probléma a lakosság összezsúfoltága: az állampolgárok 77%-a soklakásos házakban él, míg az USA-ban, Kanadában vagy Nagy-Britanniában a lakásalap 70-90%-át magánházak képezik. Közben a települések – városok, falvak, községek – csak 1,5%-át foglalják el az összes földterületnek. „Egy akkora országban, mint a mienk, ilyen hatalmas területekkel – írja Dmitrij Medvegyev miniszterelnök –, nincs értelme annak, hogy az emberek mind kis földdarabokon koncentrálódjanak, akkor se, ha azok megalopoliszok. Sokkal hasznosabb az egészség számára és az ország számára is, ha szétszórtnak hatalmas államunk egész területén.” Családi birtokokat létre lehet hozni kertészeti szövetkezetek alapján ott, ahol az elhagyott dácsáknak már hosszú évek óta nincs gazdája. Ilyenek lehetnek a kihalt falvak földjei, valamint az elővárosok mezőgazdasági földjei is. A családi birtokok kialakítása összhangban van az „Elérhető lakás” nemzeti projektjének megvalósításával.

Azok az írások, amelyek a családi birtok kérdését teoretikusan gondolják tovább, több irányba mutatnak. Van, amelyik abban látja legfőbb

jelentőségét, hogy súlyos ökológiai aggodalom tükröződik benne. Van, amelyik a családi birtokot a globális gazdasági válságra adott szociális válaszkísérletnek tekinti, és van, amelyik civilizációs alternatívaként értelmezi. „A gazdaság és a társadalom modernizációja” című nemzetközi tudományos konferencián tartott előadásában Homjakova Anna Pavlovna, a CIRKON (Centr intyellektualnih reszurszov i kooperacii v obszsesztvennüh naukah – Intellektuális források és kooperáció központja a társadalomtudományokban) nevű nonprofit magán-kutatócsoport vezető elemzője például szükségesnek tartotta kiemelni a következőket:

Oroszországban (s az egész világban is) az ökofalvak mozgalma feltétlenül magában hordozza a „belső emigráció” bizonyos vonásait. A „belső emigráció” fogalmán olyan dolgok értendők, mint kibújás az alól, hogy részt vegyenek az állam politikai és társadalmi életében; szellemi elkülönülés az államtól; passzív konfrontáció az államrenddel. Ilyen belső emigrációt az uralkodó ideológiával való egyet nem értés akkor okoz, ha ezt az egyet nem értést nem lehet nyilvánosan kifejezni. Ugyanakkor az emberek ökofaluba költözésének mozgalma nem egyszerűen politikai, hanem civilizációs indíttatású mozgalom. Nem egy meghatározott rezsimmal vagy rezsimtípussal száll szembe, hanem a globális civilizációs paradigmával, a „fogyasztói társadalommal”, amely elől nem lehet egy másik országba menni. A mozgalommal az emberek nagy tömege rokonszenvez, azonban csak egy kis részük lép ki ténylegesen a rendszerből.

Hasonlóan vélekedik O. N. Janyickij ökoszociológus is, amikor a Nyugaton posztmaterális értékeknek nevezett alternatívával állítja párhuzamba az orosz ökofalu-mozgalmat. Ugyanakkor kiemeli azt a fontos különbséget, hogy ennek forrásai a lakosság tömegtudatában itt mások. „A szovjet ökológiai avantgárd értékbázisának alapja a saját szegény, de (a sztálini időkhöz viszonyítva) viszonylag szabad gyermekkoruk és ifjúkoruk értékeinek összekapcsolása az érintetlen természettel való találkozás értékeivel.” Ehhez a korosztályhoz tartoznak az ökológiai mozgalmak mai vezetői, akik felvállalják a XIX. századi és a XX. század eleji orosz értelmiségre jellemző – a „népért”, a természért, a kultúráért aggódó – romantikus attitűd örökségét is. Az általuk képviselt „ökológiai aszketizmus” és az „ökológiai aggodalom” egy új alternatív életforma kialakítása felé mutat.

Ami a törvényjavaslat politikai fogadtatását illeti, látványos eltérés van a helyi és az országos föderációs szint között. Miközben sok helyi szintű hatóság a családi birtokok létrehozásához támogatást ad vagy legalább toleráns vele szemben, addig az állami és kormányzati szervekre az elutasítás a jellemző.

Az Orosz Föderáció elnöke mellett működő, a kodifikációval és a polgári törvényhozás tökéletesítésével foglalkozó tanács 2013. június 17-én elfogadta „A családi portákról” szóló szövetségi törvény-

tervezetre vonatkozó szakvéleményt, amely aggályosnak tartja a következőket.

1. Földterület ingyenes juttatása.
2. Építési engedély nélküli építkezés lehetősége.
3. A családi birtok kisajátíthatatlansága. Nem engedi meg a családi birtokot elkobozni, állami célokra elvenni. Nem lehet a birtokkal rendelkező polgár és családtagjai adósságának behajtására fölhasználni.
4. Az itt előállított termékek adómentessége. (A tervezet készítőinek ellenérve, hogy „Az egyéni kisegítő gazdaságról” szóló törvény is felmenti a tulajdonosokat az alól, hogy termékeik után adót fizessenek.)

Hivatalos vélemény a törvénytervezetről: az Orosz Föderáció kormánya nem támogatja.

Ezzel az állami-kormányzati viszonyulással szemben, több terület már törvénybe iktatta a családi birtok rendszerét, azaz – engedelmeskedve a megvalósult gyakorlatnak – jogilag is szentesítette azt. Ahol valamilyen okból ellenáll, ott szembetalálkozik az ökofalvak elszánt létrehozóival, akik az érvényben levő törvénnyel is dacolnak. Az országban mintegy 300 olyan település van, mely családi birtokokból áll, s ezek száma állandóan nő. Sokan állami támogatás nélkül is földet vásárolnak és önállóan teremtik meg az ökofalu feltételeit. Egységes jogszabályok híján a legváltózatossabb helyi megoldásokkal találkozunk: magántulajdonú parasztgazdaságok szövetkezeti integrálódása, társadalmi szervezetek, nonprofit partnerségek létrehozása a helyi hatóságokkal együttműködve vagy egyszerűen földfoglalás a helyi hatalom ellenében. Példaként szokták emlegetni ez utóbbira Radomir települést a Cseljabinszki területről, amely semmiféle földdel kapcsolatos dokumentummal nem rendelkezik, de mégis már közel egy évtizede visszaveri a hatóság támadásait – felépítettek 40 házat. A telepések meggyőződése: „minél több telket sajátítunk ki magunknak, annál kisebb a valószínűsége annak, hogy a földet elveszik”.

Mindamellettnél látni kell, hogy a régiók hozzáállása nem egységes. Egy kérdőív tanúsága szerint a törvényjavaslatra a 83 területből 15 támogatásról biztosító és 34 elutasító válasz érkezett, míg a többi nem reagált. A helyi és az országos, illetve a régiók közötti hozzáállás ellentétére ad választ Rodnoje ökofalu lakójának, Vaszilij Petrov jogásznak a megállapítása. A negatív válaszok alapvetően Oroszország európai részéről vannak, ahol a földeket már nagyobb mértékben sajátították el és az árak sokkal magasabbak. Az ingyenes juttatás gondolata azért nem tetszik nekik, mert hasznot remélnék a földeladásból.

A törvényjavaslat összeállítói az érkezett kritikák, észrevételek, reagálások figyelembevételével, részletes jogi elemzésével az eredeti beadványt – hogy érdekelttette tegyék a képviselőket az elfogadásában – később több ponton módosítják. Így a 2014. májusi szerkesztett változatba bekerül a következő: az Állami Duma minden képviselője

kapjon ingyen legalább 150 hektár földet családi birtokokból álló település szervezésére. A földterületeket – 30%-ig annak adhatják, akinek akarják, a további 70%-ot pedig a lakosság legkülönbözőbb rétegei kapják. Egy másik árulkodó változtatás: a családi birtok: magántulajdon (csasztnaja szobsztvennoszty) – a forgalomra vonatkozó korlátozással (tilos eladni, ajándékozni, bérbe adni, záloggal terhelni).

A törvénytervezet készítői ígéretet kaptak arra, hogy az LDPR a régi tervezetet visszavonja és az átdolgozottat fogja beterjeszteni az Állami Dumában. Ugyanakkor a „családi porta” elnevezésből nem enged.

A történet pikantériája, hogy az eredeti „családi birtok” elnevezést viszont mások karolták fel. Időközben ugyanerről a témáról a OROSZ-ORSZÁGI FÖDERÁCIÓ KOMMUNISTA PÁRTJA jogászai elkészítettek és képviselői 2014. június 26-án benyújtottak a Dumába egy terjedelmes „Az Orosz Föderáció családi birtokokról és családi birtokokból álló településeiről” szóló szövetségi törvénytervezetet (N. 555205-6). O. N. Alimova, V. F. Raskin, Sz. P. Obuhov, Sz. I. Vaszilcov, V. G. Szolovjev, J. P. Szinyelscsikov ezt azért terjesztette be, mert erre a Kommunista Pártot formailag kötelezte az internetes „népi kezdeményezés” lakossági támogatottsága. Mivel a korábbi tervezet túlságosan sok negatív visszajelzést kapott az állami szervektől, az Orosz Föderáció kormányától, ezt úgy dolgozták ki, hogy figyelembe vették a szövetségi képviselők észrevételeit és különböző állami szervek hivatalnokaival is egyeztettek. A javaslat a tervek szerint novemberben kerül napirendre. Az egyeztetéseknek és a reálpolitikai igazodásnak azonban súlyos hátulütői is vannak. Az új értelmezésben családi birtok csak lakott települések földjein jöhet létre: közigazgatásilag az összes családi birtok már meglevő településekhez tartozik. Továbbá hallgat arról, hogy mezőgazdasági területen lakóházat lehetne építeni. Nem zárja ki az ilyen földeknek sem állami célú elkobzását, sem adósság fejében történő elvételét. És feltehetően taktikai megfontolásból – jóllehet korábbi dokumentumaiban a Kommunista Párt is támogatta – nincs benne szó semmilyen adómentességről.

*

A vázolt történet jól illusztrálja, amit úgyis lehet tudni, de általában nem szeretjük tudomásul venni. Nevezetesen, hogy a mindenkori politikai hatalom nem kedveli a civil társadalom közösségi kezdeményezéseit és – helyesen felismerve – saját uralmának korlátozását látja bennük, ezért igyekszik azokat megakadályozni, illetve elnyomni. A történet alátámasztja azt, hogy autonóm civil kezdeményezéseket sikerrel megvalósítani nem a politikai állam által vezérelt rendszeren belül, hanem annak pórusaiban szerveződve, ellensúlyként, társadalmi ellenhatalomként van esély.

Maffiaállam? Passzív forradalmi konszolidáció? Vagy valami más?

Érthető és állandósult szellemi és politikai aktivitás kíséri Magyarországon a kiépült Orbán-rendszer jellemzését.¹ Leírását, értelmezését és minősítését egyaránt. Orbán második kormányzati ciklusának újabb, a 2014-es választásokkal bebetonozott alakzatának értékelése nem függetleníthető sem az elmúlt, a társadalmi rendszer megváltoztatását követő huszonöt év fejleményeitől, sem pedig a magyar társadalom legújabb kori történelméről alkotott elgondolástól. Ha tetszik, a magyar társadalomfejlődés értelmének kérdéséről, tudván-tudva, hogy bár az ember értelmes lény, aki nemcsak ösztönök által és emocionálisan vezérelt, hanem cél- és értékracionális cselekvésekre is képes, mégsem az individuális cselekvések horizontján lehet megfejteni történelmünk éppígy-létét, állapotait. Mert bár az egyes ember képes törvényt szabni életvezetésének, s ennek súlya, felelőssége rátelepszik mindennapi döntéseinek tömegére az „azzá leszel, amit teszel” mechanizmusa következtében, ám az emberek mint olyanok motívumaiból nehéz – ha egyenesen nem lehetetlen – eljutni a történelem „csinálásához”. Ugyanis az egyes egyéni cselekvéseken túlmutató integrációs formákról van itt szó. Társadalmunk, mint olyan maga csinálja saját történelmét, de közel sem szabadon, tabula rasa alapról. Abban az értelemben nem, hogy a készen talált struktúrák, átörökölt hagyományok, a munkamegosztás adott rendje, az elért fejlettségi szint, a világgazdasági lehetőségek és a világrendszerbeli erőviszonyok meghatározó befolyása mellett szűk mozgástérrel lehet és kell „táncolni”. Ezeket a nyomós feltételeket és készen talált körülményeket értékelni kell, ami már önmagában is indokolja az álláspontok sokféleségét, hiszen az értékelés eltérő gondolati alapokon jön létre. Az értékek és értékelések pedig igen gyakran érdekpozíciók – réteg, osztály, nemzet – akarati tartalommal kifejtett megnyilvánulásai. Azt például, hogy az ember törvényt tud szabni életének a liberális és a marxista elgondolások egyaránt osztják. Mindkettő racionalista. Szemben a klasszikus konzervativizmus organikus társadalomfelfogásával, melyet a spon-tán-organikus életfolyamatban keletkezett hagyomány, kitüntetetten

a nemzeti ural. Igaz, a modernebb reformkonzervativizmusokban már helye van a tettnek, a hatalom akarásának, „a politikai” aktív szerepének, csak éppen nem az emancipáció és bárminő egyenlőség alapján, hanem a természetesnek tekintett egyenlőtlenségek és hierarchiák értékrendjének fenntartása mellett. Az egyenlőség formális, politikai és jogi követelményei (a nemzet mint politikai közösség, jogegyenlőség, törvény előtti egyenlőség) pedig a klasszikus liberalizmus számára is – a valaminő esélyegyenlőség elve – csak a szociálliberalizmus gondolatkörében érvényes elv. Az egyenlőség bármilyen materiális fogalma azonban elutasított, hát még a modern szocializmus számára mérvadó mérték, az osztályszintű egyenlőség követelménye (amely az egyéni képességek és teljesítmények szabad kibontakoztatása különbözőségének éppen nem tagadása, hanem a valóságos feltétele volna).

Ezekből az értékrendbeli alapokból – természetes egyenlőtlenségek, hierarchiák elismerése; jogi és politikai egyenlőség; materiális egyenlőség – pedig nagyon különböző legitimációs szerkezetek és öngazolások következnek. Ezek nyomába eredünk. Figyelemre méltóan és figyelemre méltó önkritikával elemzi Magyar Bálint² a szocialista-liberális kormányzatok felelősségén belül a szimbolikus politizálás hiányából adódó identitás- és perspektíva-vesztést. Azonban a „nemzeti” jobboldal fokozatosan kiépített identitáspolitikai fölényét nem számítja be az orbáni rezsimnek mint olyannak, hanem attól függetlenül kezeli azt – maffiaállamként. Szerinte pedig egyenesen „A saját értékrenden alapuló nyelv a legelső és egyben kikerülhetetlen lépés saját identitásunk és szabadságunk felé” (Magyar: 9.). Márpedig, ha ez így van, akkor identitása felől nézve mindenképpen több „saját” létezik, ezek egyikének győzelme a többiek felett azonban közös szabadságot aligha ad. „Az ésszerű pluralizmus körülményei között” (Rawls) az ellenfelet elismerve kellene a modus vivendi megtalálni – és ez nem sikerült huszonöt év alatt. Látni fogjuk, közel sem véletlenül.

Két jelentős tanulmány központi kategóriájának összevetése alapján kívánunk elemezni. Magyar Bálint szociológus, egykor szabad demokrata képviselő, miniszter és Wiener György³ politológus, egykori szocialista képviselő munkái kapcsán közelítünk az Orbán-rezsim természetéhez. Nem kívánjuk recensálni ezeket, mert éppen értékeik, eredetiségük és gondolatgazdagságuk miatt hívjuk fel rájuk olvasóink figyelmét. Kommentárunknak nem célja és nem is helyettesítheti az eredeti tanulmányok elolvasását. Az eredménnyel, mint minősítő körülménnyel foglalkozunk: maffiaállamban élünk-e vagy pedig Orbán politikai rendszerváltása végbevitt egy passzív forradalmat, amely bő húsz év ilyen-olyan, de nyugvópontra nem jutó fejleményei nyomán konszolidált? A két szerzőnél a sok nagyon gazdag részletelemzés, empiria, politikatörténeti összefüggés ugyanis ezekbe a fogalmi keretekbe illeszkedik, és a maffiaállamra illetve a passzív forradalomra van kifuttatva.

A posztkommunista maffiaállam két összefüggést fejez ki. Egyfelől azt, hogy keletkezése felől, az állami tulajdon monopóliumával párosuló egypárti diktatúra bomlása nyomán létrejött rendszerként jellemezhesse Magyar. Másfelől e fogalom párral mai működésének természeteként létrejött olyan új minőséget konstatál, amelyet csak ebben az újfajta magyarázó keretben lehet adekvátan leírni. A 2010 utánra kiteljesedett állapot, amiben élünk, nem szervezett alvilág – mint a maffia –, hanem olyan szervezett felvilág, melynek fő jellemzője „a cselekedeteit mindenekelőtt meghatározó hatalmi-vagyonosodási logika, amely a politikai hatalom és a családi gyarapodás együttesét a központi politika rangjára emelt maffiakultúrával működtetett állami eszköztárral, erőszak-monopóliummal valósítja meg” (Uo.: 10–11.). Nem a gazdasági hatalmasságok vásárolják fel a politikai hatalmat, pártokat – a néhol jellemző és ismert minták, mint például a Cosa Nostra esete szerint –, hanem egy politikai párt döntéshozó potenciálját használják magánvagyonok gründolására, 2010 után foglyul ejtve az államot (state capture). A maffiaállam megnevezés korántsem indulati, publicisztikai fogalom, hangsúlyozza szerzőnk, hanem az új hatalmi elit lényegi vonására, szerveződési rendjére vonatkozik: „családi, illetve a közös üzlet által megpecsételt *fogadott családi* kapcsolatrendszer révén épül fel. A szervezethez rokoni és lojalitási szálakon keresztül újabb és újabb családok kapcsolódnak, amelyek a Családfőtől kiinduló, erősen hierarchikus, piramisszerű engedelmisségi rendbe tagozódnak” (Uo.: 41.). Premodern társadalmak klánjainál vagy posztmodern sejkiségeknél az örökletes hatalom és a széles körű személyi és köz-hatalmi jogosítványok lehetnek legitim uralmi formák, monarchiák, de a maffiaállam státusza nem legitim. „A maffiaállam lényege, hogy a polgári jogegyenlőség formális viszonyai között – ezúttal állami – erőszakkal fosztanak meg egyeseket a tulajdonuktól, amelyet jogellenes módon és eszközökkel másoknak adnak. A maffiaállamban a vazallusnak nincs vazallusi jogállása, legfeljebb csak vazallusi helyzete. S miközben a polgári jogegyenlőség de iure nincs felszámolva, de facto vazallusi helyzetek tömege jön létre” (Uo.: 42.). „A maffiaállam a patriarchális Család(fő) jogosítványainak érvényesítése nemzeti szinten a demokrácia intézményrendszerének kulisszái között az államhatalom megszállásával és annak eszköztárával” (Uo.: 43.) – idézhetjük a legfontosabb meghatározásokat.

Az új tulajdonosi osztály kialakítását a szervezett felvilág négy olyan fenyegető potenciálja biztosítja, amelynek következtében a maffiaállam ajánlata egy vállalkozás számára visszautasíthatatlan: „(1) korlátlanul uralt jogalkotói hatalom, (2) párthű titkosszolgálat, ügyességgel, rendőrséggel, (3) lojális adóhatóság és (4) az állami megrendelések és uniós pályázatok feletti teljes kontrollal. Ez teszi a maffiaállam ajánlatait vértelenül – kvázi jogszerűen – hatékonnyá” (Uo.: 62.). Hangsúlyozzuk: nem szellemtelen és életidegen megfigyelésről van szó. Mégis, a „kvázi

jogszerűen” terminus bizonytalansága szerintünk éppen a formális jogszerűséget jelenti, amivel Orbán hatalmi állama él és visszaél

Ezen állam nacionalizmusa is sajátos, „a nemzetből történő kirekesztése mindazoknak, akik nem részei a fogadott családnak, vagy nincsenek a vazallusi rendbe az alá betagozva, azok ugyanis nem részei az ő háza népének, s ennek viselhetik minden következményét. *Számára a nemzet: a fogadott család és tartozékai, a keresztapától a cselédségig*” (Uo.: 43.).

Néhol a szerző a maffiáról beszél, ellenpontként, de mintha elmulasztotta volna levonni ennek az államra vonatkozó elméleti konzekvenciáit: „A *maffia* nem más, mint erőszakos, illegitim kísérlet a patriarchális családfő premodern jogosítványainak érvényesítésére a polgári jogegyenlőségre épülő társadalom viszonyai között, mely kísérletet az állami közhatalom szervei igyekeznek megghiúsítani. A maffia: illegitim neoarchaizmus” – szól a frappáns definíció (Uo.: 43.).

Kétségtelen, hogy egy politikai rezsim, így Orbán politikai rezsimje is többféleképpen írható le, és akár ugyanaz a gondolat is kifejezhető nyelviileg különböző módokon. Ott azonban teoretikus értelemben fogalmi bizonytalanság van, ahol a helyesen *illegitim képződménynek nevezett maffiát* és az *államot* – amely a törvényes erőszak monopóliumával rendelkező szervezet Max Weber ismert és elismert specifikálásával szólva – maffiaállamként szimbiozisba léptetik. Mindkettő szervezet és nagy szervezet, de a társadalomban létező sokféle – gazdasági, kulturális, sport, művészeti, politikai, egyházi stb. – szervezetet az államtól mint szervezettől éppen az választja el szervezetszociológiailag és államelméletileg,⁴ hogy az államon kívül *más nem lehet a legitim erőszak birtokában*. Minden állam szükségképpen a törvényes erőszak monopóliumával kell hogy rendelkezzen, és rajta kívül más organizáció ezzel nem rendelkezhet.⁵ Valami vagy állam, vagy maffia. Ami állam, az legitim, ami maffia az illegitim. A legitim és az illegitim ebben az értelemben, az államra vonatkoztatottan, kizárják egymást. Ezért bár nyelviileg és politikai kommunikációs fogásként hatásos a maffiaállam-fogalom, és nem zár ki számos értékes jellemzést, de szigorúbb, teoretikus értelemben nem tartható.

A legitim uralom sokféle fajtája (tradicionális [gerontokratikus; patriarchális; patrimoniális], feudális, karizmatikus, legális) közül egyik sem illegitim. *Legitim az uralom abban az értelemben, hogy törvényes és valami módon igazolásra szorul*. Orbán állama és politikai rezsimje ezért nem új uralomtípus, nem illegitim maffiaállam, mert szabályozott, legális módon, választásokon került hatalomra és számos érvet, indokot, tradíciót talál hatalma igazolásához, amelyek miatt a magyar jobboldal jelentős része támogatja, elfogadja. Ettől még nem támadhatatlan, és nem „örök” kiépített autoriter hatalma. Akár liberális, akár polgári radikális, akár szocialista, akár mérsékelt polgári konzervatív értékrendek felől megvonható (és megvonandó) a rezsim legitimitása, de

nem a törvénytelenység, hanem az el nem fogadottság értelmében. Sőt, kiérdemli a radikális kritikát. Működésmódja a hatalmi államé és nem a jogállamé: periferizálta a hatalommegosztást, birtokba vette a semleges, ellenőrző szervek jó részét, antipluralisztikus fellépései vannak a sajtó és média világában, abszolutista, tekintélyuralmi megoldásai az élet számos területén.⁶ Ettől még nem lesz a rezsimnek maffiaállama. Eszmék, értékrendek, eljárások, tradíciók és teljesítmények legitimálnak, vagy más eszmék, tradíciók és értékrendek felől tekintve kétségbe vonandók a rezsim legitimációs erőforrásai, vagy éppen alulteljesítése. A legitimitást újra és újra elő kell állítani, s akinek ez nem sikerül – legfőképpen teljesítményeinek hiányában – elveszti a közhatalom gyakorlására feljogosított pozíciót, de nem törvénytelené (illegálissá) válik, hanem delegitimálódása következtében lesz leváltható. Attól, hogy a liberális-demokratikus, hatalommegosztó jogállamot felszámolták – amint ezt Magyar Bálint alapvetően pontosan és helyesen leírja (Uo.: 44–48. és 54–58.) – még nem az következik, hogy egy speciális rablóbandával (maffiaállam) lenne dolgunk, csak az – és ez nem is kevés – hogy nem liberális, hanem nemzeti-konzervatív, tekintélyuralmi, abszolutista hatalmi állammal (*Machtsstaat*) nézünk szembe.

Némiképp zavaró lehet az olvasó számára, hogy a legitimitás poliszemantikus, többjelentésű fogalom: nemcsak törvényeset (legális, jogszerűt), hanem igazoltat, elfogadottat is jelent (legitimitást). Nem minden legális igazolt és elfogadott, és nem mindegy, hogy ki vagy kiknek a számára való elfogadottságról (elutasításról) beszélünk. A poliszemantikus fogalom összefüggésében tehát szerintünk az *Orbán-rezsim illegitim, de legális*. A rezsim lehet illegitim, de az állam nem lehet illegitim, nem lehet illegális. Ami az illegális értelmében illegitim, az nem lehet az állam és annak jogrendje – ezért nem pontos és félrevezető terminológia a maffiaállam.

A leírtak példájánál maradva: a szerző részéről a nemzetből történő orbáni kirekesztés és ennek politikai üzenetei teljesen jogosan bírálhatók. A regnáló rezsim társadalmi bázisa azonban aligha korlátozódik a „*fogadott család és tartozékai*”-ra, tehát hatalmi elitjére és a Család számára kétségtelenül alkalmazott hideg- és tranzitállamosítások, koncessziók kedvezményezettjeire (Uo.: 63–65.). Szélesebb a bázisa, mert a keresztény-nemzeti középosztályosodás támogatása, a nemzeti tőke preferálása, a neokon ideológián alapuló egykulcsos szja, a vallásos és vallásos érzületű honfitársaink vagy éppen a yuppi mentalitású technokrácia mesterséges és reakciós – generációs szakadékképzéssel történő – helyzetbe hozása szerteágazóbb, valós érdekpályákat is érint, jelentős társadalmi csoportokat, azok karriermobilizását segíti elő. (Csak valóban nem demokratikus esélyegyenlőséget teremtve.) Vagy említhetném éppen a határon túliak nemzetegyesítését, még ha választójoguk megadása – a lakóhelyhez kötődés nélkül, az alkotmányjogi hatékonyság hiánya következtében – súlyosan unfair volt.

A politikai kirekesztésnek az alaptörvény preambulumaival is megalapozott jelentőségére még vissza kell térnünk – másik szerzőnk munkája kapcsán is. Hiszen ahol nagyfokú kirekesztés van, ott nehezen képzelhető el a konszolidáció, ahol pedig konszolidálnak, ott az „aki nincs ellenünk, velünk van” politikai bölcsességének és stratégiájának kellene érvényesülnie.

Mi tehát itt a fő tendencia?

Wiener György a materialista társadalomfelfogásra alapozva, igényes dialektikus fogalomalkotással, három kategória értelmezésén keresztül – bravúrosan, szinte minden releváns politikatörténeti tény, eseményt bevonva értékelésébe – kísérli meg a válaszadást. Az 1848-as alulról jövő népforradalmak bukását követő német egység kialakulására, a Vaskancellár Bismarck *felülről jövő forradalmi* tettének engelsi elemzéseire éppúgy épít, mint az Antonio Gramsci-féle, megújított *passzív forradalom* kategóriájára. Ezen reflexiós, egymásra vonatkozásukban jelentést kapó fogalomalkotással ragadja meg – forradalmi és restaurációs mozzanatok kölcsönhatásában – az „ott és akkori” túlsúlyos elemeket. Hegemonia és erőszak, a mozgóháborúval szemben értelmezett állóháborús, informális behatolások és az aktív vagy teljes revolúcióval szembeállított passzív forradalom képezi a kulcsfogalmakat, ahol az ellentétes erők harca következtében „a restauráció teljes mértékben sohasem valósulhat meg, a történelem visszahúzó, reakciós erői a radikális változások részleges elismerésére, netán továbbvitelére kényszerülnek, felülről jövő, passzív forradalomként hajtva végre a haladó társadalmi mozgalmak céljait” (Wiener 2014a: 108.). Az olasz nemzetegyesítés vagy akár az 1789-es francia forradalom olyan értelmezése, amely ebben az ingamozgásban – a hosszú távon tartós, strukturális kontinuitás stabilitásának (Braudel *longue durée*-je) értelmében – csak majd kétszáz év után, az 1970–80-as évekre vette le végleg a napirendről egy „ellenforradalmi” rendszer lehetőségét – szolgáltatnak erre példát a történelemben.

Az elemzésnek ebben a fogalmi keretében és a történeti példák analógiái felől nézve a magyar történelmet kap magyarázatot Orbán Viktor passzív forradalma. Wiener itt elsősorban a kötcsei beszédre (Uo.: 108.) és a restaurációs forradalom alkotmányozására (Alaptörvény) alapozza értelmezését (Uo.: 113–115.); másrészt, ami fontosabb, az 1918 óta tartó strukturális idő hosszú tartama felől kísérli meg a magyarázatot történelmünk közel száz esztendejére. Olyasmit látva, ami eredeti megoldásokhoz vezet. Lássuk először a „vezérdemokrácia vezére” – hogy a mai magyar jobboldal számára oly kedves terminológiát is felidézzük – „fülkeforradalmi” elgondolásának értékelését. Wiener számára egyértelmű, hogy „hazánkban passzív, restaurációs forradalom ment végbe. Ezzel szemben nem ellenérv, hogy 2010-ben utcai tüntetéssorozat, illetőleg fegyveres felkelés nem zajlott le, hiszen passzívnak éppen a forradalom nélküli forradalmat nevezhetjük.

A változás restaurációs jellegét pedig az bizonyítja, hogy a nemzeti együttműködés gyökerei, Orbán Viktor megfogalmazásai szerint is, a két világháború közötti periódusba, a nemzeti egység megvalósítására irányuló politika korába nyúlnak vissza, s a korábbi, 2009. szeptember 5-i kötcsei beszédben felvázolt centrális hatalmi erőter is az 1945 előtti hegemon pártrendszer modellezi. Sőt, a keresztény nemzeti kultúra esetében a miniszterelnök éppen a restauráció kategóriáját használta, ám abban a kontextusban, hogy az a megszakíttottság miatt önmagában nem biztosítja ezen irányzat hegemoniáját. Ugyanakkor e megfogalmazás, akárcsak a nemzeti egység és a nemzeti együttműködés megkülönböztetése, arra is utal, hogy a restauráció teljes mértékben a mostani politikai rendszerváltás során sem valósulhat meg” (Uo.: 109.). Ezt a konklúziót az Alaptörvény is megerősíti: ugyanis csak felemás módon békíthető össze a két világháború közötti, a monarchikus tan szerint az ország alkotmányos folytonosságát kifejező szentkoronás tradícióhoz való visszatérés és a köztársasági államforma kénytelen-kelletlen, míg a bevált kormányforma de facto meghagyása. A restauráció a szimbolikus térben a legerősebb, teljes körű azonban itt sem lehetett. Államiságunk történetéből a polgári demokratikus (Károlyi, illetve az 1946. évi I. törvény) és az államszocialista időszakot éppúgy kiiktatja az Alaptörvény Nemzeti hitvallása, mint ezt a maga idejében a Horthy-rendszer intézményesítő 1920. évi I. tc. tette.

A tradicionális államiságra épülő, a Monarchia felbomlása után született önálló nemzetállam gyökeresen szakított 1918-cal, a tanácsköztársasággal, és azok republikanizmusával, továbbá szisztematikusan üldözte a forradalmak résztvevőit, azonban mégsem jelentett visszatérést a dualizmushoz, a választójog némi kiszélesítése és a mérsékelt földreform okán, továbbá a hatalmi szerkezet is megváltozott. „A nagybirtok és a nagytőke gazdasági uralma ugyanis előbbi politikai, s a marxizmus értelemben vett felső szolgálati rend (a vezető hivatalnoki és tiszti kar) kormányzati hatalmával társult, miközben a nagygazdák és a középbirtokos parasztok is bizonyos fokig az uralkodó csoportok közé kerültek.

A munka és a tőke hosszú távú érdekellentéte mellett e korszakban a hatalmi szerkezeten belüli konfliktusok is meghatározó jelentőségűekké váltak. A felső szolgálati rend tagjai ugyanis a »keresztény kereskedelem« és az »örösváltás« jelszavával jórészt a zsidó származású nagytőkések vagyonának és pozíciójának megszerzésére törekedtek, míg a hagyományos uralkodó osztályok hatalmi monopóliumuk megőrzéséért küzdöttek” (Uo.: 110.). Mutatis mutandis – a dolgok visszatérnek, ismétlődnek a hazai kapitalizmus második, 1989 utáni kiadásában.

Nem követjük végig a strukturális idő hosszú távú folyamatainak összes fejleményét. Elég még hozzá, ha az államszocialista periódus jellemzését adjuk a szerzőtől. „A demokratikus köztársaságnál is jóval szűkebb bázisra támaszkodhatott a fordulat évében létrehozott

államszocialista rendszer, melynek bevezetését [1944/5–1947 – Sz. P.], Jugoszlávia kivételével, a térség valamennyi államában a Szovjetunió kényszerítette ki. E berendezkedést csupán az ipari munkásság és az agrárproletariátus egy része, valamint a viszonylag csekély számú kommunista értelmiségi támogatta, mely így tulajdonképpen, Gramsci kategóriáit használva, nem aktív, hanem egyfajta felülről végrehajtott passzív forradalom nyomán jött létre. 1956 a legitimáció hiányát egyértelművé tette, s noha a kádári konszolidáció nyilvánvalóan kiszélesítette az államszocialista rendszer bázisát, a többség a magyar történelemben egyedülálló gazdasági növekedés, életszínvonal-emelkedés és társadalmi mobilitás ellenére is csupán tudomásul vette, ám nem támogatta az erőt konszenzussal felváltani kívánó egypárti hatalomgyakorlást” (Uo.: 111). A szerző szerint a kádári konszolidáció is csak átmeneti volt és legitimációs deficitben szenvedett.⁷

*

Van tehát egy közbeszéd befolyásolására alkalmas maffiaállam-fogalmunk, amely szellemes, de társadalomelméletileg téves. Ez a rendszerváltás és az orbáni állapotok társadalmi várokozásokat *alulmúló* teljesítményei kialakulásában előszeretettel hivatkozik a posztkommunizmusra, és előszeretettel keresi a Fidesz–KDNP-kormányzásban az államszocializmus-analógiákat. Eltekintve attól, hogy nem volt kommunizmus, ergo utána sem lehetünk, fontosabb, hogy a magyarországi kapitalizmus második kiadásának negyedszázada magyarázatát döntően már saját alapjainak gyengeségében és világrendszerbeli helyében, nem pedig a megelőző negyven évben lelhetjük föl. Ahogyan a hazai államszocializmus *keletkezése* is a világrendszer mozgásában és geopolitikai erőviszonyaiban (a második világháborút követő progresszív fejleményekben) nyeri magyarázatát, azonképpen közép-kelet-európai régióbeli *összeomlása* és a neoliberalis-neokonzervatív nyomásra felülről végrehajtott rendszerváltás is.

Hazánk világrendszerbeli félperiferikus helyzetéből adódó lehetőségeinek és teljesítményeinek figyelembevétele sajnos nem sok jóval kecsegtet. A világrendszer-kutatás perspektívájából hazánk a kölcsönös, de nem szimmetrikus, hanem aszimmetrikus függésen alapuló világgazdaságban – melyet a nemzetközi munkamegosztásban a világszínvonal egységesít, kapcsol össze – a közepesen fejlett, úgynevezett félperiferikus országok közé tartozik. A centrum országok azok, amelyek úgy vesznek részt a nemzetközi munkamegosztásban, hogy az egyenlőtlen csere, a munka és tőke – önkéntes vagy kényszerű – áthelyezése révén aránytalanul nagy részhez jutnak a nemzetközi munkamegosztás során keletkezett profitból, miközben az államok többsége legfeljebb annyit nyer, amennyi a kapitalista körben való maradáshoz elégséges. A félperifériás államok közbülső helyzetben vannak a világgazdaság struktúrájában a centrum és a periféria között.

Arrighi⁸ megállapítása szerint ezek az aránytalan csere folyamatokban „csak marginális profithoz jutnak a centrummal folytatott cserékben, ugyanakkor nettó profithoz, amikor a periférikus országokkal állnak kapcsolatban” (Arrighi: 160.). Ezért nem igazán őshonos a polgári demokrácia hazánkban, és ezért is mehetett itt végbe az „ellenforradalom az ellenforradalomban” – hogy Régis Debrayt átfogalmazva is leírassuk Orbán passzív forradalmát. Ha a rendszer nem négymillió szegényt, hanem helyettük hatmillió polgári középosztályt állítana elő, akkor lennének meg a társadalomstrukturális feltételei „az élni és élni hagyni” nyugalmának.

Van egy teoretikusan értékes és leleményes passzív forradalom koncepció, amely a hosszú távú, 1918-tól levezetett mozgással magyarázza Orbán tettét (2010-2014)–2014), a keresztény-nemzeti irányzat és a hazai liberális-polgári demokratikus és progresszív erők küzdelmeként. Differenciáltsága következtében ez azonban még a politizáló közvélemény számára is nehezen befogadható. „Kiderült, hogy az 1918 óta tartó hosszú távú strukturális idő, a várakozásokkal ellentétben, 1989-1990-ben nem zárult le, hiszen az akkor létrejött politikai szisztéma éppúgy nem szilárdult meg, mint Bethlen mérsékelt keresztény nemzeti kurzusa vagy a kádári államszocialista rendszer. 2009-2010-től a magyar történelem, az elemzésünk tárgyát képező passzív, restaurációs forradalom nyomán, új szakaszba lépett át, mely lényegében az 1944 előtti út folytatását jelenti, miként ezt az alaptörvény preambuluma, a *Nemzeti hitvallás* is deklarálja” (Wiener 2014a: 113).

Kérdéses lehet persze, hogy a hosszú tartam átmetszhet-e társadalmi formákat, kapitalizmusokat (1920–1945; 1990–), és államszocializmust (1948–1988) egy olyan elemzésben, amely a forradalom és a restauráció változataival a politikai rendszerre fókuszál (és nem az ösztörténeti folyamatot tekinti kitüntetett vizsgálat tárgyának). Ha politológiai nézzük, akkor sem Bethlentől, sem Kádártól nem tagadható meg politikai rendszerének konszolidációja. Ezt Wiener is elismeri, csak éppen megtagadja ezektől a hosszú tartamon belüli ciklikus minőséget (miközben ezek a konszolidációk aligha sorolhatóak az eseménytörténeti elemzés rövid tartamához). Rendben, csak hogy ha ez így áll, akkor Orbán Viktor passzív forradalma mit konszolidál, a maga eddigi öt-nyolc, esetleg tizenkét esztendejével? Mivel érdemelte ki máris a neki tulajdonított funkciót, a nemzetállami konszolidációt? Hogy szándékai szerint – a neoliberais hűsz év csődjé után – a Vezér erre törekszik, azt jól bizonyítja Wiener, de szándék és eredmény két különböző dolog. Továbbá, egy rövid periódusú egybeesése szándékának és eredménynek (ti. a két kétharmados győzelemnek), éles ellentétbe kerülhet a hosszú időtartam követelményével (például EU-integrációs tagságunk) és önkényes, abszolutista módszereivel.

Talán ezt érzékelte a szerző, amikor dolgozata második részében (Wiener 2014b), ahol a pártrendszer és a politikai magatartások *analóg vonásait* tüzetesen és értően vizsgálja a Horthy-korszak és az orbáni passzív forradalom időszak között,⁹ leszögezi, hogy az új (= orbáni) politikai rendszer megszilárdulását 2014 közepéig vizsgálta (Uo.: 93). A 2014-es általános választások után váratlanul, ősszel *berobbant társadalmi ellenállást* (sztrájkok, civil manifesztációk a NAV ügyre, tervezett net-adóra, forintgyengülésre, oktatási rendszer további lepusztítására stb.) mindenestre dolgozata beígért, még meg nem jelent III. részében leleménnyel kell interpretálnia ahhoz, hogy Orbánt a passzív forradalom hosszú távon ható konszolidálójának tekinthessük.

Szerintünk ugyanis Orbán Viktor saját rezsimje szempontjából legnagyobb, súlyos stratégiai hibájának tekintendő, hogy miután majdnem mindent elnyert és kedvére átalakított 2014 őszére, éppen nem konszolidált, hanem „az aki nincs velünk, az ellenünk van” saját habitusa következtében folytatta radikális nyomulását, egészségpályás letámadását. Miután ebben nincs helye semleges mezőnek – ez szüli meg és szélesíti saját ellenreakcióját: a passzív forradalmával szembeni aktív társadalmi ellenállást.

Jegyzetek

- ¹ Az *Eszméletben* megjelent számos elemzés közül utalunk a 93. számban megjelent kerekasztalra, amely a 2010 utáni társadalmi, gazdasági és politikai rendszer jellegével foglalkozik. Bartha Eszter, Földes György, Kállai R. Gábor, Krausz Tamás és Wiener György mellett itt fejthettem ki ma is érvényes álláspontom.
- ² Magyar Bálint: Magyar Polip. A posztkommunista maffiaállam. In *Magyar Polip. A posztkommunista maffiaállam* (szerkesztette: Magyar Bálint) Budapest, Noran Libro, 2013, 9–85.
- ³ Wiener György 2014a: Orbán Viktor passzív forradalma. *Ezredvég*, 2014:6, 105–118. Wiener György 2014b: II. rész, *Ezredvég*, 2014:7, 84–98.
- ⁴ Minden állam többféle nézőpontból is jellemezhető, mert szervezett közhatalmát belső és társadalmi-gazdasági környezetével kölcsönhatásban álló külső komplexitás egyaránt jellemzi. Ezért lehet az államelméletben a szervezeti és a hatalmi-politikai államfogalom mellett jogi és történeti-szociológiai államfogalmakat is képezni. Azonban sem a jogi (érvényes normatív rendje van), sem a szociológiai államfogalom szempontjából nem nevezhető illegitimnek Orbán állama, mert az *emberek tömeges-típusos szinten követik, a jogalkalmazók pedig alkalmazzák jogrendjét*. Más lenne a helyzet, ha *tömegességé válna az engedetlenség* (és más kérdés az erkölcsi-politikai el nem fogadottság – az illegitimnek tekintettség – a magyar baloldal különböző erői részéről). Jobb- és baloldal, illetve ezek változatai tehát nem két anakronizmus viaskodását jelentik, amit a liberalizmus kívülről és felülről nézhetne, hanem egy társadalom- és politikatörténetileg mozgó-változó súlypontú legitimációs erőteret. Ökonómiai államfogalom is képezhető, amely az állami beavatkozás terjedelme (a redisztribúció irányai, arányai és funkciói) vagy éppen a követett

gazdaságpolitikai doktrína felőli jellemzéshez vezet. Ezekkel az állam mint valaminő rend bizonyos jellemzőinek foglalatára kerül előtérbe, a megismerő által választott perspektíva függvényében. Az analitikus felbontás persze nem zárja ki, sokkalta inkább megteremt a szintézis lehetőségét.

- ⁵ „Az erőszak természetesen nem az állam szokásos vagy egyetlen eszköze, hanem igenis a rá jellemző speciális eszköz. [...] az állam az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül – ez a »terület« hozzátartozik az ismertető jegyhez – a legitim fizikai erőszak monopóliumára (sikerrel) tart igényt. A jelen specifikus vonása ugyanis az, hogy bármilyen más szervezetnek vagy személynek a fizikai erőszakhoz való jogát csak akkor ismerik el, ha az állam a maga részéről engedélyezi alkalmazását: az állam számít az erőszakhoz való »jog« egyedüli forrásának. [...] azt a tisztán fogalmi mozzanatot rögzítem, hogy a modern állam intézményes uralmi szervezet, amely eredményesen törekedett arra, hogy bizonyos területen belül monopolizálja a legitim fizikai erőszakot mint az uralom eszközét, s evégett irányítóinak kezében összpontosította a dologi uralmi eszközöket”. (Max Weber: *A politika mint hivatás*. Fordította Lannert Judit és László Géza. Medvetánc Füzetek, 1989, 6–7; 14.)
- ⁶ Elemzésükhöz lásd: Szigeti Péter: Az alaptörvény karaktere államelméleti és alkotmányjogi aspektusból. In *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Szerk.: Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely. 2013, 519–536. Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc ÁJK; és A magyar választási rendszer átalakítása – összehasonlító perspektívában. *Jogtudományi Közöny*, 2014/2, 82–92. és uel: Political Capital – Social Development Institute 2013. október, <http://www.valasztasirendszer.hu/?cat=4>.
- ⁷ Ezzel Wiener túl közel hozza a sztálinista Rákosi korszakot a sikeres negyedszázadhoz (hallgatólágon átveve azt az ideológiai tablót, amellyel 1989-ben a rendszerváltók lejáratták az államszocialista kísérletet). Ezzel messze alábecsüli az általa is felsorolt teljesítmények egykori legitimációs jelentőségét. Szerintünk más kérdés a ránk erőltetett fordulat éve és a szovjet típusú szocializmus inadekvátsága hazánkban, és megint más a köztulajdoni formák dominanciáját makrogazdasági irányítással párosító, az egyéni érdekeltiségeknek és az áruviszonyoknak teret nyitó saját arculatú kísérletünk, annak sokáig létezett teljesítményeivel és legitimációs kapacitásaival. Ehhez lásd: Szigeti Péter: Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. In Krausz Tamás–Szigeti Péter(szerk.): *Államszocializmus Értelmezések, viták, tanulságok*. Budapest. L' Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2007. 13–52. és uo: Reflexiók az államszocializmus vitáról, 256–273.
- ⁸ Giovanni Arrighi: A fejlődés illúziója A félperiféria koncepciójának megújítása. *Eszmélet*, 103., 2014. ősz, 159–192. (ford.: Éber Márk Áron).
- ⁹ „Az 1920-as évek és a 2010 utáni időszak baloldali, illetőleg liberális ellenzékének politikai magatartása természetesen nem véletlenül hasonlít egymáshoz. Mindkét periódusban a passzív, restaurációs forradalom jellegzetességei magyarázzák, hogy a keresztény nemzeti kurzus ellenfelei elsődlegesen tőlük független fejleményektől, a kabinet gazdaságpolitikai kudarcától vagy kedvezőtlen nemzetközi megítélésétől várják a rendszer felbomlását, miközben számos sikertelen kísérletet tesznek, hogy kormányzóképes, valós alternatívát felmutató erővé váljanak. A Horthy-korszakban az 1918-1919-es aktív forradalmak bukása zárta ki, hogy a baloldal radikális ellenzéki politikát folytasson” (Wiener 2014b: 91) – írja.

Az olasz maffiajelenség politikai vetületeinek nyomában

A maffiabűnözés alapvető komponensei

Olaszország kapcsán a leggyakoribb asszociációk között a művészetek és a műemlékek révén szinte újraélhető történelem, a mély vallásosság, a futball, vagy a kifinomult elegancia jegyében fogant divaton kívül egészen biztosan találkozhatunk a „maffia” fogalmával is. Külföldiek, akik hosszabb időt töltöttek a maffiajelenség által érintett déli területeken, arról számolnak be, hogy jelenléte valósággal tapintható Szicíliában, Nápolyban, Calabria és Puglia tartományban.

De a közgondolkodás körforgásában áramló ismeretek többsége újragondolásra és precízebb meghatározásra szorul. Már rögtön a „maffia” kifejezés körül felmerülnek az első problémák, hiszen egyfajta leegyszerűsítésként valamennyi dél-itáliai bűnszövetkezetre egységesen alkalmazzák. Sőt, más országokban és kontinenseken kifejlődött szervezett bűnözői csoportokról is mint „maffiákról” beszélnek. Ezért mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy az elnevezés a szicíliai szervezett bűnözésre vonatkozik, továbbá hogy a másik három jelentősebb bűnszövetkezet esetében elterjedt a nyomozati szervek fogalomtárában a maffia típusú bűnözés terminusa.

Az eddig feltárt források tanúsága szerint a legkorábbi képződmény a már a XIX. század első felében létezett Camorra volt, amely ma Nápoly városát és Campania tartományt tartja gazdasági-társadalmi nyomás alatt. De az olasz kutatók kezében vannak olyan források is, amelyek igazolhatják a szicíliai maffia kronológiai elsőbbségét. Egy 1838-as trapani ügyészi jelentés a korabeli nyelvhasználatnak megfelelően csak „szektaként” említi egy, bűnözői gyakorlatában kísértetiesen hasonló bűnszövetkezetet. Salvatore Lupo történész szerint ez a forrás már a maffiózók módszereiről számol be. A bűnszövetkezetről szóló első tanulmányt Nicolò Turrisi Colonna báró írta 1864-ben *Közbiztonság Szicíliában* címmel. Értekezésében a szicíliai szervezett bűnözés kezdeteit az 1840-es évek közepére vezette vissza, amit a legelterjedtebb interpretációk csak az olasz egység megvalósulása, azaz 1860 utánra datálnak.¹

A kronológiai vonatkozások azért számítnak kardinális kérdésnek, mert csak azok minél pontosabb ismeretében tudjuk rekonstruálni, milyen történelmi események, hosszú távú társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatok játszhattak szerepet keletkezésükben. Az 'Ndrangheta, amelynek Calabria tartomány a bölcsője, az 1880-as évektől kapott helyet a rendőrségi nyilvántartásokban. Az 1983 óta Puglia régióban működő Sacra Corona Unita viszont nem minden szempontból illik bele abba a történelmi-társadalmi összefüggésrendszerbe, amelyben a délolasz bűnszövetkezetek létrejöttének okait tárgyalják, ugyanis Puglia nem mutatta a gazdasági elmaradottság Szicíliában, Campaniában vagy Calabriában tapasztalható tüneteit.² Kifejezetten haszonszerzés céljával indult útjára: egyetlen percig sem kívánta úgy beállítani magát, mint az a szicíliai retorikában tapasztalható, hogy az erős központi hatalom hiánya hívta életre. Tehát a maffia, a Camorra és az 'Ndrangheta kifejlődése mögött más jellegű magyarázatot kell keresnünk.

A viszonyítási alap a szicíliai „Tiszteletreméltó Társaság”, amely a II. világháború után vette fel a „Cosa Nostra”, „a mi ügyünk” elnevezést.³ Sajátosságainak az a tartománya, amelyben a másik három szervezet is osztozik, kirajzolja a maffia típusú bűnözés fogalmát. Alapvetése, hogy törvénytelen eszközökkel hatalomra és vagyonszerzésre tör, mindezt erőszakhoz, zsaroláshoz, megfélemlítéshez, emberi életek kioltásához vagy mindezek kombinációihoz folyamodva, de elegendhetlen feltételei közé sorolják a bűnrészes hatósági személyek komponensét is.⁴

Tevékenységeikre egységesen jellemző a monopolizálás hajlama, kivételve a gazdasági élet mindazon szektoraira, természeti és emberi erőforrásaira, amelyek a legnagyobb haszonnal kecsegtetnek.⁵ A földbirtokok, az állattállomány, a vízkészlet, a piacok, a kikötők, építkezések, szállítások és közmunkák kizárólagos ellenőrzése mint a maffia célrendszere, később kibővült a kábítószer- és fegyverkereskedelem, a csempészet, a hamisítás, a szerencsejátékok, a temetkezés és a vallási kegytárgyak üzletágaival.⁶ A monopoljogok megszerzésével a helyi társadalom egy részét függő helyzetbe hozzák. Minél szélesebb körű hegemoniát vívnak ki a gazdasági életben, annál erősebb a befolyásuk, így szinte megkerülhetetlenné válnak az állampolgárok és a bevándorlók létfenntartását közvetlenül érintő ügyekben. Érdekségeik folyamatosan változnak, mert az új trendekhez történő alkalmazkodás nélkülözhetetlen a sikeres működéshez. A védelmi pénzek (*pizzo*) rendszerével, a közmunkák és a közbeszerzési megbízások monopóliumának megszerzésével gazdasági értelemben is ellenőrzést gyakorolnak a közvetlen érdekszférájukat képező területeken. A bűnös úton szerzett pénzüsségeket törvénytelen tőkeinjekciók révén, legális vállalkozásokba behatolva mossák tisztára.⁷

Módszereikben számos egyezés áll fenn: mindegyik szervezetnek saját bérgyilkoshálózata van, a riválisok megfélemlítése zsarolással,

gyilkosságok vagy merényletek elkövetésével történik. Az ellenfelek likvidálásának módjai között a késelés, illetve a *sfregiók* (sebhelyek) osztogatása után következtek a lőfegyverek és az autókba rejtett bombák. Az áldozatok eltüntetésében a savban feloldás számít klasszikus módszernek.

Jellemző egy speciális becsületkódex megléte, amely rögzíti a tagok viselkedését meghatározó szabályokat, a betartandó erkölcsi normákat. Beavatási szertartással válik valaki a maffia jellegű szervezetek tagjává, ami egy rituális határkő, mert az illető onnantól kezdve a társadalom többi szegmense felett álló, „tiszteletre méltó férfiként” tekint magára. A beavatási rítusai bizonyos mozzanatai megegyezők, így például az ujj megvágásával kiserkent vér szentképre csepegtetése, majd elégetése, ami az árulók megbüntetését jelképezi. A vallási szimbólumok és a vallásosság beépültek a szervezett bűnözői csoportok rítusaiba, áthatják bűnözői mentalitásukat.

A közös vonásokon túl a különbségek skálája is széles. A becsületkódexeik eltérően szabályozzák a tevékenységeket és az elvárt viselkedést. Az öltözködésbeli különbségek, a gazdagság és a hatalom nyílt demonstrálása vagy elrejtése, a nők helyzetének, szerepének megítélése csak néhány eltérés, amit kiemelhetünk.

A bűnözés globalizálódásával az itáliai bünszövetkezetek lebontották morális és üzletpolitikai korlátaikat. A hallgatás törvénye (*omertà*), a vérbosszú (*vendetta*), az ellenőrzött zsarolás, a rokoni kapcsolatok kamatoztatása, bűnözői szintre történő átvitele, a maffiózó mint patrónus közvetítői szerepe a lokális társadalmi miliőn belül, mind közös nevezőt képeznek. Történetükben olvasztótégelyként kulcsszerepet játszottak a börtönök, ahol kicserélhették tapasztalataikat, ezzel a dél-itáliai bünszövetkezetek kölcsönösen hatottak egymásra. Bámulatos adaptálódási képességükkel folyamatosan alkalmazkodnak a gazdasági, politikai és társadalmi átalakulásokhoz. Kívülről a rugalmas alkalmazkodóképesség biztosítja sikerességüket, belülről viszont a becsületkódex következetes betartása. Tehát a változékonyság és a hagyománytisztelet kombinációja táplálja az olasz szervezett bűnözés több mint egy évszázada leküzdhetetlen jelenségét.

Az itáliai maffiabűnözés létrejöttének történelmi perspektívái

Az olasz maffia jellegű bűnözés kialakulásának magyarázatáról több olvasat párhuzamos együttélése figyelhető meg. Azok a területek, ahol szárnyra kapott, a Bourbonok nápolyi ágának uralma alatt álltak. Ezért célszerű ennek a periódusnak a történéseiben és folyamataiban keresni keletkezésük lényegi elemeit.

A Camorra hátterét és díszletét a nyomor itáliai fellegvárának számító Nápoly körülményei szolgáltatták. Az elborzasztó „nápolyi

szegénységipar⁸ kéregető koldusokból, zsebtolvaj utcagyerekekből és prostituáltakból komponálódott. A Bourbon-uralom terrorisztikus légköre minden téren törésvonalakat generált a nápolyi társadalomban, amely nem tanúsított ellenállást a Camorra jelentette befolyásos és erőszakos kisebbség elnyomásával szemben, ezért a camorristák büntetlenül uralhatták a város utcáit és börtöneit.⁹

Az 'Ndrangheta először az 1880-as években hagyta hátra bűnözői névjegyet Calabria falvaiban, majd a vasúthálózat kibővítésével földrajzilag is szétszóródott és urbanizálódott. Az 'ndranghetisták „iskolái” szintén a börtönök voltak.

A szicíliai Cosa Nostra gyökereit jóval komplexebb összefüggérendszerben kell szemlélni. Az egyik domináns irányzat a szicíliaiaknak a sziget történelme folyamán megélt szenvedéseire és a központi hatalom iránti bizalomvesztésére fókuszál. A maffiatörténet másik jelentős ágának gazdasági és vállalkozói nyelvezetű retorikájában is fontos helyet foglal el az össztársadalmi méretű bizalomvesztés, de hangsúlyos a maffiózók mint védelmi szolgáltatást nyújtó vállalkozók megközelítése.

Bűnözői mentalitásuk összetevői, mint az *omertà*, az alázatosság, az ellenőrzött zsarolás, az erőszak, a klientúrák, a társapaság, illetve a vérbosszú nem a maffia „találmányai”, hanem évszázadokon át felhalmozódott morális szabályrendszer, amelynek átvételével a társadalomban elfoglalt pozíciójukat legitimálták.¹⁰ A maffiózók közvetítői minőségben beékelődtek az állampolgárok és a kormányzat közé. Ezzel megkerülhetetlenné váltak, lekötöztették klienseiket, akadályozták az állam iránti bizalom kialakulását, mert közbenjárásukkal távol tartották közösségük tagjait a jogérvényesítés mechanizmusában való személyes részvételtől.

A maffiózók által képviselt erőszak azért válhatott a szicíliai kultúra szerves részévé, mert a központi hatalom képtelen volt garantálni a közbiztonságot, amit magánerőből kellett megoldani. Problémát jelentett az abszентizmus káros gyakorlata is: a latifundiumok tulajdonosainak egy része távol élt birtokaitól, földjeiket bérlőkre bízta. Távollétük olyan hatalmi vákuum kialakulását eredményezte, amit vidéki intézőik, bérlőik töltöttek be. A javak védelmére egy erőszakon alapuló rendszert fejlesztettek ki, ami köztes társadalmi helyzetüknél fogva lehetőséget biztosított számukra a más eszközökkel elérhetetlen radikális társadalmi és vagyoni előmenetelre.¹¹

A maffia keletkezését elősegítő tényezők közé tartozik tehát Szicília geopolitikai helyzetéből adódóan a gyakori hódító támadások miatt egy defenzív, belső társadalmi normarendszer kidolgozása, amelynek elemeit az azonos kulturális közegben szocializálódott maffiózók át-emelték bűnözői sajátosságaik tárházába. A virágzó mezőgazdasági területek és az élénk, városi piaci környezet, a szükséges, mobilis tőke megléte, illetve a monopolizálásra érdemes földek, nyersanyagforrá-

sok, eszközök tulajdonjogának kieroszakolása nélkülözhetetlennek bizonyultak. A spanyol uralom megosztó politikájának következtében meggyökerezett kollektív bizalomhiány a magánjellegű védelem iránti kereslet növekedését implikálta. A szicíliai maffia létrejötté speciális szolgáltatásainak körével a közbizalmatlanság egyik megoldási lehetőségeként, egy kiegyenlítő mechanizmusként értelmezhető.

A bűnszövetkezet kialakulásának keresett kulcseleme az autonómia kivívása volt, amivel a védelmi iparágban érdekeltek fokozatosan önálló szolgáltatókká válhattak. Ennek a mozzanatnak a hiánya előzte meg a Földközi-tenger térségében, például Görögországban a maffiához hasonló bűnszervezetek születését, ahol a XIX. században rendelkezésre álltak hasonló feltételek, mint a banditizmus és a tényleges állami ellenőrzés megvalósításának nehézségei.¹² A maffiózók megkülönböztető jegye az önállósodás folyamatában keresendő, mert így egyszerre több ügyfelük lehetett, és a megbízók számának növekedésével egyenes arányban nőtt függetlenségük mértéke.

Szicíliában a feudalizmus 1812-es eltörlése idézte elő a legfőbb változást. A földek felszabadultak a feudális, majd a hitbizományi kötöttségek alól, lehetővé vált adásvételük, a vagyonok mobilizálódtak,¹³ megteremtődtek az ingatlanpiac kialakulásának törvényi feltételei és megindult a harc a termőföldek megszerzéséért. A bárói birtokok bérlői, intézői és őrei profitorientált vállalkozókként a minél rövidebb időn belüli haszonszerzésre törekedtek. A kapitalizmus egyik lényeges eleme a beruházás új gépekbe, szerszámokba, eszközökbe, földek vásárlásába, jó minőségű vetőmag beszerzésébe.¹⁴ Amikor a birtokokba investált javakat közvetlen veszélyek fenyegették, a törvény védelmének hiányában erővel kényszerültek tulajdonuk megoltalmazására. Szicíliában így magasztosulhatott tőkévé az erőszak és válhatott szerves részévé a vállalkozói magatartásnak.¹⁵ A maffia befektetett tőkéje az erőszak, amit felhasznált a védelmi pénzek alkotta profit kisajtolására és monopóliumainak biztosítására. A Bourbonok 1812 után sem voltak képesek kisajátítani az erőszak monopóliumát, ami „demokratizálódott”: egyre több szicíliai formált jogot arra, hogy fegyverrel jelölje ki helyét a gazdasági életben.¹⁶

Az Olasz Királyság létrejötté után az 1876-ig kormányzó Történelmi Jobboldal keménykéz-politikája miatt nem teremthető meg Szicíliában a központi hatalom iránti bizalmi alap. Az erőszakos sorozások, a magas adóterhek és a szicíliai hatalmi elit csekély politikai befolyása inkább a maffia megszilárdulását segítették elő, amiről az 1860-as évek egyre növekvő számú maffia-bűncselekményei tanúsítottak. A továbbiakban a politikai élet bizonyos szegmenseivel legaktívabban kapcsolatot kereső, majd az együttműködésből látványosan profitáló szicíliai Cosa Nostráról lesz szó, ugyanis a bűnszövetkezet fennmaradásának alapfeltételeként a hatósági személyekkel és a politikai elit egyes képviselőivel kiépített kapcsolatok hálózata azonosítható.

Az olasz stílusú szervezett bűnözés szívós fennmaradásának záloga: a hatósági és a politikai védőháló

Olaszországban 1876-ban kerültek először hatalomra a liberálisok, azaz a Történelmi Baloldal. A sziget választókerületeiben a különböző *coscák* (a bűnszövetkezet sejtjei) által támogatott politikusok bekerültek a parlamentbe. A szicíliai hatalmi elit aktívabb politikai szerepvállalásra tett szert, aminek mintegy „mellékhatásaként” az 1870-es évek végére a bűnszövetkezet már beépült a politikai rendszerbe is. Ehhez döntően három tényező járult hozzá, amelyekből levezethető, milyen okok táplálták a maffia fennmaradását.

Az első faktor a közbiztonság hiánya: a földbirtokok védelméhez nélkülözhetetlenné vált a maffiózók védelmi szolgáltatása, ezért a tulajdonosok kénytelenek voltak megegyezni a helyi *coscákkal*, ami egyúttal azt is feltételezte, hogy a földbirtokos protektora lett a javait védő maffiózónak. Ez a kényszerhelyzet teremtette meg az összefonódást a sziget politikusi gárdája és a maffia között.

Gaetano Mosca a szicíliai bűnszövetkezetet egy olyan elitként interpretálta, amely a leginkább képes volt előnyt kovácsolni a hatalmi ellentétekből és a dinasztikus államok gyengeségéből. Mosca szerint egy másik figyelemre méltó oka a tárgyalat kapcsolati háló kialakulásának a képviselői rendszer Szicíliában való bevezetéséhez köthető. A maffia gyorsan felismerte az új politikai struktúrában rejlő előnyöket. Szolgáltatásai körét kibővítette a választások megszervezésével és a szavazatok garantálásával.¹⁷ A harmadik tényező, a választójog szorosan illeszkedik a képviselői rendszer meglétéhez. Az 1880-as évek reformjai a tömegpolitizálás kezdeteit jelentették Olaszországban. Hatásukra még inkább kiéleződött az erőszak az ellenzék támogatóival szemben és megerősödött a maffia szerepe a választási folyamatban. A maffia könnyen befolyásolhatta helyi szinten a választások kimenetelét saját jelöltjeinek javára, mivel több maffiózó bérleti rendszerben művelte meg a földbirtokosok latifundiumait, a feles bérlet keretében tőlük függő parasztság szavazatait pedig gond nélkül ki tudták zsarolni politikai protektoruk számára.

A hangsúly nem a jelöltek programján volt: a maffiózók nem politizálni kívántak, hanem profitálva hathatós közreműködésükből, a megválasztott politikus befolyása révén hozzá akartak férni a hasznos információkhoz, a jövedelmező közmunkákhoz, közbeszerzési pályázatokhoz. A bűnszövetkezetnek lényegtelen, hogy a politikai spektrum melyik oldalán álló politikusokkal szövetkezik. A maffia támogatásának egyetlen megfontolási alapja a szintisza pragmatizmus, vagyis, hogy az adott kapcsolati háló mekkora nyereséget és milyen természetű előnyöket produkálhat.¹⁸

A maffia és a politikusok együttműködése kölcsönös előnyökkel jár mindkét fél számára. A politikai protekcionizmus keretei között „a

szívesség szívességet terem” elvnek megfelelően a politikusok és az állami tisztségviselők igyekeztek megszerezni az olyan közösségi erőforrások feletti ellenőrzési jogot, mint a munkalehetőségek, szerződések, engedélyek, segélyek és nyugdíjak.¹⁹ A minél szélesebb körű monopolizálással egy magántőke képződött, amit visszaforgathattak klienseik támogatására. Alkalmassá a lekötelezettek egy másik szívesség formájában megtérítették a befektetést. A klienspolitika modellje a maffiára alkalmazva csak annyiban változik, hogy a maffiózók magántőkéje az erőszakon és a választások minden szintjének (község-tanácsi, regionális, általános) kontrollálásán nyugszik.²⁰ Általában azzal a szívességgel honorálják patrónusuk segítségét, hogy befolyásuk, presztízsük vagy zsarolás útján elérik az illető győzelmét a választókerületében. A hatalmi pozícióba juttatott személy aztán különböző módokon nyilváníthatja ki háláját: a fegyverviselési engedélyek kiállítása, a priuszok, figyelmeztetések megsemmisítése, a kényszerlakhelyről vagy rendőrségi őrizet alóli szabadulás, a bírák megvesztegetése a büntetőperekben, mind a politikusok által tett szívességek fajtáiként könyvelődtek el.²¹ Az állami megbízások, közbeszerzések, közmunkák híreinek kiszivárogtatása, a maffiózók vállalkozásainak kedvezőbb pályázati elbírálása szintén részét képezték a maffia által szállított szavazatok honorálásának.²² Ha a bűnszövetkezet érdekei úgy diktálták, kérhették „barátok” elhelyezését önkormányzati állásokban, a túl aktív rendőröktől pedig megszabadulhattak oly módon, hogy áthelyeztették vagy előléptetéssel, „felfelé buktatva” távolították el az illetőt.

A szicíliai politikai elit azon tagjaira, akik megválasztásuk érdekében együttműködtek a maffiával, majd különböző előnyöket nyújtva kiterjesztették védőszárnyaikat a maffiózók fölé, a XIX. század végi olasz sajtó gyakran „maffiapolitikusokként” utalt. A továbbiakban a Cosa Nostra politikai kapcsolatrendszerének evolúcióját tekintem át, megemlítve néhányat az elhíresült „Homo patronusok” közül is.

Az olasz politikai élet egyes szereplői a maffia hálójában

A szicíliai maffia tevékeny szerepet vállalt a Történelmi Baloldal hatalomra segítésében, amelynek legfőbb támogatói bázisa délen volt. A maffiózók már ekkor latba vetették szavazatszerző potenciáljukat Szicíliában. A Camorra esetében is találunk olyan periódusokat, amikor sikerült a kormányzat eszközévé válnia, például a Bourbon-dinasztia idején a nápolyi nép, a „szent csőcselék” körében élvezett befolyása és a közrend fenntartása révén. 1860-ban részt vettek a Bourbon-uralom összeomlásának előkészítésében és az Olasz Királysághoz való csatlakozás előmozdításában. Az 'Ndrangheta tevékenységei között is szerepelt kormánytisztségviselők korrumpálása és a munkásszervezetekbe való beférkőzés. Az olasz politikai élet krémjével létesített

kapcsolatrendszer kiépítésének és leghatékonyabb kiaknázásának mesterei mégis a szicíliai bűnszövetkezetből kerültek ki.

A baráti politikusok rendszere nem jelenti azt, hogy a maffiózók maradéktalanul megértenék és helyesen értelmeznék az olasz politika mechanizmusát. A legesélyesebb vagy az éppen kormánypozícióban lévő politikai formációval keresik az együttműködés lehetőségét, hiszen ők a legkönnyebben zsarolhatóak és korrumpálhatóak. Továbbá mindig jól élesíthető fegyver a maffia kezében az olasz állam kezdetektől törekény legitimitása, illetve az iparosodott észak és a felvevőpiacnak tekintett, sok tekintetben felzárkózásra szoruló dél dichotómiájának állandósulása.

A néhány liberális politikussal kialakított együttműködés struktúráját Mussolini fasiszta diktatúrája törte meg, amely vetélytársat látott a bűnszövetkezetben. Meggyőződése szerint a fasiszmus a maffia jelenléte miatt nem tudta megerősíteni pozícióit Szicíliában. Mussolini harca a Tiszteletreméltó Társaság ellen csak látszólag oldotta meg a problémát, így a II. világháború után a szervezet újra hallatott magáról.

Egy rövid szeparatista epizódot követően a Cosa Nostra politikai orientációjának új alanya 1948-tól 45 éven át az Olaszország irányításában meghatározó szerepet játszó Kereszténydemokrata Párt lett. A vallási és a családi értékek hangoztatása, a protekció elvére épülő helyi klikkek kialakulása a párt szicíliai köreiben, megteremthették az egyetértési alapot a Cosa Nostrával. 1950-ben kedvező fejleményekkel örvendeztették meg a maffiát: rendezték a földkérdést és beruházási programot indítottak a dél felzárkóztatására. A maffiózók számára világossá vált, hogy a nyereségforrásokhoz való hozzáférés már nem a Szicília korábbi politikai elitjét képező földbirtokosoktól, hanem a hivatásos politikusoktól függött. Ráadásul 1954-ben Amintore Fanfani véghezvitte a párt teljes modernizálását, önálló hatalommá, igazi tömegszervezetté alakítva azt. A kereszténydemokraták hatalmának visszaforgatható tökéjét a munkahelyek, az engedélyek, a segélyek és a pályázatok elbírálása képezték, melyeket kiragadtak az önkormányzatok illetékességi köréből.²³ A szigeten a maffia előretolt politikai bástyája a Giovanni Gioia, Vito Ciancimino és Salvo Lima alkotta triumvirátus volt. Mindhárman szicíliaiak és kereszténydemokraták. A nyomorúságos Corleonéból indult Ciancimino Palermo polgármesteri székéből, míg Lima parlamenti képviselőként egyengette a bűnszövetkezet útját.

Egészen 1986-ig zavartalanul folytatták az együttműködést, amikor Giovanni Falcone és Paolo Borsellino vizsgálóbírók a híres csúcspárban elfeltették több száz maffiózót. A törvényhozás eszközeivel szintén kemény fellépést tanúsítottak a szervezett bűnözés ellen. Salvatore Riina, a „főnökök főnöke” Salvo Limától várta a politikai közbenjárást a per ítéleteinek megsemmisítésére és a maffiaellenes törvények enyhítésére. Mivel nem tudta beváltani a hozzá fűzött reményeket, 1992-ben

a Cosa Nostra végzett Limával. Ekkor került a képbe Giulio Andreotti, Olaszország hétszeres miniszterelnöke és tiszteletbeli szenátora, akiről az igazságszolgáltatással együttműködő maffiózók azt állították, hogy a maffia érdekeit védte, személyes üzleti tárgyalásokat folytatott több főnökkel. A bizalmas viszony jeleként arcra adott csókkal üdvözölték egymást Riinával, és a szervezet berkeiben csak „Giulio bátyóként” emlegették. Az Andreotti elleni vádak között szerepelt egy 1979-es ügy is, miszerint megrendelte egy őt zsaroló újságíró meggyilkolását a Cosa Nostrától. A legnagyobb port kavart vádpont azonban a csúcsperhez kapcsolódott: el kellett volna intéznie, hogy a Semmítőszék elnöke a maffiának kedvező „Ítéletmészáros” Carnevale bíró legyen. Mivel politikai szövetségesei kudarcot vallottak, Riina először megölette Limát, amit figyelmeztetésként szánt Andreottinak, aki az 1992-es választásokon az olasz köztársasági elnöki pozíció legesélyesebb várományosa volt, de a kétes hírű Limával való barátsága miatt alulmaradt ellenfelével szemben. A politikust 1999-ben felmentette a bíróság, de végérvényesen kompromittálódott a bűnszövetkezettel.

A Cosa Nostra az 1980-as években kezdett kiábrándulni a hatékonyságukból sokat veszített kereszténydemokrata partnereiből. Megindult a maffia újabb politikai útkeresése, szóba került a szeparatizmus felelevenítése is. Riina végső kétségbeesésében 1992–1993 éveiben vérfürdőt rendezett Olaszországban. Bombamerényletek elkövetésével zsarolta az államot. A két fél közötti tárgyalások valóságtartalma sokáig kérdéses volt. Egy egész per bontakozott ki az eseményekből, ahol a tanúk padjára szólították Nicola Mancino akkori belügyminisztert, illetve a jelenlegi köztársasági elnököt, Giorgio Napolitanót is. Napolitano megerősítette, hogy a Cosa Nostra 1993-ban valóban ultimátumot intézett az olasz államhoz. A merényletsorozat befejezését a Riina követeléseit összegző lista, a „*papellu*” pontjainak teljesítéséhez köttették. De Falcone és Borsellino 1992-es meggyilkolásával csak azt érték el, hogy körülbástyázták a maffiaellenes törvényeket, amelyek szigorán egyetlen politikus sem mer enyhíteni a bűnszövetkezetek javára.

Silvio Berlusconi milánói vállalkozót, a *Forza Italia* párt alapítóját, Olaszország korábbi miniszterelnökét szintén kapcsolatba hozták a maffiával. Az összekötő személyét szicíliai származású tanácsadójában, Marcello Dell’Utri szenátorban azonosították, akit jogerősen hét év börtönbüntetésre ítélték maffiás bűnszervezettel való külső együttműködés miatt. Berlusconit egyelőre csak tanúként hallgatták meg az ügyben. Bebörtönzött maffiózók tettek olyan fenyegető utalásokat, amelyek egy esetleges megegyezést sejtettek a Cosa Nostra és a politikus között. 2002-ben a Berlusconi-kormány évente megújítandó dekrétumból állandó törvény szintjére emelte a maffiás bűnszervezeti részvételért járó szigorított börtönt. Az ellentmondásos intézkedések és kijelentések káoszában ma még nem tudni, mi az igazság Berlusconi és a maffia állítólagos kapcsolatait illetően.

A szicíliai bűnszövetkezet és az olasz politikai élet egyes szereplői közötti összefonódások ismeretében óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy nevezhetjük-e Olaszországot maffiaállamnak? Napjaink károsan megtévesztő jelensége, hogy szinte korlátlanul sütik rá bármire vagy bárkire a „maffia” és a „maffiózó” bélyegét. Ahol felüti a fejét a korrupció, ahol kartellszerű megállapodások születnek, vagy családtagokat, barátokat hoznak előnyösebb helyzetbe, ott az érintettek összességéről rögtön mint maffiáról sutognak, miközben ehhez lényegi összetevők hiányoznak, mint a védelmi pénzek rendszere vagy az akciófilmekbe illő lövöldözések és gyilkosságok.

Ha a maffiabűnözés kiindulópontját, az olasz példát vizsgáljuk, választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy milyen jellemzők egyidejű megléte esetén használhatjuk a fogalmat az itáliai kontextuson kívül is. Az olasz szervezett bűnözői csoportok közös jellemzői kirajzolják a „maffia típusú bűnözés” jelentéstartalmát. A maffiás bűnszövetkezetek nem válogatnak az eszközökben: a védelmi pénzek kivetésével a profitábilis javak és ágazatok, illetve az erőszak monopolizálására törnek. A megfélemlítés jegyében járnak el, erkölcsi fenntartás nélkül gyilkolnak, zsarolnak riválisokat vagy ártatlanokat, korrumpálnak hatósági személyeket és politikusokat. A beavatási szertartást követően alávetik magukat a becsületkódex előírásainak, élnek az omertà, a vérbosszú, a kontrollált zsarolás módszereivel, illetve a kölcsönös szívességek rendszere és a vérségi vagy fiktív rokonság nyújtotta előnyökkel. Olaszország esetében így írhatóak le a fogalom első komponense, a „maffia”, illetve a maffiás bűnözés közös elemei.

Diego Tajani ügyész és politikus már 1875-ös parlamenti beszédében rávilágított arra, hogy a szicíliai bűnszövetkezet nem legyőzhetetlen, de ha a helyi kormányzat eszközévé válik, felszámolását megnehezíti a politikusok és a hatósági személyek védőhálója.²⁴ Megfordítva ezt a gondolatot, az eredmény ugyanaz lesz, mert a szívességek egymás közötti kicserélése feltételezi, hogy a kormányzat szintén a maffia jellegű bűnszervezetek eszközévé degradálódik. Ez történhet zsarolással vagy érdekközösség fennállása révén.

Szűkebb értelemben, pusztán a kritériumokat meghatározva, Olaszország esetében akkor beszélhetünk maffiaállamról, amikor a politikai elit bizonyos tagjai saját érdekeiktől vezérelve, ultimátumszerű fenyegetések nélkül, önként bocsátkoznak kockázatos tojástancba a maffiás bűnszervezetekkel, hogy az általuk biztosított előnyöket kamatoztassák pozíciójuk megszerzésében, megtartásában, egyes gazdasági térrénumok monopolizálásában, illetve vagyoni helyzetük stabilizálásában. Más országokra kivetítve a jelenséget, az olasz maffiabűnözés sajátosságával leírható bűnszövetkezetek és a helyi

politikai körök relációjában, a felsorolt kritériumok mentén kibontakozó együttműködés meglehetősen utalhat egy „maffiaállamra”.

De emlékeztetni kell arra a tényre is, miszerint az olasz politikai elitnek sem minden láncszeme korrumpálható, ráadásul a maffia csak alkalmi jellegű politikai intervencióra képes. A Cosa Nostra időszakosan próbálja meg befolyásolni a politikai döntéshozatalt, mint ahogy arra 1992-93-ban bombamerényletekkel tett kísérletet a létét alapjaiban fenyegető törvények módosításáért, tehát szó sincs arról, hogy egy tényleges „árnyékkormányként” folyamatosan megszabná a törvényhozás és a kormányzás direktíváit. Ennyire messzire nem érnek el még a polip csápjai sem.

Ha nagyon szigorúan ragaszkodunk az imént felvázolt kritériumrendszerhez, akkor kijelenthetjük, hogy az itáliai szervezett bűnözői csoportok már a XIX. században beépültek az államrendbe, hatékony szolgáltatásaikkal mindig megtalálták az utat az együttműködésre hajlandó hatósági személyekhez és politikusokhoz. Ilyen értelemben Olaszország „maffiaállamsága” létező, de pusztán periodikus valóság, amely nem hálózta be a politikai élet minden szereplőjét, csak azokat, akik megkockáztatják, hogy a kölcsönös előnyök és a lekötelezettség hálójában vergődve akár az életükkel fizessenek, amint olyan szívesseget kérnek tőlük, amelynek teljesítéséhez befolyásuk már nem elegendő. Ezért még az itáliai körülmények között is publicisztikai túlzásnak tartom a „maffiaállam” címkét. Különösen alkalmatlan az olyan országok belső viszonyainak jellemzésére, ahol az imént összegzett ismérvekkel rendelkező maffia típusú bűnözés jelenléte nem mutatható ki, és a maffiafogalom eredeti jelentéstartalma az átpolitizálás áldozatául esik.

Jegyzetek

- ¹ Dickie, John: *Cosa Nostra. A szicíliai maffia története*. Budapest, Gabo Kiadó, 2005, 62.
- ² Esposito, Maurizio: *Uomini di Camorra. La costruzione sociale dell'identità deviante*. Milano, Franco Angeli, 2004, 84–85.
- ³ Dickie, John: *Vérteljesítések. Az olasz maffiák felemelkedése*. Budapest, Gabo Kiadó, 2012, 18.
- ⁴ Véricourt, Guillemette de: *A maffia*. Pécs, Alexandra Kiadó, 1998, 3.
- ⁵ Gambetta, Diego: *Mafia: The Price of Distrust*. In uő (ed.): *Trust: Making and Breaking Cooperative Relations*. University of Oxford, 2000, 164.
- ⁶ Lewis, Norman: *A tiszteletreméltó társaság. A maffia bünszövetkezete*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1966, 29–30.
- ⁷ Nicaso, Antonio-Lamothe, Lee: *A maffia. A szervezett bűnözés új világrendszere*. Debrecen, Saxum Kiadó, 1996, 96.
- ⁸ Dickie 2012, 58.
- ⁹ Monnier, Marc: *La Camorra. Notizie storiche, raccolte e documentate*. 3. kiadás. Firenze, G. Barbèra Editore, 1863, 80.

- ¹⁰ Gellért Gábor: *Maffia*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978, 15.
- ¹¹ Catanzaro, Raimondo: *A Social History of the Sicilian Mafia*. Oxford, Macmillan & Co., 1992, 52.
- ¹² Gambetta, Diego: *The Origins*. In *The Sicilian Mafia. The Business of Private Protection*. Cambridge, Harvard University Press, 1996, 80.
- ¹³ Gambetta 1996, 80.
- ¹⁴ Dickie 2005, 73.
- ¹⁵ Dickie 2005, 74–75.
- ¹⁶ Dickie 2005, 73.
- ¹⁷ Mosca, Gaetano: *Che cosa è la mafia*. Viterbo, Stampa Alternativa, 1994, 34.
- ¹⁸ Dickie 2005, 100.
- ¹⁹ Dickie 2005, 118.
- ²⁰ Gellért 1978, 29.
- ²¹ Mosca 1994, 35.
- ²² Dickie 2005, 67.
- ²³ Dickie 2005, 307.
- ²⁴ Dickie 2005, 94.

Egy kritikai szemlélet kritikája

Kritikai városkutatás

(Szerkesztette: Jelinek Csaba, Bodnár Judit,
Czirfusz Márton, Gyimesi Zoltán)

Társadalomelméleti Könyvtár. Budapest, L'Harmattan, 2013

A *Társadalomelméleti Kollégium* (TEK) a NÉKOSZ hagyományát felvállalni kívánó *Rajk László Szakkollégium* után alapított második legidősebb, ma is működő hallgatói kezdeményezés, ami 1981-től¹ baloldali, marxista kritikáját adja a fennálló hatalomnak. Az egyetemi legendárium szerint² egy Tőke-olvasókörből kinőtt TEK jelenlegi legfiatalabb műhelye az új városszociológiára fókuszál, ennek mérföldkőszerű eredményének tekinthető az interneten³ is elérhető *Kritikai városkutatás* című szöveggyűjtemény.

A kötet kitűzött célját szinte teljes mértékben teljesíti, a szerkesztők olyan művet publikáltak, amely a kritikai városszociológia meghatározó tanulmányait közli jó magyar fordításban, hasznos, értelmező lábjegyzetekkel, magyarázatokkal ellátva a járatlanabb olvasó számára is. A kötet alapvetően kontextusteremtő, mivel olyan megközelítésű tanulmányokat állított össze, amelyek eddig magyarul elszórtan⁴ vagy a már meglévő baloldali, marxista hagyományt képviselő periodikákban⁵ jelentek meg. Az átgondolt munka alapját egy 2008-as dzsentifikációról szóló kollégiumi előadás adta, amelynek hatására többen a várost mint entitást a marxi társadalomelméleti hagyományok szempontjából kívánták értelmezni. A dzsentifikáció koncepciója sokszor az eltérő normatív szempontú megközelítések miatt túlságosan általánossá válhatott, módszertani szempontból kilúgozódott, mindazonáltal főként két folyamatra szokták vonatkoztatni. Egyfelől az adott városrészek fizikailag leromlott épületegyütteseinek a fizikai megújulását, másfelől ezzel sokszor összekapcsolódva a legitimáció érdekében a fizikailag leromlott állapotot normatív szempontokkal dúsítva az alacsonyabb társadalmi státuszt képviselő csoportok kiszorulására is referál a dzsentifikáció a felső- vagy a középosztály arányának kárára.

Az 1970-es évek végétől egészen napjainkig megszületett tudományos munkákat felvonultató könyvben a teoretikus megközelítések annak ellenére vannak szinte kizárólagos többségben, hogy a

műhely több ízben foglalkozott gyakorlati problémákkal (józsefvárosi rehabilitáció, ferencvárosi dzsentrifikáció) is. Egy a városkutató kollégiumi munkát bemutató rövid cikkben szerepel, hogy a civil szférából vendégül látták a Ferencvárosi Családsegítő Szolgálatot, valamint a szociális szféra képviselőjeként a Rév8 Rt. munkatársait.⁶ Az előbbi intézmény azonban az önkormányzati szférához tartozik, más szerepet tölt be, mint a kerületi családsegítő egykori munkatársai által 1991-ben létrehozott, a civil szférához tartozó HORIZONT Szociális Alapítvány. Az ilyen finom különbségtételek fontosak ahhoz, hogy a civil szféra sajátos posztoszocialista minőségével összefüggésben problematizálható legyen, vajon politikai érdekek közlekedőedényeként⁷ milyen szerepet töltenek be az úgynevezett civil társadalom képviselői a várospolitikában. A Rév8 Rt. munkatársait csupán jóindulattal lehet a szociális szférához tartozónak tekinteni, hiszen a középső-józsefvárosi ingatlanfejlesztésért felelős céget az úgynevezett városrehabilitáció érdekében a VIII. kerületi és a fővárosi önkormányzat egyértelmű gazdasági céllal hozta létre. Ráadásul a Corvin projektet kísérő szakmai vitából⁸ egyértelműen kiderül, a Rév8 nem elsősorban meghívott előadóként, hanem inkább mint vizsgálódási terep lett volna hasznos, hiszen a neomarkista kritikai szempontokhoz igen jó lakmuspapírnak bizonyulhat az azóta büntetőügyg⁹ dagadó józsefvárosi dzsentrifikációs probléma.

A civil szférára és az önkormányzati városfejlesztésre vonatkozó javaslatoknak csak akkor lett volna gyakorlati haszna, ha a kötet jobban követte volna a csoport korábban megfogalmazott célkitűzését, miszerint „a sajátos félperifériás, posztoszocialista”¹⁰ közegből kiindulva értelmezik azokat a teoretikus munkákat, amelyek elsősorban centrumországokból származó példákkal dolgoznak. Mindazonáltal a kötet szerkesztői komoly empirikus munkát is végeztek, mint a fentebbi műhelymunkát összefoglaló cikk szerzője, Jelinek Csaba, aki a ferencvárosi dzsentrifikációval kapcsolatos kutatását a Nemzetközi Szociológiai Társaság RC21, városszociológiai szekciójában prezentálta.¹¹ A recenzált kötetből hiányzó mikromegközelítés létjogosultságát éppen az előbbi kutatásban szereplő, a Balázs Béla utca 14. szám alatti ház teljes kiürítésének elemzése¹² igazolja.

Áttérve a recenzió főtárgyára, ideje magunkévá tenni a teoretikus megközelítés kitüntetett szerepét és áttekinteni a szöveggyűjteményt meghatározó alapvető fogalmakat. A klasszikus, vagy ha tetszik humánökológiai városszociológiával szemben az 1970-es évektől meginduló marxista megközelítésű, új városszociológia a továbbiakban nem úgy tekintett a térre, mint a társadalmi cselekvések előre adott színterére, hanem magáévá téve a térbeli fordulat egyes elemeit, felismerte a hatalom, a struktúrák szerepét a tér létrejöttében. Ennek a diszciplínának gazdag irodalmából a kötetbe összeválogatott szövegek elsősorban Henri Lefebvre-re támaszkodnak. Így Foucault ettől eltérő, térelméleti megközelítései fel sem merülnek, ahogy David Harvey ezzel

kapcsolatos kritikái is kimaradnak.¹³ Hasonlóan hiányoznak Edward Soja szempontjai is,¹⁴ aki saját, exoplisz elgondolásán kívül akkor merül fel, ha egy-egy állítást kíván az adott tanulmányíró minél több szerző behivatkozásával alátámasztani.

A kritikai szó jelentését érdemes még körbejárni, hogy átláthatóvá váljon, vajon mit is értünk pontosan alatta. A kötet bevezető szövegében Bodnár Judit egy szűkebb és egy tágabb definícióját adja, amelyből ő elsősorban az előbbi tartja relevánsnak¹⁵ az összeválogatott szövegek alapján. A definíció fogalmi köre a frankfurti iskola hagyományait alapul véve a kanti kritikai gondolkodástól Marx ideológiakritikájáig terjed, az utóbbi kritikáján keresztül pedig a terminológia korszerűsítése a fő célja. A kötet tematikájához képest még ez a definíciós kísérlet is túl tágnak számít, mivel lényegében Marxra korlátozódik az a szellemi hagyomány, amelyet felvállalnak és használnak a kötet szerzői. A marxi kritika pedig jószerivel csupán további interpretációkat jelent, mint a tőke harmadlagos körforgása, amelyet Harvey a klasszikus termelő és nem termelő munka megkülönböztetése alapján meghatározott első és másodlagos körforgáshoz kapcsolódva vezetett le a marxi politikai gazdaságtanból. A kritikai elmélet történeti beágyazottságára való reflexió sajnos hiányzik, az osztályszempontú tagolás komolyabb ontológiai vagy módszertani változtatás, a korábbi megközelítések kritikai újraértékelése nélkül kerül felhasználásra. A Richard Florida által bevezetett kreatív osztály fogalmának elemzésekor egyfelől lett volna lehetőség újfajta, kritikai osztályszemléletre, amely akár a mallet-i osztálykonstrukciót¹⁶ alapul véve vagy azt elutasítva hasznos szempontokat emelhetne be az elemzésbe. Így elkerülhető lenne, hogy a kreativitás és osztály elvitatása a floridai fogalomtól olyan módszertani zsákutcába fusson ki, ami szerint „*az ún. kreatív osztály kezdeményezésére és az ő segédletével végrehajtott városmegújító projektek nagyon is nyilvánvaló osztálytermészetét hivatott elkendőzni*”.¹⁷ A megnevezési kényszer ellenére az úgynevezett jelzővel az érvelés azt akarja bizonyítani, hogy a kvázi-osztály tevékenysége a már jól ismert és valódinak számító tőkésosztály háttérműködését leplezi.

A bevezetés vége felé kapunk képet arról, miért nem számít igazán a kritikai városelmélet saját történetiségére való reflexió. Habár Bodnár Judit egyértelműen kijelenti, hogy „*Változott a világ Marx óta. A 19. századi marxista kritikában más a magántulajdon és a piac szerepe, mint a frankfurti iskola korában, a bürokratikus államkapitalizmusban.*”¹⁸ Ugyanakkor később Bodnár Harvey-t idézve azt állítja, hogy a marxi kritika a mai, neoliberális korra sokkal jobban alkalmazható,¹⁹ mint eddig bármilyen korábbi időszakban, amióta viszont mégis megváltozott a marxi világ. Az érvelés önmagába visszatérő voltát a következő, a kritikai városelméletet definiálni kívánó Neil Brenner szöveg sem oldja fel, mivel ő is megragad a kritikai elmélet reflexivitásának hangsúlyozásánál. Így végül érdekesebb lett volna a korábban idézett műhely-

bemutató cikkben megfogalmazott értelmezésnél maradni, ami szerint „kritikai társadalomtudomány (földrajz/szociológia/városkutatás stb.) az, amelyik kiemelt jelentőséget tulajdonít az elnyomás jelenségének, illetve az elnyomáshoz vezető hatalmi folyamatoknak.”²⁰ A definíció tisztánlátás kedvéért így már csak az elnyomást kellene meghatározni. A látszólag szörszálhasogató kérdések azért ennyire kulcsfontosságúak, mert nélkülük nehéz igazolni a hétköznapi valóságot makroszinten leírni szándékozó elméletet. A kötet egyik előfutárának is tekinthető Város / Kritika / Migráns tőke című tematikus *Fordulat* számban már szerepeltek magyar fordításban a kötet szellemiségéhez hasonló szövegek. Példaként említhető Michael Sammers globálisváros-elmélettel kapcsolatos cikke, amelyben a különböző típusú empirikus kutatások miatt egyaránt tud érvelni a szerző a kizsákmányoló üzemek növekvő és csökkenő száma mellett a posztfordiánus korszakban. Végül sajnálatos módon meghatározott szempontok nélkül az alapján választ a kutatások közül, amelyik pusztán meggyőzőbbnek látszik.²¹

A kötet egésze alapján érdemesebb lett volna elméleti bevezetőnek az 1960-as évek diákmozgalmait kritizáló, ám annak mégis kultikus figurájává váló Herbert Marcuse fiának, Peter Marcuse-nak a szövegét választani. A *City* városszociológiai periodika ugyanazon számából a Neil Brenner *What is critical urban theory?* című cikkét közvetlenül megelőző tanulmány Marcuse tollából egyrészt sokkal inkább törekszik pontos definíciókra, még ha azok vitathatóak is. Másrészt a *From critical urban theory to the right to the city*²² a kritikai megközelítést nem hagyja olyan absztrakt szinten, mint a Brenner-szöveg, hanem játékba hozza a várossal, mint entitással. Valamint a kritikai elmélet azon szempontját is figyelembe veszi, ami szerint nem elég a problémákra és a szükséges változtatásra felhívni a figyelmet, de érdemes megfogalmazni az elvárhatót és az ahhoz szükséges dolgokat is.

A kötet hat részfejezetre oszlik, amelyeket a téma egy-egy átfogó bevezetője után két vagy három tanulmány követ. Az első, a város politikai gazdaságtana címet viseli. Gyimesi Zoltán teljesen jogosan a dzsentifikációt emeli ki, mint központi kérdést. Sajnos Neil Smith bérleti rés (*rent gap*) elgondolását annyira magáévá teszi, hogy azokat az elméleteket, amelyekkel szemben a smithi teória megfogalmazódott csupán egymásra hányja különösebb elemzés nélkül. Így fordulhatott elő, hogy az inváziós-szukcessziós modellt úgy fogalmazza bele saját szövegébe, mintha részben ennek köszönhetően a hátrányos társadalmi státuszú, kisebbséghez tartozó személyek inkorporálódának a többségi, fehér társadalomba. Valójában az elmélet eredeti chicagói iskolabeli változatában is már a teljes társadalmi, és etnikai kicserélődésen volt a hangsúly.²³ Mivel a modell szerint az adott városrészbbe inváziószerűen egy új csoport költözik be, ahol a korábban ott élők még homogénebbnek tűnnek. Fokozatosan az üresen álló lakásokat bérbe veszik, illetve a felújított házakat ők vásárolják meg, így egyfajta

szukcesszió következik be, vagyis az ökológiai metafora alapján magasabb társadalmi és gazdasági státuszú csoport válik dominánssá adott területen, miután felerősödtek a csoportok közötti státuszkülönbségek. Gyimesi argumentációjában így más elméletekkel való összevetés nélkül kap kiemelt hangsúlyt a bérleti rés, amelyről elismeri, hogy rendkívül nehéz empirikusan bizonyítani. Az erre való kísérletként beidézett könyv is valójában a teória problémáira hívja fel a figyelmet, mivel amerikai példákból is látható, hogy a dzsentrifikáció előbb kezdődött el New York Greenwich Village részén és a Lower East Side-on, mint a valódi bérleti rést felmutató Dél-Bronxban vagy Bushwickben. Chicago kapcsán is hasonló helyzetet rajzolnak fel a szerzők, viszont utalnak olyan könyvekre, amelyeket érdemesebb lett volna beidézni, mint a közép-európai példát szolgáltató Ludék Sýkorát.²⁴

David Harvey tanulmánya, *Az urbanizációs folyamat a kapitalizmusban: Egy elemzési keret* című szöveg rendkívül szemléletes és átfogó marxista kritikát fogalmaz meg a tőke urbanizációban betöltött szerepével kapcsolatban. A tőke háromféle körforgásának egymásra vonatkoztatása, valamint a válságok időleges elkerülését okozó úgynevezett időbeli és térbeli kiigazítás meggyőző erejét növeli, hogy az utóbbi változat jól illeszkedik a lefebre-i tértermelési koncepcióhoz.

Harvey nővumának tekinthető a tőke harmadlagos körforgása, amit ő elsősorban a tudományba és technológiai fejlesztésbe történő befektetésként definiál. Gyimesi viszont a bevezetőben a fiktív pénztőkével felelteti meg, amikor a tőke különböző körforgásait összefoglalja, ám ez a szóhasználat ebben az esetben közgazdasági szempontból rendkívül félrevezető. Kisebb problémát jelent Harvey egy-egy megfogalmazása, ahol intuitív módon próbálja megérezni, hogy a tőkéseknek külön-külön mennyire nehéz rászánniuk magukat a technológiába és a munkaerő fejlesztésébe történő beruházásra, ráadásul szerinte „függetlenül attól, hogy mennyire tartják azokat kíváncsnak.”²⁵

A tanulmány vége felé megjegyzi, nem tudni biztosan, hogy „a túlfelhalmozásra való hajlam mikor vált a tőketöbblet termelésének fő szereplőjévé (sic!)”, ám „a bizonyítékok arra utalnak, hogy az 1840-es évekre”.²⁶ Sajnos a nyelvi lelemény által leírt folyamatnak a történelmi színpadra állításáról semmilyen konkrét bizonyítékot sem közöl a szerző.

A Harvey által felrajzolt elméleti keret egyik gyenge pontja a beruházások termelékenységének kérdése. Az új technikai szerkezetekbe történő befektetés magától értetődő. Azonban annál kérdésesebb állítása szerint az infrastruktúra finanszírozása. A szemléltetés érdekében felsorolt példák, az utak, a lakhatás, az egészségügy, az oktatás és a rendőrség közül sajnos az utóbbit választja, hogy részletesen kifejtsen álláspontját. David Harvey szerint a rendőrséget lehet használni a munkásosztály megregulázása érdekében, ebben az esetben a tőkések hajlandóak lesznek beruházni a rendőri erőkkbe. Viszont előállhat olyan

helyzet, amikor a rendőri hatalmat arra használják, hogy polgárságot védje jövedelmének hivalkodó felélésében. Az alany hiányzik egyedül, vajon ki kívánja így befolyásolni a társadalmat? Kizárásos alapon az állami vezetés, amely nem lehet a neoliberais, posztfordista korszakban azonos a tőkésekkel, tehát az utóbbiak befektetése legfeljebb adók formájában érhető csak tetten, szemben a 18–19. századi korszakkal. Harvey szövegében a kauzális viszonyok erőltetett interpretációján túl sokkal problémásabb a rendőrségről való elgondolása. A rendőrszociológiai irodalomban közhelynek számít, hogy az államapparátus egyik legkonzervatívabb szervezete a rendőrség.²⁷ Ezt a felismerést képviselte a második világháború után Bibó István is, amikor a kommunista vezetéset kritizálta, amiért a rendészetre politikai pozícióként tekintett.²⁸ Harvey dichotomikus megközelítése még a diktatórikus rendszerekben sem teljesül igazán, ezért szükséges az úgynevezett politikai rendőrséget, demokratikus államok esetén kiemelt hatáskörű nyomozói szerveket létrehozni, hogy azok fókuszálhassanak az állami vezetés elvárásaira. Harvey elképzelése a tőkések rendőrségbe való beruházásához hasonlóan a 18–19. századra inkább igaznak tekinthető a szervezeti specializáció hiánya miatt. Viszont ebben a megközelítésben olyan ideologikusnak hat, mint Pintér István újságíró szocialista kori értelmezése a dualizmus kor rendőrségéről. Azonban még ezen narratíva szerint sem csupán munkásellenes intézkedésre korlátozódott Thaisz Elek rendőrfőkapitány munkája a Tisza-kormányzat alatt.²⁹

A rendőrség egészének ilyen ideologikus feladatkörrel azonosítása súlyos félreértelmezésekre ad lehetőséget, amit kiterjesztve a városi infrastruktúra más szintjeire az egészségügytől egészen a közlekedéshálózatiig olyan következtetésekhez jutunk, amelyek egyfelől összemossák a városi, állami vezetőket a befektetői érdekekkel, másrészt az állami, önkormányzati intézmények működését egyfajta monokauzális viszonyban értelmezik. Ugyanakkor kihagyják azt az interpretációs keretet, amely a korábbi évszázadokra igaz dichotómikus megközelítéshez hasonló, viszont a XXI. században sokkal komolyabb jelentősége van. Az állami rendőrséggel szemben éppen a tőkeerős multinacionális vállalatok és konzorciumok támogatásával a magánbiztonsági cégek a valódi ellenfelei az államilag garantált személyi és vagyonbiztonságnak. Éppen ebbe történő befektetés miatt már a középosztály számára is egyre inkább ez válik referenciaponttá saját befektetése és magánélete számára egyaránt. Így átfogalmazva David Harvey dilemmájának valódi tétje, hogy a nemzetállami alapon álló rendvédelem és az erre alapuló nemzetközi együttműködés költségvetési alapon történő finanszírozásával szemben teljesen új büntetőpolitikai stratégiákat eredményez a profit alapon működő biztonsági cégek térnyerése.

Harvey másik tanulmánya, a *Rugalmas felhalmozás az urbanizáción keresztül* rendkívül meggyőző erővel érvel a közösség létrehozása, a

társadalom befolyásolásának mechanizmusai mellett a posztmodern időszakban. Az elemzésbe bevont szempontok, az informalizáció, a szimbolikus tőke és a spektákulum új megvilágításba helyezik a térbeliség társadalmi jelentőségét. A politikai válaszok hangsúlyozása egyrészt praktikus szempontok alapján elemzi az informalitás, a luxus javak és a kapitalista kultúra közötti összefüggéseket. Ugyanakkor a megszokott osztályszintű ellentéteket meghaladva ad magyarázatot a kritikai szempontok érvényesítésének határait.

A város kormányzása fejezet összességében az egyik legjobban megszerkesztett, ha nem a legjobban összeállított része a könyvnek. Jelinek Csaba és Pósfai Zsuzsi bevezetője rendkívül jól összefoglalja azokat a közpolitikai és városvezetési modelleket, amelyek a kritikai társadalomelméletek szemszögéből vizsgálják az urbanizáció és várospolitikai hatásait. Harvey cikke az üzemeltetőitől a vállalkozói szemléletig terjedő városi kormányzásban bekövetkező változásokat jól összefoglalja, nyelvi szinten hasznosnak tartom, hogy a városokat aktív szereplőként kezeli az argumentációban. Ugyanakkor a Brenner-cikkben szereplő léptékváltások, csakúgy mint a bevezetőben szereplő interpretációja úgyszintén kissé leegyszerűsítő, hiszen ezeket nem lehet földrajzi extrapolációkra redukálni. A léptékváltás esetén a társadalmi cselekvések, egy adott intézményi működés következményei valóban más színtereken játszódhatnak, ám ezek megértéséhez, az őket magyarázó okok megragadására ugyancsak eltérő megközelítések alkalmazhatóak.³⁰ Részben ezért is már a bevezetőben érdemes lett volna utalni a marxista perspektíva kritikáira mint a városi közigazgatás középszintű vezetőinek, a köztisztviselőknek diszkrecionális hatalmára.³¹ Illetve a tőkés osztály megfelelő definiálása a városfejlesztésnél, hogy empirikus kutatásokban is operacionalizálható legyen, és ne szükséges aspektusként merüljön fel, amivel a racionális tervezés minden szintje okadatolható.³² Gordon MacLeod komplex, jól szerkesztett tanulmányával is éppen az a baj, hogy az elején mottóként Logantól és Molotochtól vett idézetben szereplő problémákra, az elitcsoportok megosztottságára, a helyi, lokális szint befolyásának fontosságára nem helyez elég hangsúlyt a szöveg.

Jelinek és Pósfai véleménye szerint a városi kormányzás újfajta társadalmi folyamatokat katalizál, mint a növekvő egyenlőtlenség és a láthatóbbá váló városi mozgalmak. Azonban úgy gondolom az előbbi időleges percepciójából következő utóbbi folyamat divattá válása mögött egy kevésbé új, de legalább annyira határozott változás bújkol meg, a migráció kérdése. Az európai közösségen belüli, az egykori gyarmatok kibocsátó hatásából következő migráció egyfelől sokkal inkább befolyásolja a posztmodern kor városi kormányzását, másrészt a wallersteini centrum-periféria teóriát is átrajzolja, ahogy arra korábbi olasz példák alapján már Arrighi is utalt.³³

A kreatív város című fejezet elsősorban Richard Florida kreatív osztály fogalmát megteremtő és továbbgondoló három könyvének (*The Rise of the Creative Class*, *Cities and the Creative Class*, and *The Flight of the Creative Class*) hatására fókuszál. Czirfusz Márton lényegre törően összeszedte a floridai elmélet gyakorlati alkalmazására szolgáló nemzetközi és hazai vállalkozásokat. Jamie Peck tanulmánya címéhez híven valóban küzdelmet folytat a kreatív osztállyal, a tanulmány elején inkább magával Floridával, mivel rá kíván oktrojálni egyfajta társadalmi pozíciót. Hiszen nehéz a neoliberális és az amerikai libertariánus bélyeget a republikánus elköteleződéssel harmóniába hozni. Később az osztályjelleg elvitatásán túl nem próbálkozik meg a szöveg kontextualizálni a kreatív osztály fogalmát a bobo³⁴ vagy a nerd³⁵ kreációk bevonásával, noha azok elemzési szemponttá emelésén keresztül talán jobb rálátást kaphatnánk a kreatív osztály jelentőségére vagy éppen jelentőség nélküliségére. A bobo szociálisan érzékenyebb, ám önreflektivitása ellenére magas társadalmi státuszát saját sznobériáján keresztül megtartó csoport elemzésével az intellektuális divatok detektálása és befolyásolása egyaránt megragadható. A nerd, a geek vagy a dweeb fogalmi kereteivel a szociális élet különböző normaszegőit azonosítják, noha a megújult technikai és társadalmi érintkezési formák megteremtőiként és követőiként lehet őket újrafelismerni, ha például a Mátrix- vagy a Facebook-jelenségre gondolunk. Florida érvelését úgy rekapitulálja, hogy „a Richard (sic!) és a Kreatív Osztály³⁶ által hozott döntéseket [...] közvetve az teszi érvényessé, hogy azokat a Kiválasztottak hozzák meg”.³⁷ A szerző és saját nóvumának tipográfiai összecsúsztatása önkéntelenül is jól szemlélteti Peck elgondolását, miszerint az életstílusának megfelelő konyhai berendezkedés és frizura önmagában nem számít osztálykonstituáló erővel. Az általa használt marxi osztályok meglétének feltételeit nem kéri számon Florida elgondolásán, noha a kreatív osztály immanens kritikáját éppen az osztályszerűségének részletes kétségbe vonása adhatná.

David Wilson és Roger Keil provokatív felvetése, a kreatív osztály újszerű megfeleltetése a deprivált környezetben élőkkel sajnos több problémát vet fel, mint amennyit megold. A szegények indokolatlanul tág rétegét, ami a hajléktalanoktól az alulfoglalkoztatottakig terjed olyan kreativitással ruházza fel, amelyet a hivatkozásban szereplő Wacquant-idézet negligál, amelyben a deprivációs spirálra emlékeztető leírás bármilyen kreativitás negligálására szolgál. Egyrészt elgondolásuk nélkülözi az empowerment, a képessé tevés alapvetően baloldali szemléletét, amely szerint az elnyomottak némasága abból fakad, hogy saját érdekérvényesítő képességüket a fennálló hatalom nem segíti elő.³⁸ Másfelől a szociális munkások között közhely, hogy a hajléktalanság csupán élethelyzet és nem egy életre szóló deprivált státusz. Azonban a szolgáltatóipar alacsony bérezésű munkavállalói

szociológiai szempontból eltérő társadalmi csoporthoz tartoznak, mint a fedél nélküliek. Ezt a magyar kutatások teljes mértékben igazolják,³⁹ ám a depriváltság tudata közös mezőre emelheti őket, aminek értelmezéséhez az informalitás sokkal jobb indikátor lehet, mint az egyházi karitatív szervezetek, az önkormányzatok irányába mutató performatív cselekmények. Az utóbbi ugyanis a tágon értelmezett szegények egy részét érinti, viszont az illegális, informális kapcsolati háló használata és működtetése valódi kreativitást igényel, amely a poszt szocialista örökségnek köszönhetően sok esetben még mindig társadalmilag elfogadott, és csupán jogilag tilalmazott.

Ivanics Zsófia a posztmodern kor bűnözéskontrolljának időszerű dilemmáit tisztességesen foglalja össze a biztonságos város elnevezésű fejezetben. Elsősorban Loïc Wacquant tanulmánya tarthat számot érdeklődésre, minthogy az általa szociális bizonytalanságként megnevezett folyamatot, a korábbi welfare rendszerből a prisonfare felé tartó elmozdulás kriminálpolitikai vonatkozásait jól elemzi. Kevésbé hangsúlyozza, hogy a szegénység kriminalizálása, a büntetőállam jelensége nem pusztán állami szintén, mint inkább nemzeti köntösben jelenik meg és az elvárando szerepeket is nemzeti alapon határozzák meg a politikai döntéshozók.

A kötethez legkevésbé szervesen kapcsolódó rész a fenntartható város című fejezet, amelynek bevezetésében az Engelsnek tulajdonított zöld, környezetvédő gondolatok kevésbé meggyőzőek. Swyngedouw és Heynen városi politikai ökológiáról szóló tanulmánya képlekenyen fogja össze a környezetvédelmet az urbanizációval. Az általuk idézett marx megfigyelések inkább az emberi behatások révén létező természet mellett érvelnek, mintsem valamiféle tudatos zöld ideológia csíráit kívánnák kifejteni. A környezeti közpolitikák jelenlegi lehetőségeit, mind állampolgári szerveződés, mind az egyén szintjén szépen összeszedi Peter Brand saját szövegében.

A kötet zárófejezete, a poszt szocialista város talán a legfontosabb része az egész kötetnek. Itt mutatkozik meg az a vágy, amelyet Jelinek Csaba a műhelyről szóló korábbi cikkében már kiemelt, mely szerint a sajátos poszt szocialista, kelet-európai region kontextusából nézni a kritikai várospolitikát, és a hozzá kapcsolódó elméleteket, modelleket. Bodnár Judit bevezetője üdítően jól összeszedett szöveg, amelyben a pontosan meghatározott kérdésekre nem születnek kényszeredett válaszok, hanem a szöveg hagyja, hogy az utána következő tanulmányok saját perspektívájukból adják meg saját interpretációjukat. Bodnár tanulmánya az egyik legjobb komparatív szempontú szöveg, amely kilépve az elnyomás dialektikájából nem marasztalja az olvasót amerikai városok példáinál, hanem betekintést enged abba, hogy különböző társadalmi-politikai rendszerek miként vonatkoztathatóak egymásra az urbanizáció szempontjából. Grubbauer saját tudományos alaposágáról tesz tanúbizonyságot,

amikor elemzését a terminológiai hiányosságok problémájával vezeti be. Ottlik *Iskola a határon* című könyvének első fejezetét, az elbeszélés nehézségeit idézi, ahogy a társadalmi kontextus felrajzolásán keresztül érthetővé teszi miért is nehéz a közép- és kelet-európai városok térbeliségéről beszélni.

A kötet szerkesztői, fordítói igen kiváló munkát végeztek, amelyet csak remélni lehet, hogy a jövőben is folytatni fognak. A többéves tudományos munka, a folyamatos műhelymunka alapján biztos vagyok benne, hogy az olvasó a fentebb említett szerkesztőkkel találkozni fog remélhetőleg a lefordított szerzők társaságában. A szellemi elköteleződésből fakadó tudományos bátorság, aminek a könyv létrejötte köszönhető, nem csupán üdvözlendő, de emlékeztetheti az olvasót József Attila *Levegőt!* című versének kezdetére: „*Ki tiltja meg, hogy elmondjam, mi bántott hazafelé menet?*” Mutatis mutandis a kérdés áll, ki tilthatná meg ezen fiatal kutatóknak, hogy leírják, összegyűjtsék azt, ami eddig a magyar olvasóközönséghez nem juthatott el ilyen rendszerszerű összefoglalásban.

Jegyzetek

- ¹ A TEK vajon mi? (<http://tek.bke.hu/node/13057>).
- ² Jelinek 2012, 136.
- ³ Az alábbi linken elérhető: [http://tek.bke.hu/files/Jelinek%20Cs.,%20Bodnár%20J.,%20Czirfusz%20M.,%20Gyimesi%20Z.%20\(2013\)%20Kritikai%20városkutatás.pdf](http://tek.bke.hu/files/Jelinek%20Cs.,%20Bodnár%20J.,%20Czirfusz%20M.,%20Gyimesi%20Z.%20(2013)%20Kritikai%20városkutatás.pdf).
- ⁴ Harvey 1992.
- ⁵ Az *Eszméleten* kívül a recenzált kötet szerkesztői által is működtetett *Fordu-lat*ban jelennek meg a kritikai elméletekre támaszkodó tanulmányok.
- ⁶ Jelinek 2011, 137.
- ⁷ Krausz 2010, 81–84.
- ⁸ Lásd: Szemerey 2010.
- ⁹ http://nol.hu/belfold/20110506-afacsalas_gyanujara_bukkantak-1061171.
- ¹⁰ Jelinek 2011, 139.
- ¹¹ Jelinek 2011.
- ¹² Jelinek 2011, 16–24.
- ¹³ Harvey 2012, XVII.
- ¹⁴ Elsősorban a Thirdspace elméletre gondolok.
- ¹⁵ Ezt kifejezetten szerencsésnek tartom, mivel a tágabb definícióhoz használt Craig Calhoun-idézet inkább a kritikai pozíció problémáira irányítja rá a figyelmet, mintsem annak definitív magyarázatára törekszik.
- ¹⁶ Mallet 1975.
- ¹⁷ Bodnár 2013, 17.
- ¹⁸ Bodnár 2013, 10.
- ¹⁹ Bodnár 2013, 16.
- ²⁰ Jelinek 2012, 137.
- ²¹ Samers 2011, 94.
- ²² Marcuse 2009, 185–196.

- ²³ Schwirian 1983, 83–102.
²⁴ Sýkora 1993.
²⁵ Harvey 2013, 63.
²⁶ Harvey 77–78.
²⁷ Cockcroft 2013, 46–78.
²⁸ Bibó 1986, 41.
²⁹ Pintér 1973, 12–13.
³⁰ Lepetit 2000, 41–50.
³¹ Davies 2011, 93.
³² Elkin 1985, 184.
³³ Arrighi–Piselli 1987, 649–751.
³⁴ Brooks 2000.
³⁵ Kotkin 2001.
³⁶ Itt érdemes megjegyezni, hogy nem indokolt, hogy a lefordított szövegben időnként miért szerepel nagy kezdőbetűvel a Kreatív Osztály, máskor pedig kisbetűvel. Az angol eredeti (Creative Class) csupán az angol nyelv szabályai miatt írandó nagy kezdőbetűvel.
³⁷ Peck 2013. 280–281.
³⁸ Lakatos 2009.
³⁹ Győri 2013, 10–52.

Hivatkozott irodalom

- Alföldi György: A változás igénye. Még egyszer a Corvin Sétányról. *Magyar Narancs*, 2010. 02. 25. (internetes elérhetőség: http://magyarnarancs.hu/publicisztika/a_valtozas_igenye_-_meg_egyszer_a_corvin_setanyrol-73216).
 Giovanni Arrighi – Fortunata Piselli 1987: Capitalist Development in Hostile Environments: Feuds, Class Struggles, and Migrations in a Peripheral Region of Southern Italy. *Review (Fernand Braudel Center)* 4. szám, 649–751.
 Bibó István 1986: *Válogatott tanulmányok*. II. kötet. Budapest, Magvető.
 Bodnár Judit 2013: Bevezetés: A kritikai városkutatás kritikája. In Jelinek Csaba – Bodnár Judit – Czirfusz Márton – Gyimesi Zoltán (szerk.): *Kritikai városkutatás*. Budapest, L'Harmattan, 10–21.
 David Brooks 2000: *Bobos in Paradise: The New Upper Class and How They Got There*. London – New York, Simon & Schuster.
 Tom Cockcroft 2013: *Police Culture. Themes and Concepts*. London – New York, Routledge.
 Jonathan S. Davies 2011: *Challenging Governance Theory: From Networks to Hegemony. From Networks to Hegemony*. Bristol, The Policy Press.
 Győri Péter 2013: A Budapesten élő hajléktalan emberek főbb statisztikai jellemzői. In Győri Péter – Vida Judith: *Változó és változatlan arcú hajléktalanság*. Budapest, Menhely Alapítvány – BMSZKI.
 David Harvey 2013: Az urbanizációs folyamat a kapitalizmusban: Egy elemzési keret. In Jelinek Csaba – Bodnár Judit – Czirfusz Márton – Gyimesi Zoltán (szerk.): *Kritikai városkutatás*. Budapest, L'Harmattan, 55–88.
 David Harvey 2012: *Rebel Cities. From the Right to the City to the Urban Revolution*. London – New York, Verso.
 David Harvey 1992: Idő és tér – a társadalmi hatalom forrásai (Sata Kinga Koretta fordítása) *Korunk*, 1992. (3./3. évf.) 10. szám, 17–22.

- Stephen L. Elkin 1985: Pluralism in Its Place: State and Regime in Liberal Democracy. In Roger Benjamin – Stephen L. Elkin (eds.): *The Democratic State*. Kansas, Kansas University Press, 179–212.
- Jelinek Csaba 2012: A Társadalomelméleti Kollégium Városműhelye – Kritikai városkutatás Magyarországon. *Tér és Társadalom*, 4. szám, 136–141.
- Jelinek Csaba 2011: Relocation and Displacement in the Case of Budapest: The Social Consequences of Gentrification in Ferencváros. *The struggle to belong. Dealing with diversity in 21st century urban settings*. 7–9 July, Amsterdam (internetes elérhetőség: <http://www.rc21.org/conferences/amsterdam2011/edocs2/Session%202/RT2-1-Jelinek.pdf>).
- Joel Kotkin 2001: *The New Geography*. Toronto, Random House.
- Krausz Tamás 2010: Tézisek a rendszerváltás történelmi értelmezéséhez. *Eszmélet*, 88. szám, 80–101.
- Lakatos Kinga 2009: *A képessé tétel folyamata. Az érdekérvényesítés esélyeinek növelése a szociális és közösségi munkában*. Budapest, Közösségfejlesztők Egyesülete.
- Bernard Lepetit 2000: Építészet, földrajz, történelem. In Czoch Gábor – Sonkoly Gábor: *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, Csokonai Kiadó.
- Serge Mallet 1975: *The New Working Class*. Nottingham, Spokesman Books.
- Peter Marcuse 2009: From critical urban theory to the right to the city. *City*, 2–3. szám.
- James Peck 2013: Küzdelem a kreatív osztállyal. In Jelinek Csaba – Bodnár Judit – Czirfusz Márton – Gyimesi Zoltán (szerk.): *Kritikai városkutatás*. Budapest, L'Harmattan, 273–321.
- Pintér István 1973: *Rendnek muszáj lenni...* Budapest, Táncsics Kiadó.
- Michael Samers 2011: Bevándorlás és a globálisváros-elmélet: egy alternatív kutatási program felé. *Fordulat*, 2011. 1. szám, 89–112.
- Kent P. Schwirian 1983: Models of Neighbourhood Change. *Annual Review of Sociology*, 9. szám, 83–102.
- Luděk Sýkora 1993: City in Transition: The Role of Rent Gaps in Prague's Revitalization. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 4. szám, 281–293.
- Szemerey Samu: Promenáda a grundra – A rettentő Corvin Sétányról. *Magyar Narancs*, 2010. 01. 28. (internetes elérhetőség: http://magyarnarancs.hu/kepzmuveszet/promenad_a_grundra_-_a_rettento_corvin_setanyrol-73031).
- Szemerey Samu: Kényelmesen lejtő zsákutca. *Magyar Narancs*, 2010. 03. 18. (internetes elérhetőség: http://magyarnarancs.hu/publicisztika/kenyelmesen_lejto_zsakutca_-_meg_egyszer_a_corvin_setanyrol-73389).
- Társadalomelméleti Kollégium honlapja (<http://tek.bke.hu>)

Marx és egyéb négybetűs szavak

Thomas Piketty: Das Kapital im 21. Jahrhundert,
C. H. Beck Verlag, 2014.

Annak ellenére, hogy saját bevallása szerint soha nem olvasta igazán el Marx fő művét, *A tőkét* a sztárközgazdász Thomas Piketty mégis ragaszkodik ahhoz, hogy „A tőke a huszonegyedik században” című könyvében Marxot alaposan helyre tegye. Többször is ismételt állítása, miszerint Marx „teljesen figyelmen kívül hagyta a folyamatos technikai fejlődés és a hosszú távú produktivitásnövekedés lehetőségét” (Piketty: 24. 47. és 302.) új csúcspontja az akadémiai Marx-hamisításnak. Hiszen Marx számára a riválisokkal szembeni versenyelőnyre törekvő individuális tőkészek permanens igyekezete a munka termelékenységének növelésére új gépek és technológiák bevetésével a felhalmozási folyamat elválaszthatatlan velejárója és egyben a tőkés termelési rendszer történelmi dinamikájáról szóló elméletének legfőbb érve. Marx számára épp ebben nyilvánul meg a tőkés termelési mód központi önellentmondása: hogy a konkurenciaharcban felszínen maradjon, az individuális tőkés a lehető legmagasabb produktivitásszintre törekszik, ezáltal folyamatosan növelve a gépesítés mértékét, így egységnyi áru előállításához egyre kevesebb munkaidőt foglal magába és a tőke hosszú távon kiszorítja a munkaerőt a termelési folyamatból, miközben ugyanakkor fennmaradása csak az élők munkájának alkalmazásával („kizsákmányolásával”) lehetséges.

Piketty ennek megfelelően arra sem képes későbbi könyvében, hogy helyesen visszaadja Marx érvelését a profitráta süllyedő tendenciájának törvényéről (Uo.: 301–305.), amelynek lényege persze épp az élők munkájának „holt munkával” való helyettesítése a termelőerők folyamatos fejlődésének folyamatában. Természetesen Marx notórius visszautasítása egyfajta látványos megnyugtató az olvasónak, hogy a jelenlegi társadalom alapintézményei minden világok legjobbját jelentik. Így Piketty *bestsellere* újra megerősítheti a „szociális piacgazdaság” reformer hajlamú barátait abban az attitűdjükben, hogy a MEGA* vaskos kék köteteire továbbra sem kell különösebb figyelmet fordítaniuk.

* *Marx–Engels Gesamtausgabe*. Marx és Engels műveinek teljes, kritikai kiadása. (A ford.)

Végső soron tragikus, hogy Marx neve már megint csak mint „négybetűs szó”¹ funkcionál, mindenféle önkényes projekciók eszközeként, hiszen *A tőke* első kiadása óta eltelt közel 150 évben senkinek sem sikerült, hogy a *tőkés termelési mód ideális átlagában megragadott bemutatását és kritikáját* magasabb szinten valósítsa meg. Marx fényében nyilvánvalóvá válik, hogy Piketty tőkefogalma – amelyen, mint a 72. oldalon ő maga is bevallja, egyszerűen „vagyon” ért – nem ragadja meg a valóságot. Marx szerint a tőke társadalmi viszony, amelyet a $P-\dot{A}-P^*$ körforgása tart életben, azaz a bornírt és elvileg soha véget nem érő törekvés, hogy pénzből az emberi munka termelési folyamatba való felhasználásával több pénzt csináljanak. A tőke nem azonos a vagyonnal. Az utóbbi évtizedekben elsősorban részvények és származékos pénzügyi termékek formájában felhalmozott likvid vagyonok egyáltalán nem a tőkés gazdagság sziklaszilárd példái. Nem kisajátított munkán, hanem lényegükből adódóan hitelen alapulnak, azaz tulajdonjogot jelentenek a jövőben létrehozandó értékre. Erre a jelenségre alkotta meg Marx a *fiktív tőke* fogalmát. Kétségtelen, hogy itt is pénzből (P) több pénz (P') lesz, de a tőke számára terhes, ám végső soron mégis elkerülhetetlen folyamat, a bérmunka ($\dot{A}$) felhasználása nélkül. Az eszközár-infláció (*asset inflation*) – és a mesés szintre emelkedő ingatlanárak is ennek egy esete – még korántsem jelent értéktermelést. Ha Piketty tisztában lenne ezzel az alapvető megkülönböztetéssel, akkor a profitráta-változóját (r) máshogy konstruálná meg és az utóbbi nem konstans lenne, hanem süllyedne, mint ahogy arra a brit közgazdász Michael Roberts már felhívta a figyelmet.²

Így ahelyett, hogy a kapitalista termelés lényegén gondolkodna el, Piketty egyfajta „puha” malthusianizmusba keveredik bele. Mint az közsímet, az anglikán lelkész Thomas Robert Malthus – a történelmi liberalizmusnak ez az autoriter atyja, aki iránt Piketty igen sok megértést mutat (16–18.) – a szegénység és a munkanélküliség okának a népességnövekedés és az élelmiszertermelés közötti természeti jellegű, állandó aránytalanságot nevezte meg. Az alamizsna háborúkhöz, éhínséghez, s pestiseshez vezet. Pikettynek már az a kijelentése is némileg meglepő, hogy a növekedésnek két dimenziója van, a per fő termelésnövekedés és a népességnövekedés (105.), de ezek után még beljebb fúrja magát a malthusianizmusba: szerinte az alacsonyabb népességnövekedés „automatikusan” növeli a múltban felhalmozott vagyonok súlyát (205., 220/221).

Itt a sötétben minden tehén fekete esetéhez jutunk. A vulgáris gazdaságtanban a népesedéskártyát időtlen idők óta kétféleképpen játsszák ki: az ökológiai és elosztási vitákban mindig túl sok ember van, és a szűkös erőforrások sosem elegendők; ezzel szemben ha

* Pénz – áru – több pénz, Marx jelölése *A tőkében*. (A ford.)

a késlekedő fellendülésről van szó, akkor a fogyasztói keresletre és olcsó munkaerőre redukált emberiségből sosincs elég. A valóságban egyszerűen *nincs* összefüggés a gazdasági és népességnövekedés között. Más különben a legmagasabb népességnövekedést felmutató szubszaharai Afrika a legprosperálóbb régiók közé tartozna.

Az ember megdöbbenve kérdezi magát: miért vezetne éppen a gyorsabb népességnövekedés megújult gazdasági növekedéshez, tekintve, hogy a – tőke értékesülési igényei szerint – *főlősleges népesség* már így is milliárdos? Itt bosszulja meg magát, hogy Piketty – szemben azokkal a közgazdászokkal, akiket Marx még kritizálhatott azért, mert a „nyomorban csak a nyomort látják”, nem pedig annak szükségszerű összefüggését a specifikus termelési móddal – semmiféle képet nem ad napjaink szenvedéséről és például teljesen ignorálja azt a fájdalmat és örületet, amit a világ több mint negyedmillió nyomornegyedében (*Slums*) élő közel 1 milliárd ember nap mint nap át kell hogy éljen. Az egyenlőtlenség sosem egyszerűen egyenlőtlenség, hanem specifikus formában jelenik meg, és a társadalomból való kirekesztés, az általános létbizonytalanság (*Prekaritát*), az informális nyomornegyed-gazdaságok, a *jobless recoveries** és a második világháború óta tapasztalt legnagyobb menekülttömegek korában különösen képtelen és cinikus a lassuló népességnövekedést fájlni.

Piketty hasonló vulgaritással folytatja: „Marx a közgazdaságban akkoriban kialakuló nemzeti számlák [*Gesamtrechnung*] módszerét úgy tűnik teljes mértékben figyelmen kívül hagyta” (Uo.: 304.), és ellenpédaaként Colquhoun, majd később Petty, King és Quesnay nevét említi meg. Természetesen Marx a makrogazdasági statisztikák e korai úttörőit nagyon jól ismerte – Quesnay *Tableau économique*-ját például így írta le: „legzseniálisabb [ötlet], amellyel a politikai gazdaságtan eddig vádolható” (MEGA II/3. 656.) – és gondolataikat *A tőke* második kötetében saját újratermelési sémáival fejlesztette kritikailag tovább.

Piketty példaképei elárulják saját kritikájának irányát is. Érdekes alak például a skót statisztikus Patrick Colquhoun, aki jó 200 éve kiszámolta, hogy a brit lakosságnak csak kb. egynegyede vesz részt effektíve a termelési folyamatban, a teljes lakosság túléléséhez szükségesnél jóval nagyobb „összértéktömeget” előállítva. Colquhoun különösen az 1820–30-as évek brit *popular political economy*-jának (a fogalom megmagyarázásához lásd David Mc Nally írásait) korai szocialistái között volt népszerű. A *popular political economy* művelőinek a szemében a politikai gazdaságtan a burzsoázia szolgálatában álló legitimációs tudomány volt, amely a munkásosztály főlőslegességét és nyomorult létének szükségességét hivatott kimutatni – válaszképpen ezek a munka oldaláról érvelő kapitalizmuskritikusok egyszerűen megfordították a

* Gazdasági növekedés új munkahelyek nélkül. (A ford.)

dolgot és a politikai gazdaságtan módszereivel, számaival és fogalmai-val a járadékosok, földtulajdonosok és tőkések fölöslegessége mellett érveltek. Colquhoun társadalomfelosztása a *produktív és improduktív osztályokra* termékeny talajra hullott a korai szocialistáknál, akik az „improduktivitást” „kártékonyiságként” fogták föl. Ellentétben számos előítélettel Marx – aki először 1845-ben, egy manchesteri utazás alkalmával foglalkozott Colquhounnal és a *popular political economy*val, majd nem sokkal ezután Quesnay-vel, ahogyan ez a nemsokára megjelenő MEGA-kötetben (IV/5) olvasható lesz – *nem* a magántulajdon hatalmából adódó egyenlőtlenségeket tartotta a kapitalizmus leginkább kritizálандó tulajdonságának, hanem annak *eltárgyasult uralmát*, ami már magában az értékformában benne rejtőzik, mint bornírt, vak, pusztító és külső kényszerként megjelenő erő.

Piketty elődjeihez hasonlóan belecsúszik ebbe a politikailag fatális megszemélyesítéscsapdába és a parazitizmus szókinsét kezdi el használni. Könyve csak úgy hemzseg a ki nem érdemelt örökségektől, magukat „féktelenül jutalmazó” „szupermenedzserektől” (Uo.: 43.), „skrupulus nélküli bankoktól és befektetési tanácsadóktól” (Uo.: 392.) és a részvényesektől, akiket „nagy hasúnak” (40.) és „hájásnak” (Uo.: 297.) ócsárol. Ezek egyáltalán nem retorikai kisiklások, hanem konstitutív elemei a Piketty-féle kritikának, amely az improduktívra, a pazarlóra és a kívülrőlre [*Abgehobene*] koncentrál. Ami mindezeket a figurákat egyesíti, az az, hogy állítólag „komolytalan” úton jutottak el a gazdagsághoz, azaz: az izzadságos munka fáradságai nélkül. Piketty nem veszi észre, hogy a munka nélküli jövedelem és a kamat (Uo.: 587.) kritikája nemcsak egy totális zsákutca, de mindig azzal is fenyeget, hogy átcsap az összeesküvés-elméletek hagymázos világába. A *teljesítmény nevében* gyakorolt – egyébként is kissé naiv – kritikája kifejezetten ebben az irányban hat. A meritokrácia melletti apológiájában szembeállítja a munka, egyenlőség és igazságosság polgári ideáljaival a jelenlegi társadalmi viszonyokat, amelyek között a teljesítmény nincs kellőképpen honorálva. Ez a teljesítménykultusz persze balzsam a megtakarításait kuporgató kispolgár, a kistelkes építkező vagy a *Montagsdemók** tüntetője fölének, aki tulajdonát tisztességes munkája gyümölcsének, illetve gyűlöletét „azok ott fönt” ellen világmagyarázatnak akarja látni.

Meritokratikus meggyőződésétől átszellemülve, Piketty megismétli a baloldali-liberális oktatásszociológia összes dogmáját, miszerint a „több oktatás” egyfajta csodafegyver, amely beindítja a gazdasági növekedést, korlátozza az egyenlőtlenségeket, visszaszorítja a munkanélküliséget és szegénységet és egyben a társadalmat újra „fair” és „teljesítmény-

* A 2004 után bevezetett megszorító intézkedések elleni, politikailag heterogén, tüntetések Németországban. (A ford.)

arányos” módon hierarchizálja (Uo.: 405.). Ez az ok és okozat összekeverése. A hatvanas évek oktatási expanziója a tőke máig történelmileg egyszerűnek bizonyult integrációs képességének kifejeződése volt a *Trente Glorieuses* időszakában, amikor is egyre több magasabban kvalifikált munkaerőre volt szükség a (késő) második ipari forradalom, majd a meginduló harmadik (digitális) ipari forradalom új szektorai számára. Az absztrakt munka rendszere azonban ma már nem bővül tovább. Ezért illúzió, hogy a „több oktatás” megoldhatná a jelenlegi gazdasági válságot vagy enyhíthetné az egyenlőtlenségeket – elég a Földközi-tenger országiban tapasztalható diplomás-munkanélküliségre gondolni.

Ezen túl Piketty időnként maga jön elő olyan keserű pirulákkal, amelyeknek kijózanítólag kellene hatniuk az efféle politika-központú illúziókkal szemben. Szemben a baloldal kedvenc tündérmeséjével – miszerint egy neoliberális *clique* Chicagóból propagandájával egymaga elérte a szépséges jóléti állam leépítését – Piketty adatokkal megmutatja, hogy a centrumországok újraelosztási szintje egyáltalán nem csökkent, ezzel szemben évtizedek óta változatlanul az állami költségvetés fele a szociális rendszerbe vándorol, megmutatva, hogy egyáltalán nem egy rosszindulatból megnyirbált állammal van dolgunk, hanem egyszerűen egy kompenzálatlanul váló elnyomorodási folyamattal. De Piketty maga sem tud dönteni a kérdésben: egyrészt az állam nem lett karcsúbb, másrészt felpanaszolja a „privatizáció[t], a gazdaság liberalizációjá[t], a pénzügyi piacok és a tőkeáramlás deregulációjá[t]” (Uo.: 184). Összességében kirajzolódik egy igen kétes, de ugyanakkor nagyon is megszokott utópia több piacról, több oktatásról, nagyobb középosztályról, de egyben több államról, több adóról, több munkáról és gyorsabb népességnövekedésről is. És mindezt pont azoknak az intézményeknek kellene megoldaniuk, amelyek súlyos válságban vannak.

A könyv így abszolút kompatibilis az orientációját veszített maradék baloldallal, amely már régóta a világpiacon konjunktúrahullámszárait követi zavarodott csordaként – anticiklikus módon. Míg az államszocialista zászlók alatt uralkodó modernizációs diktatúrák összeomlása után hangos volt a „több piacot” csatakiáltása, addig legkésőbb a Lehmann Brothers 2008-as csődje óta a búskomor fordizmus-nosztalgia követve újra divatba jött az állam megerősítése, amely majd megeregulázza a pénzügyi szektort és a piacokat újra „szociálisan beágyazza”. Mivel Piketty félreérti a tőkés termelés lényegét, ezért adóelképzelései természetesen teljesen elhibáztak. Minden adó már megtermelt, megadóztatható értéket feltételez elő. Azonban a XXI. század gazdaságának nagy része pontosan nem ez. Persze adódhat itt-ott még valami, de a megadóztatható értéktömeg az élők munkájának a termelési folyamatból való fokozódó kiszorításával egyre zsugorodik; így Piketty amúgy sem valami lenyűgözően hangzó „XXI. századi jóléti állama” egyszerűen finanszírozhatatlan.

A kapitalizmus 1929 óta tapasztalt legsúlyosabb krízisének megy keresztül. Ha a magasabb adók tényleg beindítanák a felhalmozás motorjait, akkor ugyan miért nem emelték már régen meg őket? Épp azért, mert itt „érték nélküli pénzről” (Robert Kurz) van szó, amely csak a pénzügyi piacokat élteti tovább: csak az USA-ban a forgalomban lévő pénzügyi eszközök mennyisége a központi bankok programjainak (mint a FED által épp most lezárt *kvantitatív enyhítés* program) köszönhetően 1 000 milliárdról 4 000 milliárdra nőtt. Ha ténylegesen megpróbálná valaki ennek a buborékgazdaságnak a gyümölcseit újraelosztani, ez a húzás azonnal inflációt gerjesztene, ami ma csak azért marad el, mert a pénz jelenleg kizárólag a magánbankok tartalékait dagasztja, valamint mindeki örömeire történelmi magasságokban tartja a tőzsdék üzleti indexét.

Így Piketty „Tőké”-je inkább kordiagnosztikus értékkel bír, mivel – habár nem tudatosan – egy olyan világot mutat meg, ami a tőkétől függ, miközben a tőke dinamikája hanyatlóban van és a kapitalizmus integrálóképessége egyre inkább zsugorodik. A felemelkedés a munka által egy olyan társadalomban, amelyben a munka eltűnőben van egyre ritkábban lehetséges, ami lehetőséget adhatna, „hogy a bér-munkarendszer eltörléséről beszéljünk végre, anélkül hogy életidegen bolondnak tűnjünk”.³ Piketty azonban összekeveri a kapitalizmus egy megjelenési formáját annak lényegével. Az általa leírt XXI. századi finánc- és ingatlanoligarchikus járadékkapitalizmus ugyanis még mindig csak kapitalizmus, amelyben a Marx által elemzett alapvető mozgástörvények továbbra is érvényesülnek.

Akinek eddig nem tűnt fel, hogy a szegények egyre szegényebbek, a gazdagok pedig egyre gazdagabbak, azt Piketty számai sem fogják megmagyarázni. Aki a meritokráciát helyesli és így meg van győződve arról, hogy a fölöslegben rendelkezésre álló anyagi javakhoz való hozzáférés olyan mindig is hamis, de ma már minden eddiginél anakronisztikusabb értékektől kell hogy függjön, mint a teljesítménykészség, a szorgalom és a munkakedv – az itt egy szövetségesre találhat.

Ezzel szemben, a cél épp az kellene legyen, hogy az anyagi javak bőségét mint a szabadság feltételét megerősítsük, és végre elválasszuk a szegénységtől, a szükségtől és a nyomortól.

Jegyzetek

¹ <http://jungle-world.com/artikel/2011/21/43270.html/>

² <http://weeklyworker.co.uk/worker/1013/unpicking-piketty/>

³ <http://kosmoprolet.org/krisenloesung-als-wunschkonzert/>

(Fordította: Koltai Mihály Bence)

(Eredeti megjelenés: <http://www.theorieblog.de/index.php/2014/11/piketty-buchforum-5-marx-is-just-a-four-letter-word/> 2014. november 11.)

Kizsákmányoló proletár?

Annak idején úgy tanultuk, hogy az emberiség történelme osztályharcok története. Az írásbeliség időszakában a társadalmak osztályokra tagolódnak: mindegyikben létezik kizsákmányoló és kizsákmányolt osztály. Ez utóbbi tétel nehezen vitatható: valamennyiben megtalálható egyéneknek olyan halmaza, amelynek tagjai az általuk előállított javak egy részét nem önként, hanem társadalomszerkezeti kényszer hatására adják át másoknak (veszik el tőlük mások). Gazdaságilag ki vannak zsákmányolva: meg vannak fosztva attól, hogy egyénként vagy közösségként a saját termékük fölött rendelkezzenek. Azt is tanultuk, hogy az osztályviszonyok leginkább letisztult formában a polgári rendszerben jönnek létre: az egyének olyan viszonyok közé születnek, amelyek a társadalom tagjait döntően kizsákmányolt (a létfenntartását csak bér munkásként biztosítani tudó) vagy kizsákmányoló (vagyis bér munkásokat alkalmazó) pozícióba helyezik. Itt a kizsákmányolás – legáltalánosabb szinten megfogalmazva – abban áll, hogy a bér munkások meg nem fizetett többletmunkát kénytelenek végezni alkalmazóik számára.

Az újkori bér munkások szokásos elnevezése: proletár. Vannak, akik különbséget tesznek a bér munkás és a proletár szó között, és az utóbbit normatív értéktartalom megjelölésére használják: annak a kifejezésére, hogy az illető tudatos, osztálytudatos bér munkás. Jelen írás eltekint ettől a – normativitás kifejezését lehetővé tevő – nyelvi megkülönböztetéstől, és a két szót – leíró értelemben, „tárgyjelölő” jelleggel – szinonimának tekinti. Ugyanakkor fontosnak tartja magát a tartalmi különbségtételt, amely a szakirodalomban magánvaló, illetve magáértvaló proletariátus közötti differenciálásként terjedt el, és arra utal, hogy kettősség, elválás alakulhat ki az egyének társadalmi léthelyzete és társadalmi tudata között. Az egyén társadalmi léthelyzete az arról való tudata (ahhoz való viszonyulása) inadekvát viszonyba kerülhet egymással. (Továbbá alternatíva mutatkozik a léthelyzet részleges, illetve komplex, átfogó tudatosításában.)

Annak idején azt is tanultuk (vagy legalább olvastuk), hogy melyek a magáértvalónak nevezett proletariátus legfőbb ismérvei. Általános kritérium az összmozgalom képviselője: az egész proletariátus közös, a nemzetiségtől független érdekeinek hangsúlyozása és érvényesíté-

se. Konkrétan: a pillanatnyi előnyökkel szemben a tágabb távlati szempontokhoz való ragaszkodás.

Egyes munkás – összmunkás (egyes tőkés – osztálytőkés)

A tudat, a gondolkodás – imént említett – nyitottságát és az érdekmeghatározásokban megjelenő viszonylagos relativitást szemléletesen illusztrálja Rosa Luxemburg fejtegetése. Feltárja az osztályhelyezeten nyugvó viselkedések alternatívát, amikor – jelen írásban némileg továbbvitte formában felidézve – rámutat a következőkre.

Az egyes tőkésnek az a közvetlen érdeke, hogy minél több profitot jusson, ezért a bér munkásait maximálisan kizsákmányolja. Ezzel azonban kielezi az osztályviszonyokat: társadalmi feszültséget gerjeszt. A profitszerzés folyamatossága és biztonsága viszont a bér munka rendszere működtetésének stabilitását igényli, ami megköveteli bizonyos szélsőséges tőkés túlkapások megakadályozását, a mindenkor profitmaximalizálás korlátozását. Másként fogalmazva: a rendszer működésének politikai-hatalmi szabályozását. Az osztálytőkének (a tőkésosztály egészének) kitüntetett érdeke a felhalmozás társadalmi feltételeinek biztosítása: a tőkeviszony folyamatos megújítása, a tőkestruktúra újratermelése. Vagyis az egyes tőkés rövid távú érdeke szembekerül a hosszabb távon érvényesülő osztályérdekével.

Hogyan néz ki ugyanez a bér munkások oldalán?

Az egyes dolgozó közvetlenül a magasabb fizetésben (ezért a profit csökkenésében) érdekelt. Ettől reméli a jobb életet a fennálló társadalmi rendszerben. Ez a beállítódás kibékíthetetlen ellentétben áll az őt alkalmazó tőkés közvetlen gazdasági érdekével, de valamennyire összhangba hozható a tőkésosztály társadalmi stabilitást preferáló szempontjaival.

A nagyobb jövedelmet (béremelést) előnyben részesítő bér munkástól eltérően az összmunkásnak (a munkásosztály egészének) stratégiai (strukturális) érdeke a kizsákmányoló rendszer felszámolása, a belőle fakadó és tőle elválaszthatatlan monopolhelyzetek (monopoltulajdonok) megszüntetése; annak teljes kiküszöbölése, hogy bárki bér munka végzésére kényszerüljön.

Ebben az értelmezésben jól látható, hogy míg az egyes tőkés, illetve az összmunkás törekvése gyengíti a rendszert, kifelé mutat belőle, addig az egyes munkás és az osztálytőkés horizontja nincs antagonisztikus viszonyban egymással és a gyakorlatban integrálható.

1. Miből lesz gyarapodás?

Egyének gazdasági gyarapodásának különböző okai lehetnek.

– Van, aki fizikai vagy szellemi szorgalma (erőfeszítése, találékonysága) révén tud többletjövedelemre szert tenni. Ahelyett, hogy szabadideje egészében pihenne, szórakozna, annak egy részében is tevékenykedik.

– Van, aki takarékoskodással tesz félre pénzt a jövedelméből. Ahelyett, hogy fogyasztási javakra vagy másra elköltené, gyűjtögeti, felhalmozza.

– Van, aki áruforgalmi manőverrel (olcsón vesz, drágábban elad) jut többletkez.

– Van, aki pénzforgalmi manőverrel (legegyszerűbb formájában kamatra kölcsönzéssel) növeli a vagyonát.

– Van, aki a felsoroltak valamilyen kombinációjával vagy másféle eljárással ér el hasonló eredményt.

– Van, aki bér munkások alkalmazásával, vagyis általuk termelt többletérték szerződéses kisajátítása révén gazdagodik.

(Megjegyzendő, hogy csalás, rablás is segítheti az egyéni vagyonosodást, de – miközben a polgári rendszerben a tulajdonos számára jogilag szentesített a gazdasági erőfölényével való élés és visszaélés – ezek hivatalosan nem legitím módszerek.)

A nemzetgazdasági gyarapodás kérdése jelentősen különbözik az egyéni gyarapodásától: ezen a szinten – szokványos alapesetben – csupán bér munkások által termelt, felhalmozott többletértékből származik gazdasági növekedés. A nemzetgazdasági mutatók felszínén termelésbeli többletértéknek kereskedelmi, bankügyi, spekulációs, korrupciós átcsoportosítása vagy fedezet nélküli pénzzel történő gazdaságélénkítés nyomán is mutatkozhat átmeneti nekilendülés, de itt lényegében csak részleges előnyök és részleges hátrányok újraelosztása történik – a végső forrás a termelés.

2. Mit termel a proletár?

Mit termel az árut (tárgy vagy szolgáltatás formájában) előállító bér munkás? Egyrészt piacra vihető, eladást igénylő árukat. Másrészt potenciális, azaz az áru megvásárlása esetén realizálható használati javakat. Termel jövedelmet magának és többletértéket az alkalmazójának. Tehát a saját kizsákmányolását is termeli. Továbbá termeli mind saját maga, mind alkalmazója társadalmi helyzetét, vagyis azt a viszonyt, amelyben ő – mint tulajdon nélküli, nem rendelkezvén létfenntartási eszközökkel – kénytelen valamilyen tulajdonosnak (ha az hajlandó megvásárolni) a munkaerejét eladni. Azaz újratermeli, folyamatossá teszi mind saját kizsákmányolt, mind alkalmazója kizsák-

mányolói pozícióját. Ezáltal magát az osztálytársadalmat termeli: annak a rendszernek az egészét, amelynek szerkezetét a kizsákmányolt és a kizsákmányoló osztály ellentéte határozza meg.

3. Mit termel a nemtermelő? (A termelőmunka fogalmának alakulása)

Az ún. szabad versenyos kapitalizmus gazdaságtanában megfogalmazódik: csak az a tevékenység tekinthető termelőnek, amely a ráfordított költségek feletti többletet, felhalmozható többletértéket is eredményez. Ez a tudományos megállapítás az adott korszak ténylegesen érvényesülő gazdasági logikáját képezi le, tükrözi vissza. Ebben az időszakban az ilyen tevékenység a termelésben alkalmazott bér munka, tehát termelőnek csak az emberi oldal vonatkozásában kizsákmányolást termelő munka minősül. A nemzetgazdasági gyakorlat nem ismeri el termelőnek azt a tevékenységet, amelynek eredményét maga a munkavégző vagy közvetlen környezete fogyasztja el. Az ún. egyszerű árutermelés szintén nem számít termelőnek (gazdaságilag termelőnek): eredményét fogyasztási (illetve fogyasztással összefüggő) javak megszerzése érdekében adják el áruként – így a tranzakciónak nincs felhalmozható hozadéka. Továbbá: gazdaságilag improduktívnek tekintik nem csupán az államhivatalnokot, katonát, vagyonából élő földbirtokost, de a pénzt kereskedőtokeként vagy banktőkeként forgató kapitalistát is.

A szabad versenyos kapitalizmus történelmi megteremtése, majd működtetése a tőkés frontális osztályharcának jegyében zajlik. Ez az osztályharc „kifelé” és befelé egyaránt irányul. Befelé eleinte döntően a feudális földtulajdonosok és kistermelők ellen, később pedig a bér munkások ellen. Az általánosabban vett tőkés osztályharc – egyrészt időben szétterülő, másrészt ismételt felbukkanó – néhány jellegzetes vívmánya: egységes nemzeti piac (pénzrendszer, mértékrendszer), a nemzetgazdaság protekcionista védelme, külföldi terjeszkedés támogatása (gyarmatszerzés, kereskedelmi társaságok, háború terület és befolyási övezet növeléséért), feudális tulajdon elidegeníthetővé tétele, a kirekesztő (használati monopóliumot biztosító) polgári tulajdon jogi védelme, munkaidő meghosszabbításának lehetősége, gyerek munka alkalmazásának szabadsága.

A szabad versenyos korszak lecsengésével új kihívások keletkeznek, illetve tudatosulnak. Ezek közül a leglátványosabb, hogy – mintegy túlnőve gazdasági szerepén – politikai erőként is színre lép a proletariátus.

Már a Luxemburg-hivatkozásnál megmutatkozott, hogy a tőkés tulajdonosok és a tulajdon nélküli (termelési-létfenntartási eszközzel nem rendelkező) bér munkások gazdasági ellentéte előbb-utóbb politikai síkra is áttevődhet. Tiltakozások, lázadások elvezetnek a mun-

káoszmozgalom különböző formáinak kialakulásához. Ez a konfliktus hátrányos a felhalmozás folyamatára: többletköltséget igénylő (azaz nyereségcsökkentő) tényező. Ezért a kortársak a proletariátus ellenállásával, mint a tőkefelhalmozási folyamat egyik járulékos jelenségével kénytelenek szembenézni. A megváltozott helyzetben a többletérték termelésének feladata kiegészül a rendszerstabilizáló infrastruktúra megteremtésének feladatával.

A szabad versenyes korszak (amikor – a lényeget tekintve – állami beavatkozástól mentesen konkuráltak egymással a piaci szereplők) a kapitalista tulajdonosokat találékonyosságra, rugalmasságra, folyamatos gazdasági erőfeszítésre (maximális nyereségre és a nyereségnek termelő újrabefektetésére) kényszerítette. A versengés során a gyengébbnek bizonyuló (mert kisebb tőkével rendelkező, rugalmatlanabb, kevésbé erőszakos stb.) vállalkozók fokozatosan kihullottak. A nyereségmaximalizáló törekvés azonban mindinkább beleütközött a bérmunkásság gazdasági-politikai ellenállásába. A fokozatosan kicsiszolódó (de elméleti körvonalaiban már az 1840-es években megfogalmazott) megoldás: a tőkestruktúra érdekeit hatékonyan képviselő, a tőkerendszer egészének működését biztosítani hivatott politikai állam (a tulajdonképpeni tőkésállam) kiemelkedése, megerősödése.

A politikai állam a stabilitást veszélyeztető (mert túl mohó) magántőkésekkel és a lázongó bérmunkásokkal szemben egyaránt az egész rendszert (mint az ossztőke rendszerét) védelmezi. Ennek fő eszközeként az ossztőkének előnyös osztálykompromisszumra törekszik: megvédi a tőkés vállalkozást a munkásaitól és – nem túl tág határokon belül – a helyzetükkel elégedetlenkedő bérmunkásoknak is nyújt valamit (oltalmazza a munkást a tőkés vállalkozó bizonyos túlkapásaival szemben – munkaidő-maximálás, gyerekmunka korlátozása stb.). Magát osztályfeletti hatalomként feltüntetve, társadalmi békét biztosító (az ossztőke érdekeit védő) viszonylagos egyensúly megteremtésén munkálkodik. E feladat végrehajtásának fedezetéül a terebélyesedő állami bevételek szolgálnak. Minden állami forrás a többletérték valamilyen származékos formája. (Jelen írás azt az értelmezést követi, mely szerint a bérmunkásnak fiktív bruttó bérében feltüntetett, de rendelkezésére nem álló rész – mint nem tényleges jövedelem – olyan többletérték, mely kizárólagosan az ossztőkét képviselő állam fennhatósága alá tartozik. Szakmailag kifejezve: nem v, hanem m.) Az állami bevételek növelésére kiépített adórendszer stb. lehetővé teszi, hogy állampolgári jogon a bérmunkások is részesüljenek bizonyos juttatásokban. Ezen a vonalon alakul ki fokozatosan az ún. fogyasztói társadalom, „jóléti kapitalizmus”. A nemzetgazdasági jövedelem egy részének állami újraelosztása (redisztribúciója) fontos rendszerkonzerváló szerepet játszik. (Bővebben: „Szolgáló állam és 'szabadon lebegő' kormányzat.” *Eszmélet*, 4.) Az úgynevezett jóléti

rendszerekben a politikai állam elsősorban mint a tőkés felhalmozás infrastruktúrája, másodsorban – ennek részeként – mint az osztálykompromisszum intézménye működik. Az osztálykompromisszum állami eszközökkel való megteremtése és tartóssá tétele a nemzeti ösztöke számára jól megtérülő gazdasági befektetésnek bizonyul.

A vázolt folyamatban a bérmunkások köre kitágul. Egyik részüket (közvetlen termelő, mérnök, menedzser) változatlanul azért alkalmazták, hogy felhalmozható többletértéket termeljenek. Másik részük (rendőr, tanár, jogász, képviselő stb.) viszont a tőke osztálykompromisszumot fenntartó infrastruktúrájában kap feladatot. Addig van állása, ameddig eredményesen segíti a felhalmozható többletértéket termelő rendszer működését. A tőkés felhalmozás rendszerében foglalkoztatott (jobban vagy rosszabbul kereső) bérmunkások egyaránt a – magánvaló értelemben vett – proletariátushoz sorolódnak. Összességében – közvetlenül vagy közvetve – a tőkés felhalmozást szolgálják.

A korábbi (klasszikus szabad verseny) elképzelésben minimálisnak vágyott államhatalom és államapparátus felduzzad. Mondhatni: gyarapodásnak indul a politikai bérmunkások (hatalmi-politikai, igazgatási területen alkalmazott bérmunkások) száma, és fokozatosan kiépül az állami bürokrácia. A bérmunkásoknak ez a része rendszerstabilizáló szerepet lát el.

Mit eredményez mindez a bérmunkás oldalán?

Az új helyzetben a nemzetgazdasági többletértéknek már nemcsak termelője, hanem bizonyos mértékben társfogyasztója is. A nemzeti (nemzetgazdasági) kizsákmányolás rendszerének bevételeiből meg nem fizetett munkája értékének egy részét – állami újraelosztás révén – visszakapja. Vagyis a nemzetgazdasági többletértékből bizonyos mértékig maga is részesedik. Könnyű belátni, hogy jobban jár, mintha nem részesedne. Helyzete kettőssé válik: miközben a kizsákmányolás rendszerét menedzselő állam egészének működésében strukturálisan ellenérdekelt, érdekeltté válik a tőkésállam egyes funkcióinak fennmaradásában. (Módosul az eredeti képlet, miszerint „a munkásoknak nincs hazájuk”. Már nemcsak „a láncukat vezíthetik”).

Azokban az országokban, ahol ez a folyamat végbemegy, az állam gazdasági stabilitást és társadalmi békét célzó beavatkozása jelentős változásokat idéz elő a proletariátus gondolkodásában és magatartásában. Az állami redistribúció haszonélvezőjeként a rendszerbe már nem csupán mint bérmunkás, hanem mint állampolgár is integrálódik. Belső meghasonlás alakulhat ki az osztálylét és állampolgári lét tudata (a többlettermelés kényszerének felszámolásáért vagy állampolgári juttatások növeléséért való fellépés elsőbbsége) között. A karhatalmi erőszak mellett az állami-nemzeti hovatartozás is abba az irányba nyitja meg az utat (sőt gyakran erősen motiválja), hogy bérmunkás létével (osztály-hovatartozásával) szemben előnyben részesítse állampolgári

hovatartozását, illetve osztályszempontjait csak annak keretében, neki alárendelten próbálja érvényesíteni.

A tőkés rendszer számára a másik nagy kihívás – a proletariátus ellenállásának politikai síkon való megjelenése mellett – a túltermelés. Ez egyrészt a termelés periodikus leállásához, elbocsátásokhoz, munkanélküliséghez vezet, másrészt a kereskedelmi-realizálási gondok halmozódásához. A tőkésállam felemelkedése a rendszer politikai stabilizálása mellett a gazdasági stabilitás esélyeinek javításában is döntő feladatot lát el.

- Az „állammentes” piacgazdaságot fokozatosan állami piacgazdaságra cseréli: aktív beavatkozással befolyásolja, szabályozza a nemzeti piac, a nemzetgazdaság működését.

- Gazdasági szerepet vállal: a magántőke segítségével siet olyan nagy beruházások végrehajtásával vagy megszervezésével, amelyek meghaladják a magántőke erejét, de annak növekedéséhez elengedhetetlenek (pl. út- és vasútépítés). Az ilyen nem feltétlenül nyereséges tevékenység mellett legnagyobb vállalkozóként a többletérték közvetlen termelésébe is bekapcsolódik.

- A magántőke segítségével siet állami iskolarendszer felállításával, ahol egyaránt történik a termelésben szükséges tudást elsajátító bér-munkások képzése és a bér munkáltatókba többé-kevésbé betagozódó „civilizált” bér munkásság kiképzése, beszoktatása.

- Új intézményeket, foglalkozásokat, munkahelyeket teremt és tart fenn. A nemzetgazdaság legnagyobb foglalkoztatójaként csökkenti a – rendszer stabilitására veszélyes – munkanélküliséget.

- A termelésben előállított többletértéket csak akkor lehet felhalmozni, ha profitként realizálták, vagyis sikerült az áruból, amelyben lappang, kiszabadítani (az áru eladni). Az állam mint fizetőképes keresletet biztosító legnagyobb megrendelő és legnagyobb vásárló jelentkezik az árupiacon. Továbbá központi juttatásaival és bérszabályozással is új vásárlóerőt hoz létre. Szintén ide tartozik, hogy új fogyasztási szükségleteket (fogyasztási vágyat) gerjeszt a reklámozás, a tömegtájékoztatás, a tömegszórakoztatás különböző intézményeinek megalkotásával, illetve támogatásával.

A szabad verseny és a vele kapcsolatos illúziók lecsengésével a teoretikusok is kénytelenek azzal szembenézni, hogy a tőkefelhalmozásnak elengedhetetlen járulékos kellékei is vannak. Ez az összefüggés nemcsak a társadalmi gyakorlatban, hanem elméleti kategóriák tartalmának módosulásában is lecsapódik. A felismerés, hogy felhalmozható gazdasági többletérték nem egyszerűen a közvetlen termelésben, hanem a felhalmozáson alapuló rendszerben és rendszer által keletkezik, alapvető szemléleti változást eredményez. Egyfelől ugyan a többletértéket konkrétan előállító vállalkozások érdekében alakul ki a számukra – gazdaságilag, jogilag és karhatalmilag védett –

biztonságos rendszer (végső fokon ezek a vállalkozások hozzák létre, termelik ki), másfelől viszont magukat a tőkésvállalatokat a rendszer egészének működése termeli (termeli újra). Ennek megfelelően alakul át a termelőmunka fogalma.

Már a XIX. század első felében elkezdődik a „termelőmunka” tartalmának kibővítése. Míg Ricardónál még csak az ipari tőkésnek és bér munkásainak tevékenysége számít termelőnek, addig John Stuart Millnél már mindazoké, akiknek közvetlen vagy közvetett szerepük van a felhalmozásra (gazdasági növekedésre, terjeszkedésre) alapozott rendszer működtetésében. A kapitalizmus működési logikájából következően valamennyi tevékenység termelőnek tekintendő, amely – közvetlenül vagy járulékosan, azaz a rendszer közvetítésével – felhalmozható többletértéket is eredményez.

A termelőmunka tartalmának átalakulása, komplex értelmezése együtt jár a kizsákmányolás jelentésének árnyaltabbá válásával. Ha a rendszer – szerződéses úton – kisajátított többletérték előállításán és felhalmozásán alapul, akkor a rendszer egésze kizsákmányoló. Minden moralizálás nélkül (azaz tisztán leíró, tényrögzítő jelleggel): a kizsákmányoló rendszer működésében való részvétel (akár profitrealizáló vásárlóként) tevőleges hozzájárulás magához a kizsákmányoláshoz – annak elősegítése is. Vannak, akiknél ez közvetlen cél, és vannak, akiknél ez – tudatosult vagy nem tudatos – melléktermék.

Nos, rendben van: tételezzük fel, hogy alapjaiban a vázolt módon működik a modern polgári rendszer és megy végbe a tőkés kizsákmányolás. De hogy jön ide a proletariátus? Mi köze lehet az egyszerű bér munkásnak mások kizsákmányolásához?

A társadalomegész tőkés vállalkozókra és bér munkásokra, azaz nyereségből származó, illetve bérjellegű jövedelemmel rendelkezőkre való tagolódása aligha vitatható, azzal a kiegészítéssel, hogy kisebb számban léteznek önellátásra-önfenntartásra termelők és bér munkást nem foglalkoztató kisvállalkozók stb. is. Nem tipikus, de nem is teljesen kizárt, hogy egy kizsákmányolt bér munkás maga is bér munkásokat alkalmaz. Ugyanakkor „jóléti” országok állampolgáraként a kizsákmányolásnak nemcsak áldozata (kárvallottja), hanem haszonélvezője is.

A kizsákmányolásból eredő többletértékből elsődlegesen részesednek a tőkés vállalkozások (tőketulajdonosok), amelyek alkalmazásában állnak a bér munkások. (Az egyszerűség kedvéért itt nem teszek különbséget a saját tőkével és – a hitelrendszerből származó – kölcsöntőkével vállalkozó között.)

A kizsákmányolásból származó többletértékből másodrendűen részesednek azok a tőkés vállalkozások, amelyek – a felhalmozási összefolyamat nélkülözhetetlen szereplőiként – nem a termelésben, hanem a kereskedelem vagy a reklámozás területén, illetve a bank-szektorban működtetnek tőkét. Ők társfogyasztói a termelésben keletkezett többletértéknek (többletérték termelése nélkül nagymértékben funkciótlanokká válnak).

A kizsákmányolásból származó többletértékből szintén másodrendűen részesednek azok a bérmunkások, akik alkalmazásukat a rendszer stabilizálási szükségletének köszönhetik (politikus, rendőr, jogász stb.). Bármily paradoxnak tűnik, bérmunkás létükre ők is társfogyasztói a többletértéknek, és többletérték termelése nélkül nagymértékben megszűnik a funkciójuk.

Mind a termelő, mind a közvetlenül nem termelő bérmunkások azért kapják a fizetésüket, mert a felhalmozás összefolyamata megköveteli a tevékenységüket, más szavakkal, mert a nemzetgazdasági szintű összítőke kizsákmányoló rendszerének szolgálatában állnak. (A multinacionalitás, transznacionalitás problematikájától itt eltekintek.) Direkten vagy passzívan (kizsákmányolt munkavégzésük melléktermékeként) a kizsákmányolás rendszerét szolgálják. (Minden bérmunka – amennyiben a rendszer szerves része – különböző áttételeken keresztül egyúttal kizsákmányolást is termel.) Ugyanez áll az állami juttatásokra. A bérmunkások azért részesednek állampolgári jogon ezekből a juttatásokból, mert termelőként, illetve aktív vagy passzív rendszerfenntartóként a nemzetgazdasági szintű összítőke kizsákmányoló rendszerének szolgálatában állnak.

A jól fizetett és a rosszul fizetett bérmunkás – többletértéket termelő vagy közvetítő (realizáló) tevékenységével – nemzetgazdasági szinten egyaránt végez meg nem fizetett munkát. Ennyiben kizsákmányolt. Különbség abban van közöttük, hogy az általuk termelt (realizált) többletérték vagy az állampolgárként kapott többletérték a nagyobb. Akinél az utóbbi, az aktuálisan nagyobb mértékben gazdasági haszonélvezője, mint áldozata a kizsákmányoló rendszernek. Akinél az előbbi, az jobban kizsákmányolt, mint haszonélvező. Ennek konkrét vizsgálata azonban meglehetősen ingoványos terület. A kizsákmányoló proletariátus kérdésének felvetésekor nem is erről van szó, hanem a vázolt összefüggések nemzetközi keretekben való megnyilvánulásáról.

Nemzetközi kizsákmányolás

Elsősorban arról van szó, ami a klasszikus tömörségű ismert megfogalmazásban így hangzik: „egyik nemzet kizsákmányolása a másik által”. Mire utal az idézet? Lényegében arra, hogy erőfölénnyel rendelkező országok a gazdasági vagy a hagyományos (vagy a kettőt kom-

bináló) gyarmatosítás eszközeinek alkalmazásával alávetik maguknak a függő országok nemzetgazdaságát. A kizsákmányolt országok nemzetgazdaságába kihelyezett tőke (miként a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazása) fontos forrása az anyaországokban végbemennő újraelosztásnak: jelentős mértékben finanszírozza az állampolgári jogon nyújtott juttatásokat. A kizsákmányoló nemzet proletariátusa ennek (miként a mögötte álló kizsákmányolási folyamatnak) közvetlen haszonélvezője.

Ebből a jelenségből következően a „nemzeti osztályérdek” (Marx–Engels) nem feltétlenül esik egybe a nemzetközi (nemzetgazdaságok feletti) osztályérdekkel. A kettő alapvetően elválhat és szembekerülhet egymással. A luxemburgi logika itt is végigvezethető. A kizsákmányoló nemzet tőkésének „nemzeti osztályérdeke” a kizsákmányolt nemzetek bérmunkásságának kizsákmányolása. A kizsákmányoló nemzet proletariátusának szintén a kizsákmányolt nemzetek bérmunkásságának kizsákmányolása a „nemzeti osztályérdeke”. (Ez az egybeesés – a nemzetgazdasági javak egy részének állami újraelosztása mellett – tovább erősíti a bérmunkásságban a nemzeti hovatartozás érzését, tudatát.) Ugyanakkor, miközben a kizsákmányoló nemzet tőkésének nemzetfeletti osztályérdeke is a kizsákmányolt nemzetek bérmunkásságának kizsákmányolása, addig a kizsákmányoló nemzet bérmunkásságának az a nemzetfeletti osztályérdeke, hogy a kizsákmányolt nemzetek (miként saját nemzete) bérmunkásságának kizsákmányolása egészében szűnjön meg. Az utóbbi olyan egyesülést feltételez, mely „a proletariátus jellegénél fogva csak egyetemes lehet” (Marx–Engels). Visszaautalva emlékeztetődül. Általános kritérium az összmozgalom képviselője: az egész proletariátus közös, a nemzetiségtől független érdekeinek hangsúlyozása és érvényesítése; a pillanatnyi előnyökkel szemben a távlati szempontokhoz való ragaszkodás.

A fogyasztás a másik terület, ahol az anyaország proletariátusának előnye származik függő nemzetek kizsákmányolásából.

A kizsákmányoló termelés során keletkezett többletérték csak a piaci forgalomban alakul át a tőkés nyereségévé. A fogyasztó az áruk megvásárlásával segíti a bennük szunnyadó (általuk tartalmazott) többletérték profitként való realizálását, ezáltal a bővített újratermelési (kizsákmányolási) folyamatba történő visszaáramoltatását. Mivel tudják elősegíteni bérmunkások a kizsákmányolt nemzetek proletariátusának kizsákmányolását? Gyarmatárúk (kávé, kakaó stb. – az esetek többségében a kőolajtermékek is ide tartoznak) vásárlásával. Ezt közvetlenül fogyasztási igényeik kielégítése miatt teszik, de – tudva, nem tudva – ezzel az állampolgári jogon kapott juttatásaik fedezetének megteremtéséhez is hozzájárulnak. Az olcsó bérmunka (gyerekmunka) haszonélvezőjeként gyakorlatilag támogatják annak bővített újratер-

melését. Itt magasabb, átfogóbb szinten ismétlődik meg a korábban említett tudati hasadás (az osztályhoz vagy az államhoz kötődés kap elsőbbséget). Az egyes proletárban mintegy belső „osztályharc” alakulhat ki a globális, egyetemes bér munkássághoz tartozás, illetve a tőkés nemzethez tartozás előnyben részesítése között.

Planetáris kizsákmányolás

„Egy magasabb gazdasági társadalomalakulat álláspontjáról az, hogy a földgolyó egyes egyének magántulajdonában van, éppoly képtelenségnek fog látszani, mint az, hogy az egyik ember a másik magántulajdonában van. Még egy egész társadalom, egy nemzet, sőt az egy időben létező összes társadalmak együttvéve sem tulajdonosai a földnek. Csak birtokosai, hasznélvezői annak, és mint boni patres familias [jó családapák] kötelesek jobb állapotban hagyni örökül a következő nemzedékeknek.” Így hangzik az ismert idézet. Ha a jobb állapotba hozás kötelezettségétől el is tekintünk, az egyensúlyban tartás szükségessége – hosszabb távú szempontok miatt – mindenképpen megfontolandó, hiszen az életfolyamat során az ember és a természet között cserefolyamat zajlik. A természet (mint energiaforrás és nyersanyag) nélkülözhetetlen matéria az ember (emberiség) számára.

– Van, aki – termelő és fogyasztó tevékenysége során – kevesebb erőforrást vesz ki a természetből, mint amennyit visszapótol (például rehabilitációs célú termelést folytat).

– Van, aki – termelő és fogyasztó tevékenysége során – ugyanannyi erőforrást vesz ki a természetből, mint amennyit visszapótol.

– Van, aki – termelő és fogyasztó tevékenysége során – több erőforrást vesz ki a természetből, mint amennyit visszapótol.

Talán Robert Malthus mutatott rá elsőként a fogyasztás gazdasági fontosságára: ahhoz, hogy a nemzetgazdaság egyensúlya ne boruljon föl, a túltermeléssel ugyanolyan mértékű túlfogyasztást kell szembeállítani. Vagyis gazdaságilag szükséges, hogy nagy számban legyenek olyanok, akik árukat nem termelnek, csak vásárolnak. Az ember és a természet közötti egyensúlyteremtés azonban nem így működik.

Azt tapasztaljuk, hogy termelő és fogyasztó tevékenysége során az emberiség (természetesen figyelembe véve a természet öngyógyító sajátosságát is!) többet vesz ki a természetből, mint amennyinek a visszajuttatásáról gondoskodna. A természetet nagyobb arányban fogyasztja, mint ahogy visszatermelné. Ennek az az oka, hogy egyes nemzetgazdaságok többet vesznek ki a természetből, mint amennyinek a visszapótlását biztosítják: a rövid távú gazdasági növekedés érdekében túlhasználják a természeti erőforrásokat, azaz kizsákmányolják a természetet. Ez a kizsákmányolás felborítja az ember és a természet közötti egyensúlyt. Rombolja az emberiség életfeltételeit. A természet túlfogyasztásával a következő nemzedékek elől veszi el

az élettelehetőségeket. A természeti erőforrások kizsákmányolása: a jövő nemzedékek kizsákmányolása. Tehát ami rövidebb távon jó lehet egyes nemzetgazdaságoknak, az nem jó az emberiségnek.

A korábbi eljárást alkalmazva itt is összevethető az egyéni bér munkás, a proletariátus mint „nemzeti osztály” és az összproletariátus érdekeltisége.

Az egyes bér munkás közvetlen érdeke, hogy minél olcsóbban tudja megvásárolni az általa igényelt árukat – bármilyen járulékos ára, következménye is van ennek a viszonylagos olcsóságnak. (Ez az érdek – a természet vonatkozásában – egybeesik a tőkés tulajdonos érdekeivel.) A proletariátus mint „nemzeti osztály” közvetlen érdeke szintén az, hogy minél olcsóbban tudjon árukat vásárolni. Miként a tőkés árutulajdonosoknak, számára is közömbös, hogy ennek milyen természetrombolás az ára, előfeltétele. A proletariátus mint nemzetfeletti („egyetemes”) osztály azonban – lévén a hosszabb távú folyamatokat is kénytelen szem előtt tartani – abban érdekelt, hogy ne bomoljon meg a természeti egyensúly, vagyis hogy szűnjön meg a természeti erőforrások egyoldalú kiaknázása.

A felhalmozásra orientált tőkével szemben álló proletariátus osztályküzdelse számára elvi alternatíva mutatkozik. A klasszikus megfogalmazás szerint a magáértvaló osztály tudatosan a proletariátus egészének érdekeiért és hosszú távú érdekeiért küzd – céljai (a bér munkáslétnek és társadalmi előfeltételeinek felszámolása stb.) túlmutatnak a rendszeren. A nem az egész proletariátus (bér munka), illetve nem a hosszú táv érdekeit szem előtt tartó küzdelmek (bér harc stb.) viszont belül maradnak a rendszeren, annak a bér munkások számára előnyös javítását, a bér munkáslét újratermelését, tartóssá tételét szolgálják.

Tehát kiélezett válaszút mutatkozik a rendszeren belüli és a rendszert transzcendálni akaró osztályharc között. Ez a különbségtétel nem csupán elméletileg fontos, hanem gyakorlati összefüggésekre is utal. A jobban fizetett bér munkáslétre való törekvés lehetővé teszi, hogy az mások fokozott kizsákmányolásával valósuljon meg: az adott nemzetgazdaságon belüli bér munkásoknak vagy más országok bér munkásainak kizsákmányolásával. Egyidejű és jövő generációk bér munkásainak kizsákmányolásával. Az ilyen fizetésemelés vagy államtól kapott jövedelem a kizsákmányolt bér munkást a kizsákmányolási folyamat „társtettesévé”, más bér munkások kizsákmányolásának haszonélvezőjévé teszi. Célját mint a tökenyeresség – a profit növelésében érdekelt, állami közvetítés révén a rendszerbe integrált – társfogyasztója éri el.

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1, 4, 5, 6, 7, 21-22, 23, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 32, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 42, 45, 46, 47, 49 számaink elérhetők honlapunkon a www.eszmelet.hu oldalon.

50: Új baloldal EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Antiglobalizáció, ellenállás; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorassizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldal és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolívari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Žižek; **85:** Korruptió. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fülkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Brazíliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov; **96:** A kapitalizmus 2. kiadása. Gender és államszocializmus; **97:** Munkástörténet-írás. EU-válság; **98:** Sartre. Brazília. „Szellemi termelési mód”; **99:** Felszabadítási teológia, újpünkösdizmus. Ferenc Pápa; **100:** Az Eszmélet 25 éve. Átmenet Mozgalom. Kritikai közgazdaságtan; **101:** Új Internacionálé, földkérdés, agrobiznisz, néptáncmozgalom; **102:** Ukrajna, prekariátus, lengyel rendszerváltás; **103:** Ruanda. Neomarxisták. Posztkoloniális elmélet. Félperiféria.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámlasszámon fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Editorial

Autocratic power and popular resistance.....	5
---	----------

Analysis

Wolfgang Streeck: **How will capitalism end?**

Capitalism seems to have triumphed over all its enemies, yet is in a more and more critical condition. Could it be, that the ever-increasing turbulence within the system is actually a consequence of the elimination of its counterbalances? Continuously increasing income and wealth inequality, uncontrollable financial speculation and its ensuing crises, economic stagnation in the developed capitalist countries and the evanescence of the democratic nature of bourgeois democracy seem to form a completely closed 'feedback loop', a vicious cycle. Will a social force emerge to stop the destructive tendencies of capitalism – destructive of itself, the ecological system and human abilities as well – before it's too late? 9

Samir Amin: **Egypt, Turkey, Iran – emergence aborted**

The eminent social theorist and political activist Samir Amin takes one of the favorite terms of mainstream financial journalism, "emerging markets", to subject it to actual political economic analysis, by looking at the three most important Middle Eastern states. By constructing a meaningful set of criteria of what would actually constitute "emergence" of a country, Amin shows that none of these states seem to fulfill them, with "emergence" remaining a hollow promise 39

Variations on a theme

Yevgeny Chernih: **The oil price and geopolitics. The heaviest sanction was the one never publicly announced – interview with Elena Larina**

An interview containing substantial insider's information on the mechanisms of the formation of oil prices – mechanisms that have not only financial, but geopolitical aspects as well 61

Chris Hann: **The Expansion of NATO and the contraction of Eurasia**

The crisis in Ukraine led to an 'outburst of Atlanticism' in Western Europe, forming a united anti-Russian NATO-front. While, according to the author, the aggressive steps undertaken by NATO will not slow down or reverse the long-term shift of economic and geopolitical power towards China, this policy is tragically coupled with the US-style dismantling of European welfare states. Western European leaders could form long-term cooperation with the major

states of the Eurasian region, extending the principles of controlling markets for the sake of the public good, instead of which they let American geopolitics to 'take care of' Asia, which might have disastrous consequences..... 67

History

Károly Ignácz – Balázs Szabó: **Elections results in Budapest's tradition working class districts, 1994-2014**

The study investigates post-1989 electoral patterns in the traditionally working class districts of Budapest. Did (does) left-wing parties perform significantly better here? Is there a left-wing continuity in the districts of the 'Red Belt' that formed around central Budapest in the early 20th century? Do these latter districts differ from the housing projects built under state socialism? Can the upsurge of the far-right from 2010 on interpreted similarly as in Western Europe?..... 75

Péter Konok: **...change forthwith the old conditions... The right-wing's symbolic takeover of Budapest's public squares. Streets – square – statues**

Many think that the government's policy of systematically renaming public spaces and erecting monuments, memorials etc. that convey its particular aesthetic and political 'values' is a maneuver primarily designed to draw attention away from more serious aspects of its reign. The article argues otherwise and reads the latter as part of a policy to recreate a new system of public spaces and with it a new perspective on history itself..... 99

Attila Jakab: **Anti-Semitism sanctified. Eucharistic Congress and the first anti-Semitic laws in Hungary in 1938.**

The year of 1938 reveals everything about the Horthy-régime, in particular about its political and ecclesiastic élites. In this year political Catholicism and racial anti-Semitism merged and became one. Hungarian society started to go down the road towards a complete loss of its sense of reality with the approval and blessing of the Church..... 111

Self-management – Self-organization

John Bellamy Foster: **Foreword to the book The Necessity of Social Control by István Mészáros**

In his foreword to the book of István Mészáros, the American author summarizes the line of argument spanning the work of the Hungarian philosopher. The main concepts of this work are those of 'social metabolic control' and 'second order mediations'. According to Mészáros as the very structure of the basic unit of capitalist reproduction is based on exploitation and separation, this leads inevitably to a system of 'second order mediations' (such as the nuclear family, the capitalist state, the world market or imperialism) that form an ultimately destructive system. Transcending capital must also mean transcending the entire system of second order mediations..... 123

Teréz Terbe: **Eco-villages, family farms – within and outside Russia**

In today's Russia autonomous family farms are on the rise, some of them having international links as well. This form of smallholder property independent from the state and corporate capital can potentially provide opportunities beyond

those of capitalist production. This type of community ownership is however vulnerable to changes in their economic and political surroundings. Their fight for survival is going on today..... 141

Associations

Péter Szigeti: **Mafia-state? Passive revolution? Or something else?**

Thinking about 2010 and 2014 the debate about the nature of domestic economic, social and political processes is reopened. What do we have here? A Christian-cum-national conservative régime? A 'mafia-state'? Or the passive revolution of Viktor Orbán with its new 'Grundgesetz' and political system? The author reviews several positions of the recent debates, but unlike in day-to-day commentaries looks at them by investigating their theoretical soundness 159

Brigitta Katona: **The political aspects of the mafia-phenomenon in Italy**

The links between the Sicilian mafia and certain high-level players in Italian politics raises the question if we can talk about a 'mafia-state' in the context of Italy? While corruption, kickbacks, bribes and so on are certainly no rarity in this context, many other aspects of the mafia proper are lacking, such as rackets, assassinations, the omertà and so on 170

Bookmark

Tamás Bezsenyi: **Critique of a critical perspective**

Kritikai Városkutatás (Szerkesztette :Jelinek Csaba, Bodnár Judit, Czírfusz Márton, Gyimesi Zoltán) Társadalomelméleti könyvtár. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2013. 182

Timm Grassmann: **Marx is just a four-letter word**

Thomas Piketty: Das Kapital im 21. Jahrhundert, C. H. Beck Verlag, 2014. 194

Another way – another gaze

László Tütő: **The worker as an exploiter?**

The working class of several countries while itself being exploited is at the same time the usufructuary of the exploitation of others. The chief mechanism that makes this possible is that as citizens of their respective states members of these working classes get a share of the surplus value produced in other states 200

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter (e szám felelős szerkesztője), Bózsó Péter, Fülöp Ádám, Kállai R. Gábor, Matthias István Köhler, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző, Matheika Zoltán, Mitrovits Miklós, Nagy Éva, Szarka Klára, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Macskássy Zsuzsa

A szerkesztőség elérhetőségei:

Eszmélet – 1088 Budapest, Múzeum u. 7.

Telefon: +36 (30) 567 6815, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Honlap: www.eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György

Nyomdai előkészítés: **indigoline**, Budapest

Nyomás: Mondat Nyomda Kft., felelős vezető: Nagy László

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,- Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000